

อณฺณตฺถ ปน อณฺณปิ วุตฺตา. ตา
อิธ อณฺปตฺติโต น วุตฺตา. เกเจตฺถ
มณฺเณยฺยํ ยถา ฐวาทิคณฺเณ “สกี
สงฺกายํ, ขชฺชฺช คตฺติเวกฺกฺลฺล”ติอาทินํ ธาตุํ
ปฏฺฐิตทฺถวคฺคณฺตภาวสฺส นิคฺคหิตาคมสฺส
วเสน “สงฺกตฺติ ขณฺชฺชติ”ติ รูปานิ ภวณฺติ,
ตถา อิมสฺสมิ ฐวาทิคณฺเณ “มฺจ โมจเน,
กตฺติ เจทเน”ติอาทินํ ธาตุํ ปฏฺฐิตทฺถ-
วคฺคณฺตภาวสฺส นิคฺคหิตาคมสฺส วเสน
“มฺจจติ ภนฺตติ”ติอาทินิ รูปานิ ภวณฺติ.
เอวํ สนฺเต โก อิมฺสํ เตสฺสวฺจ วิเสสฺสติ ?

เอตฺถ วุจฺจเต : เย ฐวาทิคณฺสมิ
อเนกสฺสวฺจา อสํโยคณฺตา อิการนฺตวเสน
นิตฺติฏฺฐา, เต อาชฺยตฺตตฺตญฺจ
นามิกตฺตตฺตญฺจ ปตฺวา สฺสทฺถกตฺตเหตุ-
กตฺตวิสเยสฺส เอกนฺตโต นิคฺคหิตาคเมน
นิตฺตทฺตทฺตทฺตทฺตทฺตทฺตทฺตทฺตทฺต
วินา นิคฺคหิตาคเมน รูปปฺปวตฺติ ทิสฺสติ.

ลักษณะต่างกันของภูวาทิคณะและ รฐวาทิคณะของธาตุที่มีสละหลายตัว

ก็ในคัมภีร์อื่นท่านกล่าวถึงความ
เป็นไปของรูปแม้อื่น. แต่ในคัมภีร์นี้ความ
เป็นไปของรูปเหล่านั้นท่านไม่ได้กล่าวถึง
เพราะไม่สมควร. ในที่นี้ อาจารย์บางพวก
สำคัญว่า รูปว่า “สงฺกตฺติ, ขณฺชฺชติ” ของธาตุ
เป็นต้นว่า สกี สงฺกายํ, ขชฺชฺช คตฺติเวกฺกฺลฺล
ในภูวาทิคณะ ย่อมมีได้ด้วยอำนาจของ
นิคฺคหิตาคมซึ่งแปลงเป็นพยัญชนะที่สุด
วรรคอันได้แล้ว ฉันโด, รูปเป็นต้นว่า
มฺจจติ ภนฺตติ ของธาตุเป็นต้นว่า มฺจ
โม่จเน, กตฺติ เจทเน ในรฐวาทิคณะนี้
ก็มีด้วยอำนาจของนิคฺคหิตาคมซึ่งแปลง
เป็นพยัญชนะที่สุดวรรค อันได้แล้ว
ฉันนํ. เมื่อเป็นเช่นนี้ ความต่างกัน
ของภูวาทิคณะเหล่านี้ และของรฐวาทิ-
คณะเหล่านั้นคืออะไร ?

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย :
ธาตุที่มีสละหลายตัว ไม่มีสังโยคอยู่ท้าย
ซึ่งแสดงด้วยอำนาจมี อี อักษรเป็นที่สุด
ในภูวาทิคณะ เมื่อถึงความเป็นบท
อาชฺยตฺตและบทนามจะมีรูปสำเร็จโดยมี
นิคฺคหิตาคมแน่นอน ในวิสัยที่เป็น
สฺสทฺถกตฺตตาและเหตุกตฺตตา, ความเป็นไป

ตี ยถา ? สงฺกติ, สงฺกา, ขณฺชติ, ขณฺไซ
อิจฺจาติ. อัย อเนกสฺสรานํ อิการนฺตวเสน
นิทฺทิฏฺจานํ ฎวาทิคณิกานํ วิเสสเ.

เย จ รุฐาทิคณฺสฺมี อเนกสฺสราน
อัสสโยคนฺตวา อิการนฺตวเสน วา
อุการนฺตวเสน วา นิทฺทิฏฺจา, เต
อาชฺยาดตฺตํ ปตฺวา สฺทฺธกตฺตฺวิสเยเยว
เอกนฺตโต นิคฺคหิตาคเมน นิปฺพนฺนรฺูปา
ภวนฺติ, น เหตุกตฺตฺวิสเย. นามิกตฺตํ ปน
ปตฺวา สหนิคฺคหิตาคเมน วินา จ
นิคฺคหิตาคเมน นิปฺพนฺนรฺูปา ภวนฺติ.
ยตฺถ วินา นิคฺคหิตาคเมน นิปฺพนฺนรฺูปา,
ตตฺถ สสฺสโยคนฺตวาเยว ภวนฺติ. ตี ยถา ?
มฺฤจฺติ, มฺฤจาเปติ, โมเจติ, โมจาเปติ.
ฉินฺหฺติ, ฉินฺหาเปติ. เจเทติ, เจทาเปติ.
ฉินฺหนํ, เจโท. มฺฤจฺนํ, โมจฺนํ. กนฺตติ,
กนฺตนํ, สลฺลกตฺโต. ปิฏฺฐิมฺสานิ อตฺตโน
สามํ อุกฺกจฺจ ชาทสิ^๑ อิจฺจาทีนิ. ตตฺถ
อุกฺกจฺจาติ อุกฺกษฺติตฺวา, ฉินฺหิตฺวาติ
อตฺถเ.

แห่งรูปเว้นจากนิคหิตอาคม ของรูป
เหล่านั้นย่อมไม่ปรากฏแม้ในกาลไหน ๆ
ตัวอย่างเช่น สงฺกติ, สงฺกา, ขณฺชติ,
ขณฺไซ. ทั้งหมดนี้ เป็นความต่างกันของ
ธาตุหมวดฎวาทิคณะ ซึ่งมีสระหลายตัว
ที่แสดงด้วยอำนาจความมี อิ อักษร
เป็นที่สุด.

ธาตุที่มีสระหลายตัว ไม่มีสังโยค
อยู่ท้าย แสดงด้วยอำนาจมี อ อักษร
หรือด้วยอำนาจมี อุ อักษรเป็นที่สุด
ในรุฐาทิคณะ เมื่อเป็นบทอาชยาดต้องมี
รูปสำเร็จ โดยมีนิคหิตอาคมแน่นอน
ในวิสัยที่เป็นสฺทฺธกตฺตานั้นเทียว, ไม่เป็น
เช่นนั้นวิสัยที่เป็นเหตุกตฺตา. แต่เมื่อ
เป็นบทนาม ต้องมีรูปสำเร็จร่วมกับ
นิคหิตอาคมหรือปราศจากนิคหิตอาคม
ก็ได้. ในฐานะที่มีรูปสำเร็จเว้นจาก
นิคหิตอาคม ต้องมีรูปที่ประกอบด้วย
สังโยคนั้นเทียว. ตัวอย่างเช่น มฺฤจฺติ
(ย่อมปล่อยให้), มฺฤจาเปติ, โมเจติ,
โมจาเปติ (ยอมให้ปล่อยให้). ฉินฺหฺติ (ยอม
ตัด), ฉินฺหาเปติ. เจเทติ, เจทาเปติ (ยอม
ให้ตัด). ฉินฺหนํ, เจโท (การตัด). มฺฤจฺนํ,
โมจฺนํ (การปล่อยให้). กนฺตติ (ยอมตัด),

^๑ พ.เปต. ๒๖/๑๑๙/๒๒๐.

นनु จ โภ เอว สนุเต
 อาชยาตนามิกภาวํ ปตฺวา สฺทกตฺต-
 เหตุกตฺตวิสเยสฺส เอกนฺตโต ปฏิลทฺธ-
 นิคฺคหิตาคเมหิ สกฺขชฺชิตฺติเยว
 รุชฺชิตฺติเกหิ ภวิตพฺพํ, น ปน
 มุจฺฉิตฺติอาทิตฺติ ? ตนฺน, มุจฺฉิต-
 ติอาทิตฺติเยว รุชฺชิตฺติเกหิ ภวิตพฺพํ รุช-
 ชาติยา สฺमानคตฺติกตฺตา, อิตเรสญฺจ
 อสฺमानคตฺติกตฺตา, ตถา หิ ยถา "รฺนฺธิสฺส,
 รฺนฺธยติ, รฺนฺธาเปติ, รฺนฺธํ, โรโร,
 วิโรโร"ติอาทิตฺติ นิคฺคหิตาคมานิคฺคหิตา-
 คมวเสน ทฺวิปฺปการานิ รฺพานิ ทิสฺสนฺติ,
 ตถา มุจฺฉิตฺติอาทิตฺติ.

นनु กจฺจายเน นิคฺคหิตาคมสฺส
 นิจฺจวิธานตฺถํ "รุชฺชิตฺติ นิคฺคหิต-
 ปุพฺพญฺจ"ติ ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ ? สจฺจํ,

กนฺตํ (การตัด), สลฺลกตฺโต (คล้ายแพทย์).
 ปฏิจฺฉิมฺหานิ อตฺตโน สามํ อุกฺกจฺจ ชาทสิ
 (ท่านตัดเนื่องจากหลังของตนเองแล้วเคี้ยว
 กิน) เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า
 อุกฺกจฺจ ความว่า ตัด ได้แก่ ตัดแล้ว.

ถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็เมื่อ
 เป็นเช่นนี้ ชาติที่เป็นรุชฺชิตฺติควรจะ
 ชาติที่มี สกฺ และ ชฺชิตฺติ ชาติ เป็นต้น
 นั้นเที่ยวที่ลงนิตฺติหิตาคมแนนอนในวิสัย
 ที่เป็นสฺทกตฺตาและเหตุกตฺตา เมื่อเป็น
 บทอาชยาตและบทนาม, แต่ไม่ใช่ชาติ
 คือ มุจฺ ฉิตฺติ ชาติ เป็นต้น มิใช่หรือ ?
 ตอบว่า คำที่กล่าวมานั้นไม่เหมาะสม,
 มุจฺ และ ฉิตฺติ ชาติ เป็นต้นนั้นเที่ยว
 ความเป็นชาติหมวดรุชฺชิตฺติ เพราะ
 ต้องมีคติเหมือน รุชฺ ชาติ และเพราะมี
 คติไม่เหมือนกับชาติอื่นจากนี้, จริง
 อย่างนั้น รุชฺ ชาติ ปฺรอกฺกฏรูปสองรูป คือ
 ลงนิตฺติหิตาคมหรือไม่ลงนิตฺติหิตาคมใน
 อุตฺทาหรณฺ์เป็นต้นว่า รฺนฺธิสฺส, รฺนฺธยติ,
 รฺนฺธาเปติ, รฺนฺธํ, โรโร, วิโรโร, ชาติ
 แม้มี มุจฺ ฉิตฺติ ชาติ เป็นต้นก็เหมือนกัน.

ถามว่า ในกัจจายนไวยากรณ์-
 ท่านกล่าวสูตรว่า รุชฺชิตฺติ นิคฺคหิต-
 ปุพฺพญฺจ เพื่อลงนิตฺติหิตาคมแนนอน

ตี ปน กิริยาปทตตี สนุชาย วุตตี. ยทิ
จ นามิกปทตตมปิ สนุชาย วุตตี
ภเวยฺย, "วิโรโธ"ติอาทีนํ ทสฺสนโต
วาสทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา วุตตพฺพํ สียา, น
จ วาสทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา วุตตี, เตน
ณายติ กิริยาปทตตีเยว สนุชาย
วุตตฺนฺติ.

นनु จ โภ เอวํ สนุเต สกฺขชีอาทีนํ
นิจฺจํ สนิคฺคหีตาคมกิริยาปทตตีเยว
สนุชาย "รุทธาทิโต นิคฺคหีตปฺพพญฺจา"ติ
อิทํ วุตตฺนฺติ สกฺกา มนฺตฺนฺติ ? น
สกฺกา, สกฺขชีอาทีนํ รุทธาตุยา
อสมานคตฺกตฺตา นามิกตฺเต ทฺวิปฺ-
ปการสฺส อสมฺภวโต. ตถา หิ เยสํ ยา
นามิกตฺเต นิคฺคหีตาคมานิคฺคหีตาคม-
วเสน ทฺวิปฺปการวฺนตฺตา, สา เอว เตสํ
รุทธาทิคณฺภาวสฺส ลกฺขณํ. ตถฺจ
สกฺขชีอาทีนํ นตฺถิ.

มิใช่หรือ ? ตอบว่า ถูกต้องแล้ว, แต่สูตร
นั้น ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นบท
กิริยา. ก็ถ้าพระกัจจายนะ ฟังกล่าว
หมายเอาแม้ความเป็นบทนามไสร้, ท่าน
ควรกล่าวโดยเพิ่ม ว่า ศัพท์ เพราะพบรูป
เป็นต้นว่า วิโรโธ, แต่ท่านก็ไม่กล่าวโดย
เพิ่ม ว่า ศัพท์ไว้, เพราะเหตุนั้น จึงทราบ
ได้ว่า สูตรดังกล่าว ท่านกล่าวหมายเอา
ความเป็นบทกิริยาเท่านั้น.

ถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็เมื่อ
เป็นเช่นนี้ อาจทราบได้ว่าพระกัจจายนะ
กล่าวสูตรนี้ว่า รุทธาทิโต นิคฺคหีตปฺพพญฺจา
หมายเอาความเป็นบทกิริยาที่ลงนิตฺ-
หาคมเสมอแห่งธาตุมี สกฺ และ ขชฺ
ธาตุเป็นต้นมิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่อาจ
ทราบได้ เพราะ สกฺ และ ขชฺ ธาตุ
เป็นต้นไม่มีสองรูป ในเมื่อธาตุสำเร็จรูป
เป็นบทนาม เพราะมีคติไม่เสมอกับ รุทธ
ธาตุ. จริงอย่างนั้น ความที่ธาตุมีสองรูป
ด้วยอำนาจการลงนิตฺหาคมหรือไม่ลง
นิตฺหาคม ในเมื่อธาตุสำเร็จรูปเป็นบท
นามนั้น เป็นลักษณะแห่งความเป็น
รุทธาทิคณะ. ก็ลักษณะนั้นไม่มีแก่ สกฺ
และ ขชฺ ธาตุเป็นต้น.

“สงฺกา ขณฺโฆ”ติอาทินา หิ
 นามตฺเต เอโกเยว ปกาโร ทิสฺสติ
 สนิคฺคหิตาคโม, “กมุ ปทวิกุเชเป”-
 อิจฺจาทีนํ ปน “กโม, กมนํ, จงฺกโม,
 จงฺกมณฺ”ติอาทินา นามิกตฺเต ทฺวิปฺ-
 ปการวฺนตฺตาสมฺภเวปี นิคฺคหิตาคมฺสฺส
 อพฺภาสฺวิสเย ปวตฺตตฺตา सा ทฺวิปฺ-
 ปการวฺนตฺตา รุธาทิกณฺภาวสฺส ลกฺขณํ
 น โหติ, ตสฺมา อพฺภาสฺวิสเย ปวตฺตํ
 นิคฺคหิตาคมํ วชฺเชตฺวา ยา ทฺวิปฺ-
 ปการวฺนตฺตา, สาเยว รุธาทิกณฺภาวสฺส
 ลกฺขณนฺติ สนฺนิฏฺจานํ กาทพฺพํ. อयํ
 นโย อตีว สฺขโม สมฺมา มนฺสิกาตพฺโพ.

รุธาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา
 ธาตโว เม ยถาพลํ
 สุตฺเตสฺสวณฺณเปปี เปกฺขิตฺวา
 คณฺหโวห อตฺถยฺตุติโตติ.

รุธาทิกณเณยํ.

ก็เมื่อธาตุสำเร็จรูปเป็นบทราม โดย
 นัยเป็นต้นว่า สงฺกา และ ขณฺโฆ ย่อม
 ปราบกฏมึรูปเดียวเท่านั้น คือ ลงนิตฺ-
 ทาคม, ส่วนความที่ธาตุ คือ กมุ ปท-
 วิกุเชเป เป็นต้น มีสองรูปในความเป็น
 บทราม โดยนัยเป็นต้นว่า กโม, กมนํ,
 จงฺกโม, จงฺกมณํ ไม่ใช่เป็นลักษณะแห่ง
 ความเป็นรุธาทิกณะ เพราะนิตฺทาคม
 เป็นไปในวิสัยแห่งอัพภาส (การซ้อน
 พยางค์แรกของธาตุ) แม้ในความมี
 สองรูป เพราะเหตุนี้ พึงทำการ
 สันนิษฐานว่า ความมีสองรูป เพราะเว้น
 การลงนิตฺทาคมอันเป็นไปในวิสัยแห่ง
 อัพภาส เป็นลักษณะแห่งความเป็นธาตุ
 หมวดรุธาทิกณะ. นัยนี้จะเอียงอ่อน
 ยิ่งนัก นักศึกษาพึงใส่ใจไว้โดยชอบเถิด.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี รุธ ธาตุ
 เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง
 ท่านทั้งหลายพึงตรวจดูธาตุ แม้
 เหล่าอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอา
 ตามความเหมาะสมแห่งอรรถเถิด.

หมวด รุธ ธาตุเป็นต้น จบ.

ทิวาทิฉกณิก

ทิวุ กิฬาวิชิตีคิฬาสัพพวหารชุตติ-
 กุติกนุติคตีสตติสุ. เอตถ ๑ กิฬาคติ
 ลฬนา, วิหารโร วา. ลฬนาติ ๑
 ลฬิตานุกวนวเสน รมน. วิหารโร อิริยา-
 ปถปวิวัตตนาทินา วตตณ. วิชิตีคิฬาคติ
 วิชยิจฉา. พุพวหารโรติ โวหารโร. ชุตติติ
 โสภา. กุติติ โถมนา. กนุติติ กมนียตา.
 คติติ คมน. สตติติ สามตติย. อิเมสุ
 อตเตสุ ทิวุธาตุ วตตติ. ทิฬุพติ. เทโว.
 เทวี. เทวตา.

มหาวด ทิวุ ธาตุ เป็นต้น

ทิวุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง กิฬา
 (เล่น), วิชิตีคิฬา (ปรารธนาชนะ),
 พุพวหาร (กล่าว), ชุตติ (งาม), กุติ
 (ชมเชย), กนุติ (ปรารธนา), คติ (ไป),
 สตติ (สามารถ). ก็ในทิวุ ธาตุนี้มีอรรถ
 ดังนี้ การเล่นหรือการอยู่ ชื่อว่า กิฬา.
 อหนึ่ง ความรื่นรมย์ด้วยอำนาจการเสวย
 อารมณ์อันตนยินดีชื่อว่า ลฬนา. ความ
 เป็นไปโดยการเปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้น
 ชื่อว่า วิหาร. ความปรารธนาชนะ ชื่อว่า
 วิชิตีคิฬา. การกล่าว ชื่อว่า พุพวหาร.
 ความงาม ชื่อว่า ชุตติ. ความชมเชย
 ชื่อว่า กุติ. ความปรารธนา ชื่อว่า กนุติ.
 การไป ชื่อว่า คติ. ความสามารถ
 ชื่อว่า สตติ. ทิวุ ธาตุ ย่อมเป็นไป
 ในอรรถเหล่านี้. ทิฬุพติ (ย่อมเล่น). เทโว
 (เทพ). เทวี (เทวี). เทวตา (เทพยดา).

เทพ ๓ จำพวก

เอตถ เทโวติ^๑ ติวิธา เทวา
 สมมุติเทวา อุปปตติเทวา วิสุทธิเทวาติ.
 เตสุ มหาสมมุตกาลโต ปญจาย โลกน

ในบทเหล่านี้ บทว่า เทโว ได้แก่
 เทพ ๓ จำพวก คือ สมมุติเทพ ๑
 อุปปตติเทพ ๑ วิสุทธิเทพ ๑. บรรดาเทพ

^๑ ๑. ปรมตถทีปนี เถรคาถาอฎฐกถา. ๑/๓๐,๓๑, ๒. มชฌิมนิกายฎีกา. ๑/๘๓. ๓. ปรมตถทีปนี
 วิมานวตถุฎฐกถา. ๑๕,๑๖, ชุ.อิติ.๒. ๒๐/-/๓๙๕

“เทวา”ติ สมมตตตฺตา ราชราชกุมาราทโย
 สมมุติเทวา นาม. เทวโลเก อุปปนฺนา
 อุปปตฺติเทวา นาม. ชีณาสวา วิสุทฺธิ-
 เทวา นาม. วุตฺตมฺปิ เจตฺ “สมมุติเทวา
 นาม. ราชานเ เทวโย กุมารา. อุปปตฺติ-
 เทวา นาม. ภูมฺมเทเว อุปาทาย
 ตทฺตฺตริเทวา. วิสุทฺธิเทวา” นาม
 พุทฺธปฺจเจกพุทฺธชีณาสวา”ติ.

เหล่านั้น พระราชาและพระราชกุมาร
 เป็นต้น ชื่อว่า **สมมุติเทพ** เพราะเป็น
 ผู้ที่ชาวโลกสมมุติแล้วว่าเป็นเทพตั้งแต่
 กาลของพระเจ้ามหาสัมมตะ. เหล่าสัตว์
 ที่อุบัติขึ้นในเทวโลกชื่อว่า **อุปบัติเทพ**.
 พระชีณาสพ ชื่อว่า **วิสุทธิเทพ**. สมดัง
 พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า
 พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร
 ชื่อว่า **สมมุติเทพ**. เทพทั้งหลายเริ่มตั้งแต่
 ภูมเทพและที่ยิ่งกว่าภูมเทพนั้น ชื่อว่า
อุปบัติเทพ. พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-
 พุทธเจ้าและพระชีณาสพชื่อว่า **วิสุทธิเทพ**.

วิเคราะห์ เทว ศัพท์

อิทํ ปเนตฺถ นิพฺพจฺนํ : ทิพฺพนฺตฺติ
 กามคุณณานาภินฺนภาจิตฺติสฺสรียาที่หิ
 กิพฺพนฺตฺติ, เตสุ วา วิหรนฺตฺติติ เทวา.
 ทิพฺพนฺตฺติ ยถาภิลาสิตํ วิสยํ อปฺปปฏิฆาเตน
 คจฺจนฺตฺติติ เทวา. ทิพฺพนฺตฺติ ยถิจฺจิต-
 นิปฺผาทเน สกฺโกนฺตฺติติ เทวา. อถวา
 ตํตํพฺยสนนิตฺตถรณตฺติเกหิ สรณํ
 ปฺรายนนฺตฺติ^๒ เทวเนีย อภิตฺตถวเนียติ
 เทวา. โสภาวิเสสโยเคน กมนียาติ วา
 เทวา.

ในเรื่องนี้ มีวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ :
 ชื่อว่า **เทพ** เพราะอรรถว่าเล่น คือ เพลิดเพลิน
 ด้วยกามคุณ ฌาน อภิญญา และ
 ความเป็นใหญ่ในจิต เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง
 ชื่อว่า **เทพ** เพราะอรรถว่าอยู่ในกามคุณ
 เป็นต้นนั้น. ชื่อว่า **เทพ** เพราะอรรถว่า
 เล่น คือ ไปสู่อารมณ์ตามที่ปรารถนา โดย
 ไม่มีสิ่งใดขัดขวาง. ชื่อว่า **เทพ** เพราะ
 อรรถว่า เล่น คือ สามารถ. ในการยังสิ่ง
 ตามที่ตนปรารถนาให้สำเร็จ. อีกนัยหนึ่ง

^๑ อภ.วิ. ๓๕/๑๑๐๔/๕๖๗, พ.จ.พ. ๓๐/๒๑๔/๑๑๒, ๖๕๔/๓๑๒.

^๒ ฉ. ปฺรายนนฺตฺติ.

เอตถ จ ฤติกนฺตฺตฺถา กมฺม-
 สาธนวเสน ทฏฺจพฺพา, กิฬาทโย ฉ
 อตฺถา กตฺตฺสาธนวเสน. เกจิ ปน
 "ทิว กิฬาวิชิตฺติสาพฺยวหารชฺตฺติฤติคตฺติสุ"ติ
 ปจฺนฺติ. เกจิ "คตฺติ"ติ ปทํ วิหาย
 "ชฺตฺติฤตฺติสุ"ติ ปจฺนฺติ. เกจิ "ฤติ"ติ ปทํ
 วิหาย "ชฺตฺติคตฺติสุ"ติ ปจฺนฺติ, เกจิ ปน
 ทิวธาดุํ "สฺตฺตฺติฤติกนฺ"ติ อตฺถเอปิ
 อิจฺฉนฺติ. เตนาห อภิธมฺมสฺส อญฺ-
 ฎีกาภาโร "เทวสทฺโท ยถา กิฬา-
 วิชิตฺติสาโวหารชฺตฺติคตฺติอตฺถเอ, เอวํ สฺตฺติ-
 อภิตฺถวกมฺนตฺถเอปิ โหติ ธาตุสทฺทานํ
 อเนกตฺถภาวโต"ติอาทิ."^๑

ชื่อว่า เทพ เพราะเป็นผู้อันบุคคลผู้
 ปรรณนาจะพ้นจากวิบัตินั้น ๆ ยกย่องว่า
 เป็นที่พึ่งที่อาศัย. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เทพ
 เพราะอรรถว่าเป็นผู้ควรปรรณนา โดย
 ประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ.

อนึ่ง ในข้อนี้ อรรถว่า ยกย่องและ-
 ปรรณนา พึงทราบด้วยอำนาจเป็น
 กัมมสาธนะ, อรรถ ๖ อย่างมีการเล่น
 เป็นต้น พึงทราบด้วยอำนาจกตฺตฺสาธนะ.
 แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ทิว กิฬา-
 วิชิตฺติสาพฺยวหารชฺตฺติฤติคตฺติสุ. บางพวก
 กล่าวว่า ชฺตฺติฤตฺติสุ เพราะละบทว่า คตฺติ.
 บางพวกกล่าวว่า ชฺตฺติคตฺติสุ เพราะละบท
 ว่า ฤติ, แต่บางพวกยอมปรรณนา ทิว-
 ธาดุแม้ในอรรถว่า สฺตฺตฺติฤติก (สามารถ
 และชมเชย). เพราะเหตุนี้ ท่านผู้
 ประพันธ์คัมภีร์อนุฎีกา ของพระ
 อภิธมฺมจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เทว ศัพท์
 ใช้ในอรรถแห่ง กิฬา (เล่น), วิชิตฺติสา
 (ปรรณนาชนะ), โวหาร (กล่าว), ชฺตฺติ
 (งาม), คตฺติ (ไป), ฉนฺโต ก็ใช้ในอรรถแห่ง
 สฺตฺติ (สามารถ), อภิตฺถวกมฺน (ปรรณนา)
 ฉนฺตํ เพราะศัพท์ที่เป็นธาตุมีอรรถ
 มากมาย.

^๑ จ. ปณฺจปกรณอนุฎีกา. ๒/๒๒๓.

อิทํ ปน ยถาวุตเตสุ สมมุติ-
 เทวาทีสุ ปจฺเจกํ นิพฺพจฺจนํ : ทิพฺพนฺตฺติ
 กิพฺพนฺตฺติ อตฺตโน วิสเย อิสฺสรียํ กโรนฺตฺติ
 เทวา, ราชาโน. ทิพฺพนฺตฺติ กิพฺพนฺตฺติ ปญฺจหิ
 .กามคฺเณหิ, ปฏิปกฺเข วา วิเชตฺตุ อิจฺฉนฺตฺติ,
 โวหฺรนฺตฺติ ๑ โลกสุส ยุตฺตายุตฺตํ,
 โชตฺนฺตฺติ ปรมาย สรีรชฺฐติยา, โถมียนฺตฺติ
 ตพฺภาวตฺติเกหิ, กามียนฺตฺติ ทฏฺฐํ
 โสตฺถนฺตฺติ โสภาวิเสสโยเคน, คจฺฉนฺตฺติ
 ๑ ยถิจฺฉิตฺตญฺจํ อปฺปฏิหตคฺมเนน,
 สกฺโกนฺตฺติ ๑ อานุกาสมปฺตฺติยา ตํ
 ตํ กิจฺจํ นิปฺผาเทตฺตฺติ เทวา, จาตุ-
 มหาราชิกาทโย.

กิพฺพนฺตฺติ ปรมาย ฌานกิพฺพาย, วิเชตฺตุ
 อิจฺฉนฺตฺติ ปฏิปกฺขํ, ปรมสุขุมฌานวิเสส-
 วิสยํ อตฺถนฺตฺติ โวหฺรนฺตฺติ, โชตฺนฺตฺติ
 สพฺพกิเลสโทสกฺลฺสาภาวา ปรมวิสุทฺถาย
 ฌานชฺฐติยา, โถมียนฺตฺติ ๑ วิญฺญาต-
 สภาเวหิ ปรมนิมฺมลคฺณวิเสสโยคโต,

วิเคราะห์ สมมุติเทว ศัพท์ เป็นต้น

ส่วนการวิเคราะห์เฉพาะคำ ใน
 สมมุติเทว เป็นต้น ตามที่กล่าวมาแล้ว
 มีดังต่อไปนี้ : ชื่อว่า เทว เพราะอรรถว่า
 เล่น คือ เพลิดเพลิน ทำความเป็นใหญ่
 ในวิสัยของตน ได้แก่ พระราชา. ชื่อว่า
 เทว เพราะอรรถว่าเล่น คือ เพลิดเพลิน
 ด้วยกามคุณ ๕ หรือย่อมปรารภนาเพื่อ
 ชนະคัตถุ หรือกล่าวตัดสินความสมควร
 และไม่สมควรแก่ชาวโลก, หรือรุ่งโรจน์
 ด้วยรัศมีในสรีระที่ยอดเยี่ยม และผู้
 ปรารภนาภาวะของเทพนั้นยกย่อง, และ
 ผู้ปรารภนาภาวะของเทพ ปรารภนาเพื่อ
 เห็นและเพื่อไต่ยิน เพราะประกอบด้วย
 ความงามพิเศษ, และ ไปสู่สถานที่ที่ต้ง
 การได้ โดยการไปไม่มีสิ่งใดขัดขวาง
 และสามารถเพื่อยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จ
 ด้วยความถึงพร้อมแห่งอานุภาพ ได้แก่
 เทวดาชั้นจาตุมหาราช เป็นต้น.

ชื่อว่า เทว เพราะอรรถว่าย่อมเล่น
 ด้วยเล่นในฌานอันยอดเยี่ยม และย่อม
 ปรารภนา เพื่อชนະธรรมที่เป็นปฏิบັกษ, และ
 กล่าวถึงข้อความอันเป็นวิสัยแห่ง
 ญาณพิเศษที่สุขุมยอดเยี่ยม และรุ่งโรจน์
 ด้วยรัศมีแห่งญาณอันบริสุทธิ์อย่างยิ่ง

กามิยนฺติ จ อนุตฺตรปฺญญกฺเขตฺตตตาย
ทญฺจํ โสตุํ ปุชิตฺตญฺจ, คจฺฉนฺติ จ
อมตฺมทานิพฺพานํ อปฺจจาคมนียาย
คตฺติยา, สกฺโกนฺติ จ จิตฺตาวาริ^๑ ฅตฺวา
เต เต สตฺเต หิตฺเต นฺิโยเชตฺตุํ อมต-
มทานิพฺพานสุเข จ ปตฺติฏฺฐาเปตฺตุนฺติ
เทวา, วิสุทฺธิเทวา.

เพราะไม่มีโทษขุ่นมัวคือกิเลสทั้งหมด
และผู้รู้แจ้งสภาวะธรรมยกย่อง เพราะ
ประกอบด้วยคุณวิเศษอันดีเลิศปราศจาก
มลทินและผู้รู้แจ้งสภาวะธรรม ปรรอณา
เพื่อเห็น เพื่อฟัง และเพื่อบูชา เพราะเป็น
นาบุญอันยอดเยี่ยม และไปสู่อมตมหา-
นิพพาน ด้วยการไปที่ไม่หวนกลับ และ
สามารถเพื่อจะรู้ความเป็นไปแห่งจิตแล้ว
ประกอบเหล่าสัตว์นั้น ๆ ไว้ในประโยชน์
และเพื่อยังเหล่าสัตว์ให้ดำรงอยู่ ในความ
สุขของอมตมทานิพพาน ได้แก่วิสุทธิเทพ.

อรรถุทธาระของ เทว ศัพท์

เทวสทฺโท “วิทฺเต วิคตฺวลาหเก
เทเว”ติอาทีสุ^๒ อชฎากาเส อาคโต.

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
อชฎากาส (ท้องฟ้า) ในประโยคเป็นต้น
ว่า วิทฺเต วิคตฺวลาหเก เทเว (เมื่อ
ท้องฟ้าโปร่งปราศจากเมฆ).

“เทโว จ โลกํ โลกํ ฅุสสายตี”ติ-
อาทีสุ^๓ เมฆ.

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง เมฆ
(เมฆ, ฝน) ในประโยคเป็นต้นว่า เทโว
จ โลกํ โลกํ ฅุสสายตี (ฝนตกถูกต้อง
นิดหน่อย).

^๑ ไป. จิตฺตาวาริ.

^๒ ม.ม. ๑๒/๕๓๔/๕๗๔, ส.มหา. ๑๗/๒๖๑/๖๖, พ.ยติ. ๒๕/๒๐๕/๒๔๕.

^๓ พ.ย. ๒๕/๔๕/๗๗.

“อายนุหิ เทว กุมารโ”ติอาทีสุ^๑
 ขตุติเย.

“อหิ เทว สกลชมุพทีเป อญญสุส
 รญโเว สนุติเก กิณฺจิ ภาย์ น
 ปสฺสามิ”ติอาทีสุ^๒ อิสฺสรปฺคฺคฺเล.

“ปญฺจหิ กามคฺเณหิ สมฺปปีโต
 สมฺจฺคฺคฺภูโต ปริจาเรติ เทโว มญฺเณ”ติ-
 อาทีสุ^๓ อุปฺตฺติเทเว.

“เทวาติเทวํ นรทมฺมสฺวารถินุ”ติ-
 อาทีสุ^๔ วิสุทฺธิเทเว อาคโต.

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ขตุติเย
 (กษัตริย์) ในประโยคเป็นต้นว่า อายนุหิ
 เทว กุมารโ (ข้าแต่พระองค์ผู้สมมุติเทพ
 ก็พระราชกุมารนี่).

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง อีสฺสร-
 ปฺคฺคฺล (บุคคลผู้เป็นใหญ่) ในประโยค
 เป็นต้นว่า อหิ เทว สกลชมุพทีเป
 อญญสุส รญโเว สนุติเก กิณฺจิ ภาย์ น
 ปสฺสามิ (ข้าแต่บุคคลผู้เป็นใหญ่ ข้าพเจ้า
 ย่อมไม่เห็นภัยอะไรสักอย่าง ในสำนักของ
 พระราชาอื่นทั่วทั้งชมพูทวีป).

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง อุปฺตฺติ-
 เทเว (อุปตติเทพ) ในประโยคเป็นต้นว่า
 ปญฺจหิ กามคฺเณหิ สมฺปปีโต สมฺจฺคฺคฺภูโต
 ปริจาเรติ เทโว มญฺเณ (แต่พระองค์
 ท่านทรงอิมเิบพรั่งพร้อมบำเรออยู่ด้วย
 เบญจกามคุณดุจเทพเจ้า).

เทว ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง วิสุทฺธิ-
 เทเว (วิสุทธิเทพ) ในประโยคเป็นต้นว่า
 เทวาติเทวํ นรทมฺมสฺวารถิ (ผู้เป็นเทพ
 ยิ่งกว่าเทพ ผู้เป็นดุจสารถีฝึกนรชน).

^๑ ที.มหา. ๑๐/๒๘/๑๘.

^๒ พุ.ชา.อ. ๓๖/-/๓๖๓.

^๓ ที.สี. ๙/๑๐๐/๗๙.

^๔ มลิตนทปญฺหา ๑/๑๕๙, พุ.ธ.อ. ๑๗/-/๑๕๒.

เทวีติ ราชภரியาปิ เทวธิตาปิ
 “เทวี”ติ วุจฺจติ. เทวสุส ภரியาคิ หิ
 เทวี, สปิ อตฺถโต “ทิพฺพตีติ เทวี”ติ
 วตฺตพฺพา, ยถา “ภิกฺขตีติ ภิกฺขุณี”ติ.
 ตถา หิ วุตฺตํ วิมานวตฺตอุฏฺฐกถาย
 ทิพฺพตี อตฺตโน ปุณฺณทิธิยา กิพฺตีติ
 เทวี”ติ.^๑

เทวตาติ^๒ เทวปฺตฺโตปิ พุรฺหฺมา
 ปิ เทวธิตาปิ.

“อถ โข อญฺญตฺรา เทวตา
 อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา”-
 ติอาทิสฺสุ^๓ หิ เทวปฺตฺโต “เทวตา”ติ
 วุตฺโต “เทโวเยว เทวตา”ติ กตฺวา.

บทว่า เทวี ความว่า พระมเหสีของ
 พระราชาก็ดี เทพธิดาก็ดี ท่านเรียกว่า
 เทวี. ก็ชื่อว่า เทวี เพราะอรรถว่า
 เป็นภรรยาของเทพ. โดยอรรถ เทวีเมื่อนั้น
 ควรกล่าววว่า ชื่อว่า เทวี เพราะอรรถว่า
 ย่อมเล่น (รุ่งเรือง) เหมือนชื่อว่า ภิกฺขุณี
 เพราะอรรถว่าย่อมขอ. จริงอย่างนั้น
 ในวิมานวัตตอุฏฺฐกถา พระอรรถ-
 กถาจารย์กล่าววว่า ชื่อว่า เทวี เพราะ
 อรรถว่าย่อมเล่น คือ เพลิดเพลินด้วย
 บุญฤทธิ์ของตน.

อัฐกถาระของ เทวตา ศัพท์

เทพบุตรก็ดี พรหมก็ดี เทพธิดา
 ก็ดี ชื่อว่า เทวตา.

ก็เทพบุตร ในประโยคเป็นต้นว่า
 อถ โข อญฺญตฺรา เทวตา อภิกฺกนฺตาย
 รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา (ครั้งนั้นแล
 เมื่อราตรีสว่างแล้ว เทพบุตรตนหนึ่ง
 มีวรรณงามยิ่งนัก) ท่านเรียกว่า เทวตา
 เพราะวิเคราะห์ว่า เทโวเยว เทวตา
 (เทพบุตรนั้นแหละ ชื่อว่า เทวตา).

^๑ ฉ. วิมานวตฺตอุฏฺฐกถา. ๑๖.

^๒ ฉ. วิมานวตฺตอุฏฺฐกถา. ๑๘.

^๓ ส.ส. ๑๕/๑/๑, พ.พ. ๒๕/๕/๓.

ตถา “ตา เทวตา สตุตสตา
อุฬารรา, พรหุมา วิมานา อภิ-
นิกขมิตฺวา”ติอาทีสุ^๑ พรหุมาโน.

อนึ่ง พรหม ท่านเรียกว่า เทวตา
ในประโยคเป็นต้นว่า ตา เทวตา สตุตสตา
อุฬารรา พรหุมา วิมานา อภินิกขมิตฺวา
(พรหม ๗๐๐ ตนผู้ประเสริฐเหล่านั้น
ออกจากวิมานพรหมแล้ว).

เทพธิดา ท่านก็เรียกว่า เทวตา ใน
ประโยคเป็นต้นว่า

อภิกุณฺเดเน วณฺเณน
ยา ตฺวํ ติฏฺฐสฺสึ เทวเต
โอภาเสนฺตึ ทิสสา สพฺพา
โอสถึ วีย ตารกาตี-^๒

คุณเทพธิดา ท่านมีรูปร่าง มีรัศมี
รุ่งเรือง ส่องสว่างไปทั่วทุกทิศ
เหมือนดาวประกายพฤษ์ ฉะนั้น.

อาทีสุ เทวธิดา.

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของอุปบัติเทพ

อิมานิ อุปปตฺติเทวานํ นามานิ :

เทโว สุโร จ วิพฺุโร
นิชฺชโร อมโร มรु
สุธาสิ ติทฺโส สคฺค-
วาสิ อนิมิสฺปิ จ
ทิวโกมตปายี จ
สคฺคภูโจ เทวตาปี จ.^๓

อุปบัติเทพมีชื่อหลายชื่อ ดังนี้ :

เทว สุร วิพฺุ นิชฺชร อมร มรु
สุธาสิ ติทฺส สคฺควาสิ อนิมิส
ทิวอก อมตปายี สคฺคภูจ
และ เทวตา.

^๑ ส.ข.น.อ. ๑๑/ - /๖๒,๓๒๒. ฉ. เกรคาถาอภุจกถา. ๒/๒๒๕: สหุทธิติปฺกรณ ปทมาลา. ๕๐๕
(ภุมิพโลภิกฺข).

^๒ พ.วิ. ๒๖/๙/๑๓.

^๓ ฉ. เทวตานี จ.

ช ชเย. ชียติ. ชโย. ชยนิ.
 ราคกชโย.

ช ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ชย
 (สิ้นไป). ชียติ (ย่อมนสิ้นไป). ชโย (ความ
 สิ้นไป), ชยนิ (ความสิ้นไป). ราคกชโย
 (ความสิ้นไปแห่งราคา).

ช นิวาเส โภทสีสาสุ จ. ชียติ.
 น คจฺจสิ ยมกชยิ.^๑ นาคทาเนน
 ชียนฺติ.^๒

ช ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง นิวาเส (อยู่),
 และใช้ในอรรถแห่ง โภท (โกรธ), สีสา
 (เบียดเบียน). ชียติ (ย่อมนอยู่). น คจฺจสิ
 ยมกชยิ (ย่อมนไม่ไปสู่บริเวณของพญา-
 ยม). นาคทาเนน ชียนฺติ (ย่อมนโกรธ
 เพราะพระราชทานช้างพระที่นั่งต้น).

ตตฺถ ชียตีติ นิสฺสติ. ยมก-
 ชยฺนฺติ ยมนิเวสนิ. ชียนฺตีติ กุชฺฌนฺติ
 หีสฺนฺติ วา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชียติ
 ได้แก่ ย่อมอยู่. บทว่า ยมกชยิ ได้แก่
 บริเวณของพญายม. บทว่า ชียนฺติ
 ได้แก่ ย่อมโกรธ หรือย่อมนเบียดเบียน.

ฆา คนฺโรปาทานเ. ฆายตีติ
 ฆานิ.^๓ ฆาเนน คนฺริ ฆายิตฺตุ ฆายิตฺวา.^๔

ฆา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คนฺโร-
 ปาทาน (ถือเอากลิ่น, ดม). ชื่อว่า ฆาน
 เพราะอรรถว่าดมกลิ่น. ฆาเนน คนฺริ
 ฆายิตฺตุ ฆายิตฺวา (สูดดมแล้วเพื่อดมกลิ่น
 ทางจมูก).

^๑ พ.ท. ๒๘/๑๑๓/๕๓.

^๒ พ.ท. ๒๘/๑๐๖๗/๓๗๑.

^๓ อภิ. ส. อ. ๔๖/-/๕๗๑.

^๔ ม. ม. ๑๒/๓๓๓/๓๔๒. ฆาเนน คนฺริ ฆายิตฺวา.

รจ ไรจเน. ไรจัน รุจิ. ภาตุตฺ เม
 รุจจติ. ภาตุตมฺปี ตสฺส น รุจจติ.
 ปพฺพชฺชา มม รุจจติ.^๑ รุจฺจิตฺ, รุจฺจิตฺวา.

เกจิ ปน อิมสฺมี ทิวาทิคณ "รุจ
 ทิตฺติมฺหิติ ปจฺนฺติ. ตํ น ยุตฺตํ กตฺถจิปิ
 ทิตฺติสฺงฺขาตฺโสภนฺตฺถวาทฺจสฺส รุจฺจาทฺโน
 "รุจฺจตี"ติ รุปาภาวโต. ตสฺมา เอว
 สลฺลภฺเขตฺพํ, ทิตฺติรุจฺจัน วาทโก รุจฺจาทฺ
 ฎวาทิคณโก. ตสฺส หิ "โรจฺติ, วิโรจฺติ."^๒
 เอกตฺตมฺปโรจิตฺนุ"ติ^๓ รุปานิเยว ภวฺนฺติ,
 น "รุจฺจตี"ติ รูปิ. รุจฺจียาเยว วาทโก
 ปน ทิวาทิคณโกปิ โหติ จฺรทาคณโกปิ.
 ตสฺส หิ ทิวาทิคณิกกาเล "คมนํ มยฺหํ
 รุจฺจตี"ติ^๔ รูปิ. จฺรทาคณิกกาเล "กํ นุ

รุจ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ไรจน
 (ชอบใจ). ความชอบใจ ชื่อว่า ไรจน.
 ภาตุตฺ เม รุจจติ (ภักตรยอมชอบใจ
 แก่ข้าพเจ้า). ภาตุตมฺปี ตสฺส น รุจจติ
 (แม้ภักตรยอมไม่ชอบใจแก่เขา). ปพฺพชฺชา
 มม รุจจติ (การบรรพชาย่อมชอบใจ
 แก่ข้าพเจ้า). รุจฺจิตฺ (เพื่อชอบใจ).
 รุจฺจิตฺวา (ชอบใจแล้ว).

อนึ่ง อาจารย์บางพวกยอมกล่าวว่
 ในทิวาทิคณะนี้ รุจ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง
 ทิตฺติ (รุ่งเรือง). คำนั้น ไม่สมควร เพราะ
 รุจ ชาติ บ่งถึงอรรถว่า โสภณ (งาม)
 กล่าวคือ ทิตฺติ (ความรุ่งเรือง) ไม่มีรูปว่า
 รุจจติ แม้ในที่ไหน ๆ. เพราะเหตุนั้น
 พึงกำหนดอย่างนี้ว่า รุจ ชาติ ที่บ่งถึง
 อรรถแห่ง ทิตฺติ, รุจจิ เป็นฎวาทิคณะ. ก็
 รุจ ชาติที่มีอรรถว่า ทิตฺติ, รุจจิ นั้น จะมี
 รูปเฉพาะว่า ไรจติ, วิไรจติ (ยอมรุ่งเรือง).
 เอกตฺตมฺปโรจิตฺ (ความเป็นผู้เดียวยอม
 เป็นที่ชอบใจ) เท่านั้น. ไม่มีรูปว่า รุจจติ.
 ส่วน รุจ ชาติ ที่บ่งถึง รุจจิ (ชอบใจ)

^๑ พ.ชา. ๒๘/๔๐๙/๑๕๗.

^๒ ส.ส. ๑๕/๒๗๙/๘๐, พ.ชา. ๒๘/๑๒๙/๕๖.

^๓ พ.ชา. ๒๘/๔๘๐/๑๘๔.

^๔ พ.ชา. ๒๘/๑๑๖๔/๔๑๕.

ชาติ น โโรเจสี"ติ" ฐปี. อาปุพโพ
เจ อาจิกุขเน วตฺตติ, "อาโรเจติ,
อาโรจยตี"ติ ฐปานิ ทิสฺสนฺตติ.

อย่างเดียว เป็นได้ทั้งทิวาทิคณะและ
จุรทาคณะ. ก็ รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจิ นั้น
ในเวลาใช้เป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปว่า
(รุจฺจติ) เช่น คมนํ มยฺหํ รุจฺจติ (การไป
ย่อมชอบใจแก่ข้าพเจ้า). ในเวลาใช้เป็น
จุรทาคณะจะมีรูปว่า (โรเจสี) เช่น ก็ นุ
ชาติ น โโรเจสี (ท่านไม่ชอบการเกิด
หรือหนอ). หากมี อา อุปสรรคเป็น
บทหน้า ใช้ในอรรถแห่ง อาจิกุขน (บอก)
ปรากฏรูปว่า อาโรเจติ, อาโรจยติ (ย่อม
บอก).

มุจ โมกุเช. ทุกฺขโต มุจฺจติ.
สทฺธาย อธิมุจฺจติ. มุตฺติ, วิมุตฺติ,
อธิมุตฺติ, มุจฺจมาโน.

มุจ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โมกุช
(พ้น). ทุกฺขโต มุจฺจติ (ย่อมพ้นจากทุกข์).
สทฺธาย อธิมุจฺจติ (ย่อมโน้มใจไป
ด้วยศรัทธา). มุตฺติ (ความพ้น), วิมุตฺติ
(ความหลุดพ้น, พระนิพพาน), อธิมุตฺติ
(ความโน้มใจเชื่อ), มุจฺจมาโน (หลุดพ้น
อยู่).

อุจ สมวาเย. อุจฺจติ. โไอโก, อุกา,
อุกฺกา.

อุจ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สมวาเย
(ประชุม, รวม). อุจฺจติ (ย่อมประชุม).
โไอโก (น้ำ, ที่อยู่), อุกา (เหา), อุกฺกา
(คบเพลิง).

• ส.ส. ๑๕/๕๓๗/๑๙๔.

ไอโกติ อุทกมุปี อวาโสปี.
“ไอกปุณฺณเหหิ จิวเรหิ”^๑ติ จ, “วาริไซว
ถเล ชิตฺโต, ไอกโมกตมุพฺภโต”^๒ติ เจตฺถ
ปโยโค. อุกาติ สีเส นิพฺพตฺตกิมิวเสเส.

อุกุกาติ ทีปิกาทโย วุจฺจนฺติ.^๓
“อุกุกาสฺ ธาริมานาสฺ”^๔ติ หิ อาคตฺตญ-
จฺจานเ ทีปิกา “อุกุกา”ติ วุจฺจติ.

“อุกุกํ พนฺุชฺชเยย, อุกุกํ พนฺุชฺชิตฺวา,
อุกุกามุขํ อาลิมฺเปยฺยา”^๕ติ อาคตฺตญฺจฺจานเ
องฺคารกปลลฺลํ.

“กมฺมารานํ ยถา อุกุกา, อนฺุโต
ฉายติ โน พหิ”^๖ติ อาคตฺตญฺจฺจานเ
กมฺมารุทฺธนํ.

อรรถุทธาระของ อุกุกา ศัพท์

น้ำก็ดี ที่อยู่ก็ดี ชื่อว่า ไอก. ก็ใน
อรรถนี้มีประโยคตัวอย่างว่า ไอกปุณฺณเหหิ
จิวเรหิ (มีจิวรเปือกชุ่มด้วยน้ำ), และว่า
วาริไซว ถเล ชิตฺโต, ไอกโมกตมุพฺภโต
(จุดปลาที่ชาวประมงยกขึ้นจากที่อยู่คือ
น้ำโยนไปบนบก). หนองพิเศษที่เกิดบน
ศิรชะ ชื่อว่า อุกา (เหา).

คบเพลิงเป็นต้น ท่านเรียกว่า
อุกุกา. ก็ คบเพลิง ท่านเรียกว่า อุกุกา
ในพระบาลีว่า อุกุกาสฺ ธาริมานาสฺ
(เมื่อคบเพลิงทั้งหลายอันเขาถืออยู่).

เตาหลอมทอง ท่านเรียกว่า อุกุกา
ในพระบาลีว่า อุกุกํ พนฺุชฺชเยย, อุกุกํ
พนฺุชฺชิตฺวา, อุกุกามุขํ อาลิมฺเปยฺย (พังก่อ
เตาหลอมทอง ครั้นก่อเตาแล้วพังกาบทา
ปากเตา).

เตาเผาเหล็กของช่างโลหะ ท่าน
เรียกว่า อุกุกา ในพระบาลีว่า กมฺมารานํ
ยถา อุกุกา อนฺุโต ฉายติ โน พหิ

^๑ วิ.มหา. ๕/๙๕/๑๓๕.

^๒ พุ.ธ. ๒๕/๑๓/๑๙.

^๓ ม.มุ.อ. ๗/-/๒๙๘, ฉ. พุทฺธวํสฺสุจฺกถา. ๑๗๔.

^๔ ที.สี. ๙/๙๒/๖๔.

^๕ โป. อี. อาเลเปยฺย, ม.อ. ๑๔/๖๙๑/๔๔๒.

^๖ พุ.ชา. ๒๘/๖๓๑/๒๓๐.

(ตุจเตาเผาเหล็กของช่างโลหะ ย่อมไหม้
ภายใน ไม่ไหม้ภายนอก).

“เอวํ วิปาโก อุกกาปาโต
ภวิสุสตี”^๑ อาคตฏจाने वातवेโค
“อุक्का”ติ वृज्जति.

ความเร็วของลม ท่านเรียกว่า
อุक्กา ในพระบาลีว่า เอวํ วิปาโก
อุक्กาปาโต ภวิสุสตี (วิปากจักตกไปเร็ว
เหมือนกระแสดลมอย่างนี้).

“สนฺททาเสน ชาตฺรूपิ คเหตุวา
อุกกามุเข ปกฺขิเปยฺยา”^๒ อาคตฏจाने
सुवण्णकारानं मुसा “อุक्का”ติ
वेत्तिपुपा.

เบ้าหลอมของช่างทอง ฟังทราบ
อุक्กา ในพระบาลีว่า สนฺททาเสน ชาต-
รूपิ คเหตุวา อุกกามุเข ปกฺขิเปยฺย
(ใช้คีมคีบทองคำแล้ว ใส่ไว้ในปากเบ้า).

อรรถของ อุक्กา ศัพท์

อิจฺเจวํ :

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

ทีปิกาวัตเวเคสุ
กมุमारानब्ज उतुधने
मुसायम्पि ज अङ्कार-
कप्लले जाति पण्जसु
विसयेसु पनेतेसु
उक्कासतुते पवत्तति.

ก็ อุक्กา ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๕
ประการเหล่านี้ คือ คบเพลิง ๑
ความเร็วของลม ๑ เตาเผาเหล็ก
ของช่างโลหะ ๑ เบ้าหลอมของช่าง
ทอง ๑ เตาหลอมทอง ๑.

जे जेतने. चियति, चियनुति. अवज्जित्ति,
अवज्जात्ति. जेतवान् मोपि वरकनुत्वासित्ति.^๓

เจ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เจทน
(ตัด). चियति (ย้อมตัด), चियनुति (ย้อมตัด).

^๑ ที.สี. ๙/๒๒/๑๔.

^๒ ม.อ. ๑๔/๖๙๑/๔๔๒.

^๓ ชุ.ชา.อ. ๒๘/-/๑๑๙.

สช สงฺเค. สงฺโค ลคนฺ. สชฺชติ.
สชฺชนํ, สชฺชิตฺ, สตฺโต.

ยฺช สมาธิมฺหิ. สมาธานํ สมาธิ,
กายกมฺมาทีนํ สมนฺาปโยควเสน
อวิปฺปกิณฺณตาทิ อตฺถ. ยฺชฺชติ. โยโค,
โยคิ. เอตฺถ โยโคติ วัริยํ.

ตถฺหิ :

วายเมถว ปฺริโส
น นิพฺพินฺนุเทยฺย ปณฺทิตฺ
ปสฺสสามิ โวหฺมตฺตานํ
ยถา อิจฺฉิ ตถา อหฺนฺติ^๑

อวจฺฉิตฺ (อันเขาตัดแล้ว), อวจฺฉาตฺ (อัน
เขาตัดแล้ว), ตัวอย่างเช่น เฉตุวาน โมฬิ
วรคฺนุทฺวาสิตฺ (ตัดพระเมาลีที่อบด้วยกลิ่น
หอมอันเลิศ).

สช ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สงฺค (ติด,
ข้อง). ความติด, ความข้อง ชื่อว่า สงฺค.
สชฺชติ (ย่อมติด, ย่อมข้อง). สชฺชนํ
(ความติด, ความข้อง), สชฺชิตฺ (ติดแล้ว,
ข้องแล้ว), สตฺโต (ผู้ข้องในวัฏฏะ).

ยฺช ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สมาธิ
(ตั้งไว้ด้วยดี, ประกอบ). การตั้งไว้ด้วยดี
ชื่อว่า สมาธิ, หมายความว่า กิริยาที่
กายกรรมเป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย
ด้วยอำนาจประกอบไว้ด้วยดี. ยฺชฺชติ
(ย่อมประกอบ). โยโค (ความเพียร), โยคิ
(ผู้มีความเพียร). ในที่นี้ บทว่า โยโค
ได้แก่ ความเพียร.

จริงอยู่ ความเพียร ท่านเรียกว่า
โยค เพราะอรรถว่าควรทำแน่นอน คือ
เข้าถึงโดยพระบาลีดังนี้ :

บุรุษผู้เป็นบัณฑิตควรมุ่งหมายไป
กว่าจะสำเร็จผล ไม่ควรจะทำถอย
ดูเราเป็นตัวอย่าง เราปรารถนา
อย่างใด ได้อย่างนั้น.

^๑ พ.ท. ๒๗/๕๑/๑๗, ๑๘๕๔/๓๖๒.

วจนโต อวสฺสํ กาคฺตุํ ฤษฺชติ อฺปฺปฤษฺชตีติ
โยโคติ วุจฺจติ.

รณฺช ราเค. ฤษฺชติ. ฤษฺชติ.
ฤษฺชมาโน, ฤษฺชํ, ฤษฺชนฺโต, ราโค,
วิราโค, ฤษฺชนํ, ฤษฺชชนํ, ฤษฺชนีเย. อฺป-
สคฺควเสน อญฺโเบ อตฺถิ ภาวติ. สมฺหา
รฺมฺจํ นฤษฺชติ,^๑ อตฺตโน รฺมฺจํ
นิกฺคจฺจตีติ อตฺถิ.

รณฺช ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ราค**
(กำหนด). **ฤษฺชติ** (ย้อมกำหนด). **ฤษฺชติ**
(ย้อมคล้ายกำหนด). **ฤษฺชมาโน** (กำหนด
อยู่), **ฤษฺชํ** (กำหนดอยู่), **ฤษฺชนฺโต** (กำหนด
อยู่), **ราโค** (ความกำหนด), **วิราโค**
(ความคล้ายกำหนด), **ฤษฺชนํ** (ความ
กำหนด), **ฤษฺชชนํ** (ความคล้ายกำหนด),
ฤษฺชนีเย (สิ่งที่นำกำหนด). ย้อมมีความ
หมายเป็นอย่างอื่นด้วยอำนาจอุปสรรค.
สมฺหา รฺมฺจํ นฤษฺชติ (ย้อมออกไป
จากแวงแคว้นของตน), หมายความว่า
ย้อมหลีกเลี่ยงจากแวงแคว้นของตน.

ตตฺถ วิราโคติ ฤษฺชชนฺติ เอตฺถ
สังฺกิลฺลธฺมมาติ **วิราโค**, นิชฺพพานํ
มคฺโค จ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วิราโค**
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **วิราค** เพราะอรรถ
ว่าเป็นที่คล้ายออกแห่งสังกิลลธรรม,
ได้แก่ พระนิพพานและมรรค.

วิชี ภายจลเนสุ. วิชฺชติ, สังฺวิชฺชติ.
สังฺเวโค,^๒ สังฺเวชนีเย. อฺพฺพิชฺชติ. อฺพฺเพโค,
อฺพฺพิคฺคหฺทโย.

วิชี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ภย**
(กลัว, ตกใจ), **จลน** (ไหว, สั่น). **วิชฺชติ**
(ย้อมตกใจ), **สังฺวิชฺชติ** (ย้อมตกใจ, ย้อม
สลัดใจ). **สังฺเวโค** (ความสลัดใจ), **สังฺเวชนีเย**

^๑ ชุ.ชา. ๒๘/๑๐๘๓/๓๘๑, ๓๘๒.

^๒ สารตฺถทีปนี. ๑/๔๗.

ลช วินาเส. ลชชตีติ โลก.^๑
โลไป, ลุตติ, ลชชนัน, ลุตโต.

ชา คตินิวตติย. จายติ. จายี,
จิตติ, จานัน, จิตโต, ตตรภูโจ, ตติภูจัน,
กปฺปฏจายี, อาสมภูจายี.

ลช สยามิ จายามิ
ลช กปฺเปมิ ชีวิตัน
อหตฺถปาโส มารุส
อโห สตุถานุกมฺปิโต^๒

ปาฬิ นิตฺถสนัน.

(ที่ควรสลใจ). อพฺพิชชติ (ย้อมหวาด-
ห้วน). อพฺเพโค (ความหวาดห้วน),
อพฺพิคฺคหทย (มีใจหวาดห้วน).

ลช ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วินาส
(พินาศ). ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าย้อม
พินาศ). โลไป, ลุตติ, ลชชนัน (การทำให้
หมดไป, การลบ), ลุตโต (พินาศแล้ว).

ชา ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คตินิวตติ
(หยุด, ยืน, ตั้งอยู่). จายติ (ย้อมตั้งอยู่).
จายี (ผู้ตั้งอยู่), จิตติ, จานัน (การตั้งอยู่),
จิตโต (ผู้ยืนแล้ว), ตตรภูโจ (ผู้ยืนบนภูเขา
นั้น), ตติภูจัน (ยืนอยู่, ตั้งอยู่), กปฺปฏจายี
(ผู้ตั้งอยู่ตลอดทั้งปี), อาสมภูจายี
(ผู้ตั้งอยู่ในฐานะอันประเสริฐ).

มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า

เราผู้อันพระศาสดาทรงอนุเคราะห์
แล้ว ไม่ไปในบ่วงแห่งมาร จะยืน
เดิน นั่ง นอน ก็เป็นสุข.

^๑ ส.สพ. ๑๘/๙๘/๖๔.

^๒ พ.เถร. ๒๖/๓๙๒/๓๙๐. สตุถานุกมฺปิโต.

ลาปี โคจรภูจายินนุติ^๑ จ.

และว่า ลาปี โคจรภูจายิน (นภ
มูลไถซึ่งจับอยู่ที่ชายดงเพื่อหาเหยื่อ).

ตตถ ฉายามีติ ติฏจามิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฉายามี
ได้แก่ ติฏจามิ (ย่อมนัย).

ทิ คติยํ. ทียติ. เทมานโน. ทิโน^๒

วา. "อุจฺเจ สกฺขนฺ เทมานนํ ปตฺตยาน
วิหฺงคฺม. วชฺเชสิ โข ตฺวํ วามฺรุณฺ"ติ"^๓
นิทสฺสนํ.

ทิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป).
ทียติ (ย่อมนไป). เทมานโน (ไปอยู่). ทิโน
(ไปอยู่). ตัวอย่างเช่น อุจฺเจ สกฺขนฺ เทมานนํ
ปตฺตยาน วิหฺงคฺม. วชฺเชสิ โข ตฺวํ
วามฺรุ (ดูกรนภผู้มีปีกเป็นยาน บินทะยาน
ไปในเวหา บินไปในอากาศอันสูง ท่าน
ช่วยบอกกะภรรยาของข้าพเจ้า ผู้มีลำขา
อันเสมอด้วยต้นกล้วย).

เอตถ ทียตีติ เทมานโนติ นิพฺพจนํ
คเหตุพฺพํ.

ในที่นี้ ฟังถือเอาวิเคราะห์ว่า
ทียตีติ เทมานโน (ชื่อว่า เทมาน เพราะ
อรรถว่า ย่อมนไป).

ตา ปาลเน. ตายติ. อฆสฺส
ตาทา.^๔ โส นฺน กปฺโณ ตาโต จิรํ
รชฺชติ^๕ อสฺสเม. ตานํ, ปริตฺตํ, โคตฺตํ.

ตา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปาลน
(เลี้ยงดู, รักษา, ต่อด้าน, ด้านทาน).
ตายนติ (ย่อมนเลี้ยงดู, ย่อมรักษา). อฆสฺส

^๑ พ.ชา. ๒๗/๑๘๕/๕๘.
^๒ ไป.อิ. ทินวา
^๓ พ.ชา. ๒๗/๔๙๐/๑๒๔
^๔ วิ.มหาวิภังค.อ. ๑/ - /๒๓.๒ อฆสฺส ตาทา, ที.สี.อ. ๔/ - /๓๓๙. อฆสฺส ตาทา, ม.มุ.อ. ๗/ - /๒๒๓
อฆสฺส หนฺตฺตา, พ.อ.อ. ๑๙/ - /๓๓๒,๔๓๒ อฆสฺส ตาทา, สารตฺตที่ปนี. ๑/๖๔๕.
^๕ พ.ชา. ๒๘/๑๑๗๔/๔๑๙. รุจฺจติ.

ตุม ไซลี อูปลาสก กตกลุยาโน
กตภีรุตตาโน.^๑

ตุม (ผู้ต่อต้านทุกข์). ไซ นูน กปโน
ตุมโต จิรั รุชชติ อสุสม (พระบิดานั้น
จักเป็นกำพร้าเสียแน่แท้ จักทรงกันแสง
ในอาศรมสิ้นกาลนาน). ตาณ (ความ
ต้านทาน). ปริตุต (พระปริตร, มนต์
คุ้มครอง), โคตุต (โคตร). ตัวอย่างเช่น
ตุม ไซลี อูปลาสก กตกลุยาโน กต-
ภีรุตตาโน (ดูกรอุปลาสก ท่านได้ทำความ
ดีไว้แล้ว ทำความต้านทานต่อความกลัว
ไว้แล้ว).

ตตร ปริตุตตุนติ มหาเตชวุนตตาย
สมนุตโต สตุตตานัน ภย อูปททว
อุปสคคณจ ตายติ รกขตีติ ปริตุต,
คัม ตายตีติ โคตุต.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปริตุต
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปริตุต เพราะอรรถ
ว่าคุ้มครอง คือ รักษาภัย อันตราย และ
อุปสรรคแก่สัตว์ทั้งหลายโดยรอบ เพราะ
มีเดชมาก. ชื่อว่า โคตุต เพราะอรรถว่า
รักษาซึ่งถ้อยคำและความรู้.

นต คตตวินาเม. คตตวินาโม
คตตวิกุเชโป. นจจติ. นจจัม. นิคณฺโจ
นาฏปุตโต.^๒

นต ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คตต-
วินาม (เต้น, รำ, ฟ้อน). การขัดส่ายกาย
ไปต่างๆ ชื่อว่า คตตวินาม. นจจติ (ยอม
รำ, ย่อมฟ้อน). นจจัม (การรำ, การฟ้อน).
นิคณฺโจ นาฏปุตโต (นิครนถ์ผู้เป็นบุตร
นักฟ้อน).

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๑/๑๘๐/๑๓๔,๑๓๕.

^๒ ที.สี. ๙/๙๘/๗๔.

ทา โสธเน. ทายติ. ทานัน. อนุโยค-
 ทาปนตุถิ.^๑ อนุโยคิ^๒ ทตฺวา.^๓ ทานัน
 ทตฺวา.^๓

ทา สุปเน. ทายติ. นิทฺทายติ.
 นิทฺททา. นิทฺทายนัน, นิทฺทายมาโน,
 นิทฺทายนฺโต.

ทา ทานเน. ปุริโส ทานัน ทายติ.
 อาปฺพุโพ คหณ. อทินฺน^๔ อาทียติ. สิลล
 สมาทียติ.^๕ กมุเม : ปุริเสน ทานัน ทียติ,
 อทินฺน อาทียติ. การิตะ : อาทเปติ,
 สมาทเปติ, อาทปยติ, สมาทปยติ, เย
 ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต.^๖

ทา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โสธน
 (ชำระ). ทายติ (ย้อมชำระ). ทานัน (การ
 ชำระ). อนุโยคทาปนตุถิ (เพื่อชำระการ
 ชักถาม, ตอบคำถาม). อนุโยคิ ทตฺวา
 (ชำระการชักถามแล้ว). ทานัน ทตฺวา
 (ชำระทาน [จากความตระหนี่เป็นต้น]).

ทา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สุปน
 (นอนหลับ). ทายติ. นิทฺทายติ (ย้อมหลับ).
 นิทฺททา (ความหลับ). นิทฺทายนัน (ความ
 หลับ), นิทฺทายมาโน (หลับอยู่).
 นิทฺทายนฺโต (หลับอยู่).

ทา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทาน (ให้).
 ปุริโส ทานัน ทายติ (บุรุษย้อมให้ทาน).
 ทา ธาตุที่มี อา อุปสรรคเป็นบทหน้า
 ใช้ในอรรถแห่ง คหณ (ถือเอา). เช่น
 อทินฺน อาทียติ (ย้อมถือเอาสิ่งของที่เข
 มิได้ให้). สิลล สมาทียติ (ย้อมสมาทาน
 คือ). เมื่อใช้ในอรรถแห่งกัมม จะมีรูป (ว่า
 ทียติ, อาทียติ) เช่น ปุริเสน ทานัน ทียติ

^๑ ที.ปา.อ. ๖/-/๑๐๒.

^๒ พ.ชา.อ. ๓๒/-/๒๘๑.

^๓ อภิ.วิ. ๓๕/๑๑๕๐/๕๖๗, อภิ.ป. ๔๐/๔๙๗/๑๖๐.

^๔ พ.สุ. ๒๕/๓๐๖/๓๕๐, อภิ.ป. ๔๐/๕๔๗/๑๗๗. เหวมฺปิ.

^๕ อภิ.ป. ๔๐/๕๔๔/๑๗๓.

^๖ ม.ม. ๑๓/๕๓๔/๔๘๗.

(ทานอันบุรุษยอมให้), อทินนํ อาทิยติ (สิ่งของอันเจ้าของมิได้ให้ อันเขายอมถือเอา). เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า อาทเปติ (ยอมให้ถือเอา), สมากาทเปติ (ยอมให้สมาทาน), อาทปยติ (ยอมให้ถือเอา), สมากาทปยติ (ยอมให้สมาทาน), เย ฐมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต (สัตบุรุษเหล่าใดให้บุคคลถือเอาธรรมอย่างเดียว).

ทา อวชณฺทเน. ทิยติ, ทิยนฺติ. ปริตฺตํ.

ทา ฐาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อวชณฺทเน (ตัด). ทิยติ (ยอมตัด), ทิยนฺติ (ยอมตัด). ปริตฺตํ (ของเล็กน้อย, กามาวจรธรรม).

เอตถ จ ปริตฺตนฺติ สมฺนตโต ขณฺทิตฺตตฺตา ปริตฺตํ. อปฺปมตฺตกณฺหิ โคมยปิณฺทํ ปริตฺตนฺติ วุจฺจติ.^๑ ตสฺมา ปริตฺตนฺติ อปฺปกสฺส นามํ กามาวจรสฺส จ ฐมฺมสฺส อปฺเปสฺกขตฺตา.

ก็ในที่นี้ บทว่า ปริตฺตํ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปริตฺต เพราะมีสภาพถูกตัดโดยรอบ. ก็ก่อนมูลโคแม้เพียงเล็กน้อย ท่านก็เรียกว่า ปริตฺต. เพราะเหตุนี้ คำว่า ปริตฺต จึงเป็นชื่อของวัตถุ และ กามาวจรธรรม เพราะมีคํกดี้น้อย.

ทา สุทฺธิยํ. ทายติ. โวทายติ. โวทานํ. อกมฺมโกยํ ฐาตุ. ตถา हि “โวทายติ”^๒ สุทฺธมฺติ เอเตนาติ โวทานํ.

ทา ฐาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สุทฺธิ (บริสุทธิ์, หมดจด). ทายติ (ยอมบริสุทธิ์). โวทายติ (ยอมบริสุทธิ์). โวทานํ (ความ

^๑ ส.ข.น. ๑๗/๒๔๗/๑๗๕, ส.นิ.อ. ๑๑/-/๕๐๖.

^๒ พ.ท.อ. ๓๑/๔๕๕/๒๒๒.

สมถวิปัสสนา"ติ เนตติสัณฺณนายํ
วุดตํ.

บริสุทธิ). ธาตุนี้ เป็นอภิมมธาดุ. จริง
อย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา
เนตติปกรณ์ว่า ชื่อว่า โวทาน เพราะ
อรรถว่าเป็นเหตุทำให้หมดจด คือ
สะอาด ได้แก่ สมถะและวิปัสสนา.

ที ขเย. ทียเต. ทีโน, อาทีนโว.
ตตฺร ทีโนติ ปริกฺขิณฺณาติธนาทิภาเวน
ทุกฺขิตฺโต. อาทีนโวติอาทีนํ ทุกฺขํ วาติ
อธิคฺจฺจติ เอเตนาติ อาทีนโว, โทโส.

ที ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ขย (สิ้น,
เสื่อม). ทียเต (ย่อมนสิ้น, ย่อมเสื่อม). ทีโน
(คนสิ้นทรัพย์), อาทีนโว (โทษ). บรรดา
บทเหล่านั้น บทว่า ทีโน ได้แก่ ผู้ประสบ
ทุกข์ เพราะเป็นผู้หมดสิ้นทั้งญาติและ
ทรัพย์ เป็นต้น. บทเป็นต้นว่า อาทีนโว
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อาทีนโว เพราะ
อรรถว่าเป็นเหตุได้รับทุกข์ ได้แก่ โทษ.

ทฺ ปริตาเป. ทฺยเต. ทฺโน, ทฺโต.

ทฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปริตาป
(เร่าร้อน). ทฺยเต (ย่อมนเร่าร้อน). ทฺโน
(ความเร่าร้อน), ทฺโต (ทุด).

ภฺติ ภฺชฺชเน. ภฺชฺชนธฺมมํ ภฺชฺชติ.^๑
ภฺชฺชตีติ ภฺนฺโน. ภฺชฺชนํ ภาโท.

ภฺติ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ภฺชฺชน
(แตก, สลาย). ภฺชฺชนธฺมมํ ภฺชฺชติ (สิ่งที่
มีการแตกเป็นธรรมดา ย่อมแตกไป).
ชื่อว่า ภฺนฺน เพราะอรรถว่า ย่อมแตกไป.
การแตก ชื่อว่า ภาท.

^๑ ชุ.ธ.ธ. ๑๘/-/๒๙๐. ภฺชฺชนธฺมมํ ภฺนฺนํ.

ฉิทธิ ฉิษฐเน. สุตตัม ฉิษฐติ.
ฉิษฐตีติ ฉินฺโน. เอวัง ฉิทฺทํ. ฉิษฐนํ เจโท.

ฉิทธิ ทินฺนเย. ทินฺนภาโว ทินฺนยํ, ยถา
ทกฺขิยํ. ฉิษฐติ, ฉินฺโน, อชินฺนมติ, เจโท,
เชทฺถคโต โลกहितาย นาโถ.^๑

เอตฺถ เชทฺถคโตติ กายิกทุกฺข-
สงฺฆาตํ ปริสุสมํ ปตฺโต, ทุกฺขมฺนุภาวตี
อตฺถ.

ปท คติยํ. ปชฺชติ. มคฺคํ ปฏฺ-
ปชฺชติ. ปฏฺปตฺตี ปฏฺปชฺชติ. อทฺธาน-
มคฺคปฺปฏฺปนฺโน โหติ,^๒ ผลสฺมาปตฺตี
สฺมาปชฺชติ. อาปตฺตี อาปชฺชติ.^๓
อกมฺมกมฺปิ ภวติ, เตสํ อธมฺโม
อาปชฺชติ, ปชฺชโ, พุคฺคฺมปชฺชโ, สมฺปทาโย.

ฉิทธิ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ฉิษฐน
(ชาติ, ทะลุ). สุตตัม ฉิษฐติ (เส้นด้าย
ย้อมชาติ). ชื่อว่า ฉินฺน เพราะอรรถว่า
ย้อมชาติ. ฉิทฺทํ ก็เช่นเดียวกัน. การชาติ
ชื่อว่า เจท.

ฉิทธิ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ทินฺน
(ลำบาก). ความลำบาก ชื่อว่า ทินฺน,
เหมือน ทกฺขิย (ความฉลาด). ฉิษฐติ
(ย้อมลำบาก), ฉินฺโน (เหน็ดเหนื่อยแล้ว),
อชินฺนมติ (ผู้มีพระญาณปลอดโปร่งไม่
ลำบาก), เจโท (ความลำบาก), เชทฺถคโต
โลกहितาย นาโถ (พระนาถะทรงถึงความ
ลำบาก เพื่อเกื้อกูลชาวโลก).

ในที่นี้ บทว่า เชทฺถคโต ความว่า
ทรงถึงความลำบาก กล่าวคือทุกข์
ทางกาย ได้แก่ เสวยความทุกข์.

ปท ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป).
ปชฺชติ (ย้อมไป). มคฺคํ ปฏฺปชฺชติ (ย้อม
ดำเนินไปสู่ทาง). ปฏฺปตฺตี ปฏฺปชฺชติ
(ย้อมประพฤติข้อปฏิบัติ). อทฺธานมคฺคป-
ปฏฺปนฺโน โหติ (เป็นผู้ดำเนินไปสู่ทาง
ไกล), ผลสฺมาปตฺตี สฺมาปชฺชติ (ย้อม

^๑ วิ.มหาวิภงฺค.อ. ๑/๑/๑.

^๒ ที.สี. ๙/๑/๑.

^๓ วิ.ป. ๘/๑๐๗๐/๓๙๓.

เข้าผลสมาบัติ). อापตฺตี อापชฺชติ (ย่อม
ต้องอาบัติ), บางคราวเป็นอกัมมธาตุ
ก็มี เช่น เตสํ อธมฺโม อापชฺชติ (อธรรม
ย่อมปรากฏแก่พวกเขา), ปชฺชโ (ทาง),
พฺยคฺชปชฺชโ (ผู้เกิดในหนทางเสือโคร่ง),
สมฺปทาโย (ผู้แนะนำให้รู้ธรรม).

เอตฺถ จ ปชฺชโติ มคฺโค.
พฺยคฺชปชฺชเ สทฺทฺลปเถ ชาโตติ
พฺยคฺชปชฺชโ, เอวํนามโก กุลปฺตฺโต.
สมฺปทียติ ฅาปียติ ธมฺโม เอเตนาติ
สมฺปทาโย, อกฺขาทา.

ก็ในที่นี้ บทว่า ปชฺชโ ได้แก่
หนทาง. ชื่อว่า พฺยคฺชปชฺช เพราะ
อรรถว่าเกิดในเมืองโกลิยะ อันเป็นหนทาง
แห่งเสือโคร่ง ได้แก่ กุลบุตรผู้มีชื่ออย่างนี้.
ชื่อว่า สมฺปทาย เพราะอรรถว่าเป็นผู้
แนะนำ คือ ให้รู้ธรรม ได้แก่ ผู้กล่าวธรรม.

วิท สตฺตายํ. สตฺตา วิชฺช-
มานากาโร. วิชฺชติ, สํวิชฺชติ. ชาตเวโท,
วิชฺชา, อวิชฺชา, วิทิตฺโต.

วิท ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สตฺตา
(มี, เป็น). อากาโรที่มีอยู่ ปรากฏอยู่ ชื่อว่า
สตฺตา. วิชฺชติ (มีอยู่, ปรากฏอยู่),
สํวิชฺชติ (มีอยู่, ปรากฏอยู่). ชาตเวโท
(ไฟ), วิชฺชา (ความรู้), อวิชฺชา (ความ
ไม่รู้), วิทิตฺโต (รู้แล้ว).

อธิบาย บาทเวท สัมภ์ เป็นต้น

ตตฺถ ชาตเวโทติ อคฺคิ. โส หิ
ชาโตว เวทยติ ชฺฐมาลฺลฺลาจฺจเนน
ปญฺญาติ, ตสฺมา ชาตเวโทติ วุจฺจติ.
วิชฺชาติ ธมฺมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตีติ
วิชฺชา, ฅาณํ. อวิชฺชาติ ขนฺธานํ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชาต-
เวโท ได้แก่ ไฟ. ก็ไฟนั้น เกิดขึ้นแล้ว
ย่อมปรากฏด้วยการยังควันและเปลวไฟ
ให้เกิดขึ้น, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า
ชาตเวท. บทว่า วิชฺชา มีวิเคราะห์ว่า

ราสภูจํ, อายตนานํ อายตนภูจํ, ธาตุนํ
 สุลลภูจํ, สจฺจนํ ตถภูจํ, อินฺทฺริยานํ
 อธิปตฺยภูจํ อวิทิตํ กโรตฺตีติ อวิชฺชา.
 ทุกฺขาทีนํ ปิพฺพนาทิวเสณ วุตฺตํ จตฺตฺพิริ
 อตฺถํ อวิทิตํ กโรตฺตีติ อวิชฺชา, โมโห.

มท อุมฺมาเท. อุมฺมาโท นาม
 มุยุหนํ วา สติวิปฺปวาโส วา จิตฺต-
 วิกฺเขโป วา. มชฺชติ, ปมชฺชติ. มตฺโต,
 สุรामทมตฺโต.^๑ มตฺโต อหํ มหาราช
 ปุตฺตมํสานิ ชาทยี.^๒ มตฺตฺหตฺถิ, ปมตฺโต,
 อุมฺมตฺโต.

ชื่อว่า วิชฺชา เพราะอรรถว่าทำสภาวะ
 แห่งธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ ได้แก่
 ญาณ. บทว่า อวิชฺชา มีวิเคราะห์ว่า
 ชื่อว่า อวิชฺชา เพราะอรรถว่าทำอรรถคือ
 กองแห่งขันธไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถคือ
 เครื่องสืบต่อแห่งอายตนะไม่ให้ปรากฏ,
 ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุไม่ให้
 ปรากฏ, ทำอรรถคือความจริงแห่งสัจจะ
 ไม่ให้ปรากฏ, ทำอรรถคือความเป็นใหญ่
 แห่งอินทรีย์ไม่ให้ปรากฏ. ชื่อว่า อวิชฺชา
 เพราะอรรถว่าทำอรรถ ๔ อย่างซึ่งกล่าว
 ด้วยอำนาจแห่งอาการมีความบีบคั้น
 เป็นต้น แห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น ไม่ให้
 ปรากฏ ได้แก่ โมหะ.

มท ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อุมฺมาท
 (มัวเมา, ประมาท). ความมัวเมา, การลืมน
 สติ หรือความฟุ้งซ่านแห่งจิต ชื่อว่า
 อุมฺมาท. มชฺชติ (ย่อมมัวเมา), ปมชฺชติ
 (ย่อมมัวเมา). มตฺโต (มัวเมาแล้ว), สุรา-
 มทมตฺโต (มัวเมาแล้วด้วยความเมา
 เพราะสุรา). มตฺโต อหํ มหาราช ปุตฺต-
 มํสานิ ชาทยี (ข้าแต่มหาราช ข้าพระองค์
 มัวเมาแล้วเคียงกนเนื่อ ของบุตร

^๑ พ.ชา.อ. ๓๐/-/๓๐๑.

^๒ พ.ชา.อ. ๓๐/-/๓๐๐. ปุตฺตมํสานิ ชาทยี.

ทั้งหลาย). มตฺตหตฺถิ (ข้างตกมัน),
ปมตฺโต (ประมาทแล้ว), อุมมตฺโต
(บ้าแล้ว).

อปฺปมาโท อมตฺ ปทํ
ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อปฺปมตฺตา น มียฺยนฺตฺติ
เย ปมตฺตา ยถา มตา.^๑

ความไม่ประมาทเป็นทางอมตะ
ความประมาท เป็นทางแห่งความ
ตาย ผู้ไม่ประมาท ย่อมไม่ตาย
ผู้ประมาท ก็เหมือนคนตายแล้ว.

มิทฺ สินฺเนหเน. เมชฺชติ. เมตฺตา,
เมตฺติ, มิตฺตํ, มิตฺโต.

มิท ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สินฺเนห
(รัก, รักใคร่, เชื้อใย). เมชฺชติ (ย่อมรัก
ใคร่). เมตฺตา (ความรักใคร่), เมตฺติ
(ความรัก, ความเชื้อใย), มิตฺตํ (มิตร),
มิตฺโต (มิตร).

อนฺตรธา อทฺสฺสเน. อนฺตรปฺพุโพ
ธาทฺตุ วิชฺชมานสฺส วตฺถุโน อทฺสฺสเน
วตฺตติ. อนฺตรธายติ. อนฺตรธานํ,
อนฺตรธายนฺโต. สาทฺ เทวตา อนฺตรหิตา.
อนฺตราปฺิธายติ.^๒

อนฺตรธา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
อทฺสฺสเน (ไม่เห็น, หายไป). ธา ธาตุ
ที่มี อนฺตร เป็นบทหน้าใช้ในอรรถแห่ง
วิชฺชมานสฺส วตฺถุโน อทฺสฺสเน (ไม่เห็น
สิ่งที่ปรากฏอยู่). อนฺตรธายติ (ย่อม
อันตรธานไป). อนฺตรธานํ (ความ
อันตรธาน), อนฺตรธายนฺโต (อันตรธาน
ไปอยู่). สาทฺ เทวตา อนฺตรหิตา (เทวตา
ตนนั้นอันตรธานไปแล้ว, หายไปแล้ว).
อนฺตราปฺิธายติ (ย่อมอันตรธานไป).

^๑ น.พ. ๑๐/๓๐. พ.ธ. ๒๕/๑๒/๑๘.

^๒ วิ.มหาวิภังค. ๒/๔๒๕/๒๗๕. อนฺตรธายติปิ.

พุทธ อวคมนเน. อวคมนันิ ชานนินิ.
 พุชฺฌมติ, พุทฺโธ, พุทฺธิ, พุทฺธัง, โโพโธ,
 โโพธิ. พุชฺฌมิตา สจฺจจานินิ.^๑ สกฺลํ พุทฺโธ,
 พุทฺธวา, วิโพเธติ, โพเธตา, พุทฺโธ,
 วิพุทฺโธ อิจฺจาทีนินิ.

พุทธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อวคมน
 (รู้). ความรู้ ชื่อว่า อวคมน. พุชฺฌมติ
 (ยอมรู้), พุทฺโธ (พระพุทฺธเจ้า), พุทฺธิ
 (ความรู้), พุทฺธัง (ความรู้), โโพโธ (ความรู้),
 โโพธิ (ความรู้). พุชฺฌมิตา สจฺจจานินิ (ทรง
 ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย). สกฺลํ พุทฺโธ (ผู้ตรัสรู้
 ธรรมทั้งปวง), พุทฺธวา (ผู้ตรัสรู้), วิโพเธติ
 (ยอมให้รู้), โพเธตา (ผู้ให้รู้), พุทฺโธ (ผู้ตื่น),
 วิพุทฺโธ (ผู้เบิกบาน).

อรรถของ พุทฺธ ศัพท์ เป็นต้น

ตตฺร พุทฺโธติ พุชฺฌมิตา สจฺจจานินิติ
 พุทฺโธ. โโพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ. อถวา
 ปารมิตาปริภาวิตาย ปญฺญาย สพุพฺพปิ
 เวยฺยํ อพุชฺฌมิติ พุทฺโธ. เกจิ ปน
 กมฺเมนปิ พุทฺธสทฺทสฺส สิทฺธัง อิจฺจนฺตา
 เอวํ นิพฺพจฺนํ กโรนฺติ "สมฺมาสมฺพุทฺโธ
 วต โส ภควาติ อธิคตคฺคณวิเสเสหิ
 ชีณาสเวหิ พุชฺฌมิตพฺโพติ พุทฺโธ"ติ.
 วิตุถาโร ปน นินฺทเทเส วุตฺตนเยน
 คเหตุพฺโพ. พุทฺธิติ พุชฺฌมิติติ พุทฺธิ. เอวํ
 พุทฺธัง โโพโธ โโพธิ จ. อถวา พุชฺฌมนํ
 พุทฺธิ. เอวํ โโพโธ โโพธิ จ, สพุพฺพเมตํ
 ปญฺญายาธิวจฺนินิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พุทฺโธ
 มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พุทฺธ เพราะอรรถ
 ว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย. ชื่อว่า พุทฺธ
 เพราะอรรถว่ายังหมุ่สัตว์ให้ตรัสรู้. อีกนัย
 หนึ่ง ชื่อว่า พุทฺธ เพราะอรรถว่าได้ตรัสรู้
 ไฉยธรรมแม้ทั้งปวงด้วยปัญญาอันอบรม
 ด้วยบารมีธรรม. ส่วนอาจารย์บางพวก
 ปรรณาคความสำเร็จรูปแห่ง พุทฺธ ศัพท์
 แม้ด้วยกัมมสาธนะ จึงตั้งรูปวิเคราะห์
 อย่างนี้ว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส
 ภควาติ อธิคตคฺคณวิเสเสหิ ชีณาสเวหิ
 พุชฺฌมิตพฺโพติ พุทฺโธ (ชื่อว่า พุทฺธ
 เพราะอรรถว่าอันพระชีณาสพทั้งหลาย
 ผู้บรรลุคุณวิเศษพึงรู้ว่า พระผู้มีพระภาค

^๑ ชุ.มหา. ๒๙/๘๙๓/๕๖๐, ชุ.จุฬ. ๓๐/๕๔๖/๒๗๑, ชุ.ป. ๓๑/๓๘๖/๒๖๑.

พระองค์นั้น ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง). ส่วนความพิสดาร บัณฑิตพึงถือเอาตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิเทศ. บทว่า พุทธิ มีวิเคราะห์ว่า พุชฺฌตีติ พุทธิ (ชื่อว่า พุทธิ เพราะอรรถว่าย่อมรู้). พุทธิ โโพธิ และ โพธิ ก็เช่นเดียวกัน. อีกนัยหนึ่ง ความรู้ ชื่อว่า พุทธิ. โโพธิ และ โพธิ ก็เช่นเดียวกัน. ทั้งหมดนั้นเป็นไวพจน์ของปัญญา. *

อตุตถธาระของ โพธิ ศัพท์

อิทานิ โพธิสทฺทสฺส อตุตฺถธาริ^๑
วทาม. โพธิตี หิ รุกฺโขปิ มคฺโคปิ
สพฺพญฺญตฺตญฺญานมฺปิ นิพฺพานมฺปิ
เอวํปณฺณตฺติโก ปุคฺคโลปิ วุจฺจติ,

ตถา หิ “โพธิรุกฺขมฺมุเล ปจฺมาภิสฺม-
พุทฺโธ”ติ^๒ จ, “อนฺตรธา จ โพธิ อนฺตรธา
จ คยฺนุ”ติ^๓ จ อาคตฺตญฺจฺจเน รุกฺโข
โพธิตี วุจฺจติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอตุตถธาระของ โพธิ ศัพท์. จริงอยู่ ต้นไม้ก็ดี มรรคก็ดี สัพพัญญุตญาณก็ดี นิพพานก็ดี บุคคลผู้มีบัญญัติอย่างนี้ก็ดี ท่านเรียกว่า โพธิ.

จริงอย่างนั้น ต้นไม้ ท่านเรียกว่า โพธิ ในพระบาลีว่า โพธิรุกฺขมฺมุเล ปจฺมาภิสฺมพุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้ครั้งแรกที่โคนต้นโพธิ์) และว่า อนฺตรธา จ โพธิ อนฺตรธา จ คยฺ (ระหว่างต้นโพธิ์และแม่น้ำคยา).

^๑ วิ.มหาวิภังค.อ. ๑/-/๓๔๗. ม.ม.อ. ๗/-/๔๑๔. ส.ส.อ. ๑๐/-/๔๕๓, พุ.ยติ.อ. ๒๐/-/๒๘๗, ฉ. พุทธ-
วํสกุชฺฌกถา. ๗๕. ๑๗๖. ฉ. จริยาปิฎกกุชฺฌกถา. ๑๘, สรรตฺตที่ปนี. ๔/๓.

^๒ วิ.มหา. ๔/๑/๑. พุ.ธ ๒๕/๓๘/๗๓.

^๓ วิ.มหา. ๔/๑๑/๑๔. ม.ม. ๑๒/๓๒๕/๓๒๘, ม.ม. ๑๓/๕๑๓/๔๖๖.

“จตุสฺ มคฺเคสฺ ฌาณนุ”ติ^๑
 อาคตฎจาเน มคฺโค.

มรรค ท่านเรียกว่า โพิธิ ในพระ
 บาลีว่า จตุสฺ มคฺเคสฺ ฌาณํ (ฌาณใน
 มรรค ๔).

“ปฺปโปติ โพิธิ วรฎุริ สฺเมธโส”ติ^๒
 อาคตฎจาเน สพฺพญฺญตฺตญฺญาณํ.

สัพพัญญุตญาณ ท่านเรียกว่า
 โพิธิ ในพระบาลีว่า ปฺปโปติ โพิธิ วรฎุริ
 เมธโส (พระพุทธองค์ ผู้มีพระปัญญา
 ดุจแผ่นดินอันประเสริฐ ทรงบรรลุ
 พระสัพพัญญุตญาณ).

“ปฺตฺวาน โพิธิ อมตํ อสงฺขตฺนุ”ติ^๓
 อาคตฎจาเน นิพฺพานํ.

นิพพาน ท่านเรียกว่า โพิธิ ใน
 พระบาลีว่า ปฺตฺวาน โพิธิ อมตํ อสงฺขตํ
 (ทรงบรรลุพระนิพพาน อันเป็นอมตะ
 อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง).

“โพิธิ ฆนฺเต ราชกฺุมารโ ภาควโต
 ปาทฺเต สิริสา วฺนฺทตี”ติ^๔ “อริยสาวกโ
 โพิธิติ วุจฺจตี”ติ^๕ จ อาคตฎจาเน
 เหวปฺณฺณตฺติโก ปุคฺคโล.

บุคคลผู้มีปัญญาดีอย่างนี้ ท่าน
 เรียกว่า โพิธิ ในพระบาลีว่า โพิธิ ฆนฺเต
 ราชกฺุมารโ ภาควโต ปาทฺเต สิริสา วฺนฺทตี
 (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โพิธิราชกุมาร
 ถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาค
 ด้วยเศียรเกล้า) และว่า อริยสาวโก โพิธิติ
 วุจฺจตี (พระอริยสาวกท่านเรียกว่าโพิธิ).

^๑ พุ.มหา. ๒๙/๘๙๑/๕๕๘, พุ.จุฬ. ๓๐/๗๔๒/๓๗๘.

^๒ ที.ปา. ๑๑/๑๔๗/๑๗๓.

^๓ ม.ม.อ. ๘/-/๒๖๓. อนุปฺปนฺนํ อสงฺขตํ อมตธาตฺเมว. พุ.วิ.อ. ๒๓/-/๑๑๒. อมตปทํ อสงฺขตํ นิพฺพานํ.

^๔ วิ.จ. ๗/๑๒๐/๔๖, ม.ม.๑๓/๒๖๘/๒๖๒.

^๕ อภิ.วิ.อ. ๔๗/-/๕๐๑, พุ.พ.อ. ๑๖/-/๑๑๓.

อรรถของ โภธิ ศัพท์

อตฺริทํ วุจฺจติ :

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวสรุป เป็นคาถา ดังนี้ :

รุกฺเข มคฺเค จ นิพฺพานे
 ณฺาณเ สพฺพญฺญตฺาย จ
ตถา ปณฺณตฺตฺิยญฺเจว
 โภธิสทฺโท ปวตฺตติ.

โภธิ ศัพท์ ใช้ในอรรถ คือ ต้นไม้ มรรค พระนิพพาน สัพพัญญุตญาณ และบุคคลผู้มีปัญญาดี อย่างนี้.

พฺุชฺฌตฺตีติ พฺุชฺฌิตฺตา, โภเชตฺตีติ โภเชตฺตา.

ชื่อว่า พุชฌิตตา เพราะอรรถว่ารู้. ชื่อว่า โภเชตตา เพราะอรรถว่าให้รู้.

เอตฺถ จ โภจฺจิ ปโยโค ตฺมฺนฺตฺาที่นิ
จ รฺูปานิ วุจฺจนฺฺเต : “คฺุยฺหมตฺถม-
สมฺพฺุทฺธํ สมฺโพชฺยติ โย นโร.” ปทํ^๑
สมฺพฺุทฺธมฺรหฺติ.”^๒ พฺุชฺฌิตฺตุํ, พฺุทฺธํ, พฺุชฺฌิตฺวา,
พฺุชฺฌิตฺวาน, พฺุชฺฌิตฺฺน, พฺุทฺธิย, พฺุทฺธิยาน,
พฺุทฺธา, พฺุทฺธาน” อิติ ภาวฺนฺติ.

ก็ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว ประโยคบางอย่าง และรูปที่ลง ตู ปัจจัย เป็นต้น : รูปว่า คฺุยฺหมตฺถมสมฺพฺุทฺธํ สมฺโพชฺยติ โย นโร (คนใดยังบุคคลอื่น ให้รู้ประโยชน์อันเร้นลับที่คนอื่นยังไม่รู้). ปทํสมฺพฺุทฺธมฺรหฺติ (ย่อมควรจะรู้บท [คือ นิพพานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย] ตรัสรู้ดี แล้ว). พฺุชฺฌิตฺตุํ, พฺุทฺธํ (เพื่อรู้). พฺุชฺฌิตฺวา, พฺุชฺฌิตฺวาน, พฺุชฺฌิตฺฺน (รู้แล้ว), พฺุทฺธิย, พฺุทฺธิยาน, พฺุทฺธา, พฺุทฺธาน (รู้แล้ว).

^๑ พ.ท. ๒๗/๒๓๙๑/๕๑๕.

^๒ ไป. ปรี.

^๓ ส.สพ. ๑๘/๒๑๗/๑๖๑, พ.ศ. ๒๕/๔๐๖/๔๘๓.

ตตฺร อสมฺพุทฺถนฺติ ปเรหิ
อญฺญาตํ, “อสมฺโพธนุ”ติปิ ปาโจ, ปเรสํ
โพเธตุํ อยฺตฺตฺนฺติ อตฺถเ. สมฺพุทฺถนฺติ
สํพุชฺฌิตุํ. พุทฺธาติ พุชฺฌิตฺวา, เอวํ
พุทฺธานาติ เอตฺถาปิ.

เกจฺิ ปน “นามรูปปริจฺเจเท
‘โพธิมคฺเคน พุทฺฐา’ติ” ๑, “พุทฺฐา
โพธิตฺเล ยมาห สฺคโต’ติ” ๑ ฐการ-
วการสญฺโณคฺวโต ปทสฺส ทสฺสนโต
ตฺวาปจฺจยนฺตภาวโต ๑ ฐการวการ-
สํโยคฺวเสน “พุทฺฐา”ติ ปทสฺสิทฺธิ อิจฺฉิ-
ตพุพา”ติ วทฺนฺติ, ตํ ตาทิสฺสฺส ปทฺฐปสฺส
พุทฺฐวจเน อทสฺสนโต ๑, พุทฺฐวจนสฺส
อนนฺกุลตฺาย ๑, ปริสฺสุทฺเธ ๑ โปราณ-
ไปตฺถเก วการสํโยคฺวิคตฺสฺส” “โพธิ-
มคฺเคน พุทฺฐา”ติ ๑, พุทฺฐา โพธิตฺเล”ติ
๑ ปทสฺส ทสฺสนโต น คเหตุพฺพิ. ตถา
หิ น ตาทิสฺส ปาโจ พุทฺฐวจนสฺส อนฺกุล
โหตีติ. น หิ พุทฺฐวจเน วสฺสสตมฺปิ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า
อสมฺพุทฺถํ ได้แก่ ประโยชน์ที่คนอื่น
ไม่รู้แล้ว. ปาฐะว่า อสมฺโพธํ ดังนี้ก็มี.
หมายความว่า ไม่ควรให้คนอื่นรู้.
บทว่า สมฺพุทฺฐํ ได้แก่ เพื่อรู้. บทว่า
พุทฺธา ได้แก่ รู้แล้ว. แม้ในบทว่า
พุทฺธาน นี้ ก็เช่นเดียวกัน.

วินิจฉัยบทว่า พุทฺฐา

ส่วนอาจารย์บางพวกอ้างว่า เพราะ
พบบทที่มี ฐ และ ว (ฐว) อักษรสังโยค
ในคัมภีร์นามรูปปริจฺเจทว่า โพธิมคฺเคน
พุทฺฐา และว่า พุทฺฐา โพธิตฺเล ยมาห
สฺคโต และเพราะเป็นบทที่ลง ตฺวา ปัจจัย
ดังนั้น จึงควรสำเร็จบทว่า พุทฺฐา ด้วย
สามารถแห่ง ฐ และ ว (ฐว) อักษรสังโยค,
คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ควรถือเอา
เพราะไม่พบรูปบทเช่นนั้นในพระพุทฺธ-
พจน์ เพราะไม่คล้องตามพระพุทฺธพจน์
และเพราะได้พบบทว่า โพธิมคฺเคน
พุทฺฐา และว่า พุทฺฐา โพธิตฺเล ซึ่งปราศจาก
ว อักษรสังโยค ในฉบับโบราณเก่า
ที่ชำระไว้ดีแล้ว. ดังจะเห็นได้ว่า ปาฐะ

^๑ นามรูปปริจฺเจท. ๘๗๙ คาถา.

^๒ นามรูปปริจฺเจท. ๔๘๐ คาถา.

^๓ ไป. ... วิรหิตสฺส, อี. ... รหิตสฺส.

วสุสสหัสสมปิ ปริเยสนุตตา ตาทิสั
ธการวการสญโณคปท^๑ ปสฺสิสฺสนุตติ. เอว
“พฺรฺว”ติ ปทฺรฺปสฺส พุทฺธวจนสฺส
อนนุกุลตา ทฏฺจพฺพทา. ตณฺหิ สกฺกฏฺคนฺถ
กตปริจยภาเวน วณฺจิตฺเห วิทฺหิ อิจฺฉิตฺ,
น สทฺธมฺมนิตฺวิทฺหิ.

เอตถ อิมานิ นิตฺสฺสนปทานิ
เวทิตพฺพานิ :

โก มํ วิทฺธา นิลียติ.^๒ ลทฺธา มจฺโจ
ยทิจฺฉติ.^๓ ลทฺธาน ปุพฺพทาปริยํ วิเสสํ
อทฺสฺสนํ มจฺจฺรฺราชสฺส คจฺเช.^๔

เช่นนั้น (ปาฐะว่า พฺรฺว) ไม่สอดคล้อง
กับพระพุทฺธพจนฺ. จริงอยู่ ชนทั้งหลาย
จะคั่นहार้อยปีบ้าง พันปีบ้าง ในคัมภีร์
พระพุทฺธศาสนาก็ไม่พบบทที่มี ฐ และ ฏ
(ฐว) อักษรสังโยคเช่นนั้นได้. รูปบทว่า
พฺรฺว เพียงเห็นว่าไม่สอดคล้องกับพระ-
พุทฺธพจนฺอย่างนี้. ก็รูปบทว่า พฺรฺว นั้น
บัณฑิตผู้ถูกทำให้สับสนด้วยการสั่งสมที่
กระทำไว้ในคัมภีร์สันสกฤตปรารณานัก.
แต่บัณฑิตทางฝ่ายพระพุทฺธศาสนา ไม่
ปรารณาเลย.

ในที่นี่ บัณฑิตพึงทราบบทตัวอย่าง
ดังนี้ :

โก มํ วิทฺธา นิลียติ (ใครยิงเรา
แล้วแอบซ่อนอยู่). ลทฺธา-มจฺโจ ยทิจฺฉติ
(สัตว์ได้กามตามที่ปรารณา). ลทฺธาน
ปุพฺพทาปริยํ วิเสสํ อทฺสฺสนํ มจฺจฺรฺราชสฺส
คจฺเช (ได้บรรลุคุณพิเศษทั้งเบื้องต้น
และเบื้องปลายแล้ว พึ่งบรรลุถึงสถานที่
อันมัจจฺรฺราชมองไม่เห็น).

^๑ โป. วการธการสญโณคปท.

^๒ บ.ช. ๒๘/๔๘๒/๑๘๕. นิลียติ. เอวมุปริปิ.

^๓ บ.ส. ๒๕/๔๐๘/๔๘๔.

^๔ บ.ช. ๒๗/๒๔๗๖/๕๔๔.

อุมาทนต์ิมหิ ทิฏฐา
 อามุตตมณิกุณฑล
 น สุปามิ ทิวารตติ
 สหสส์ว ปราชิตติ.^๑

เราได้เห็นนางอุมาทนต์ิ ผู้สวม
 ใส่กุณฑลมณีแล้ว นอนไม่หลับ
 ทั้งกลางวันและกลางคืน เหมือน
 แพ้ข้าศึกมาตั้งพันครั้ง.

อธิบาย บทว่า วิฑฐา เป็นต้น

ตตถ วิฑฐาติ วิฑฐิตวา. ลฑฐาติ
 ลภิตวา. ลฑฐานาติ ลภิตวาน. ทิฏฐาติ
 ทิสฺวา. อิติ “วิฑฐา ลฑฐา ลฑฐาน
 ทิฏฐา”ติ ปทานิ ตฺวาปัจเจยเนน สทฺธิ
 คตานิปิ สญฺโถควเสน วการปฏิพฺพานิ
 น โหนติ, ตสฺมา “พฺฐา พฺฐาน”
 อิจฺเจตานิปิ “ลฑฐา ลฑฐาน” อิจฺจาทีน
 วีย ปริหีนวการสญฺโถคานิ เอว
 คเหตุพฺพานิ. เย “พฺฐวา”ติ รุปี อิจฺฉนฺติ
 ปจฺนฺติ จ, มญฺเญ เต ตฺวาปัจเจย
 วญฺเจติ, เตเน เต วญฺจันํ ปาปฺณนฺติ,
 ตสฺมา ตาทิสฺ รุปี อคฺคเหตุวา โย
 สทฺทนีติยํ สทฺทวินิจฺฉโย วุตฺโต, โสเยว
 อายสฺมนฺเตหิ สารโต ปจฺเจตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิฑฐา
 ได้แก่ ยิงแล้ว. บทว่า ลฑฐา ได้แก่
 ได้แล้ว. บทว่า ลฑฐาน ได้แก่ บรรลุ
 แล้ว. บทว่า ทิฏฐา ได้แก่ เห็นแล้ว.
 บทว่า วิฑฐา ลฑฐา ลฑฐาน ทิฏฐา แม้จะ
 ลง ตฺวา ปัจจัย ก็มีได้เกี่ยวเนื่องด้วย ว
 อักษรด้วยอำนาจสังโยค, เพราะเหตุนั้น
 แม้บทว่า พฺฐา, พฺฐาน เหล่านั้น ควรถือ
 เอาว่าเป็นบทที่ปราศจาก ว อักษรสังโยค
 แน่นนอน เหมือนบทเป็นต้นว่า ลฑฐา
 ลฑฐาน. ส่วนชนเหล่าใด ปราศจากและ
 กล่าวรูปว่า พฺฐวา. ตฺวา ปัจจัยเห็นจะ
 ยังชนเหล่านั้นให้สับสน, ชนเหล่านั้นจึง
 ถึงความสับสน ด้วย ตฺวา ปัจจัยนั้น
 เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ถือเอารูป
 เช่นนั้น กล่าวข้อวินิจฉัยศัพท์ใดไว้ ใน
 คัมภีร์ศัพท์นิติ, ข้อวินิจฉัยศัพท์นั้น
 นั้นเทียว ท่านทั้งหลายพึงเชื่อ โดยความ
 เป็นแก่นสารเถิด.

^๑ พ.ชา. ๒๘/๒๓/๑๔.

พฺฐ โปนเน. สกมฺมกากมฺมโกยฺย
ธาดุ. ตถา หิ โปนนสทฺทฺจฺจารณน
ชานนํ วิกสนํ นิตฺทกฺขเย จ คหิตฺ,
ตสฺมา “พฺฐ ณาณ, พฺฐ วิกสน, พฺฐ
นิตฺทกฺขเย”ติ วุตฺตํ โหติ. พฺฐุณฺติ ภควา,
ธมฺเม พฺฐุณฺติ, ปพฺฐุณฺติ, ปทฺมํ พฺฐุณฺติ.
ปุริโส พฺทฺโต, ปพฺทฺโต, โปนฺติ, ปปนฺติ
อิจฺจาทีนํ.

สํธา สนฺธิมฺหิ. สํปฺพุโพ ธาธาตุ
สนฺธิมฺหิ วตฺตติ. เนวสฺส มทฺที ภกฺขี^๑
น สนฺธิยติ น โรทฺติ.^๒ น สนฺธิยตีติ
อิทํ อญฺเณหิ ปกรณฺเห อสธาธารณํ
ทิวาทิวปี.

พฺฐ ธาดุ ใช้ในอรรถแห่ง โปน
(ตรัสรู้, รู้, บาน, ตื่น). ธาดุนี้ เป็นได้ทั้ง
สกัมมธาดุและอกัมมธาดุ. จริงอย่างนั้น
ความรู้, ความบาน, ความตื่น ท่านถือ
เอาด้วยการแสดง โปน ศัพท์. เพราะ
เหตุนี้ จึงมีคำอธิบายว่า พฺฐ ณาณ
(พฺฐ ธาดุ ใช้ในอรรถแห่ง ณาณ [รู้]),
พฺฐ วิกสน (พฺฐ ธาดุ ใช้ในอรรถแห่ง
วิกสน [บาน]), พฺฐ นิตฺทกฺขเย (พฺฐ
ธาดุ ใช้ในอรรถแห่ง นิตฺทกฺขเย [ตื่น]).
ตัวอย่างเช่น พฺฐุณฺติ ภควา (พระผู้มี
พระภาคยอมตรัสรู้), ธมฺเม พฺฐุณฺติ (ยอม
ตรัสรู้ธรรม). ปพฺฐุณฺติ (ยอมตรัสรู้), ปทฺมํ
พฺฐุณฺติ (ดอกบัวยอมบาน). ปุริโส พฺทฺโต
(บุรุษตื่นแล้ว), ปพฺทฺโต (ตื่นแล้ว), โปนฺติ
(ยอมตื่น), ปปนฺติ (ยอมตื่น).

สํธา ธาดุ ใช้ในอรรถแห่ง สนฺธิ
(เชื่อม, ต่อ). ธา ธาดุที่มี ส เป็นบทหน้า
ใช้ในอรรถแห่ง สนฺธิ (เชื่อม, ต่อ).
ตัวอย่างเช่น เนวสฺส มทฺที ภกฺขี น
สนฺธิยติ น โรทฺติ (พระนางมัทรี ไม่ได้
มีพระพักตร์เง้างอ มิได้ทรงขวยเขินและ
ไม่ได้ทรงกันแสงเลย). บทว่า น สนฺธิยติ .

^๑ ฉ. ภากฺขี.

^๒ พุ.ชา. ๒๘/๑๒๐๘/๔๓๔.

ธนู ยาจเน. มาตา หิ ตว
อิรณฺธติ, วิธฺรสุส หทยํ ธนียุยติ.^๑
อิทฺมุปี อสธารณํ ทิวาทิรูปี.

ธี อนาทร. ธียเต. ธีโน.

ยฺธ สมฺปหาร. ยฺธฺมติ. โยโร,
ยฺทฺธํ, จรณายฺโร, ยการสุส วการภาเว
“อาวฺธนฺ”ติ รูปี. ตตฺร จรณายฺโรติ
กุกฺกฺญ.

กฺธ โกเป. กฺธฺมติ. โกโร,
กฺธฺมณา, กฺธฺมิตตฺตํ.^๒ กฺทฺโร อตฺถํ น
ชานาติ, กฺทฺโร ธมฺมํ น ปสฺสติ.^๓

นี้ เป็นรูปทิวาทิคณะ (ซึ่งในคัมภีร์อื่น ๆ)
ไม่มีใช้.

ธนู ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ยาจเน
(ขอ, อ่อนวอน). มาตา หิ ตว อิรณฺธติ
วิธฺรสุส หทยํ ธนียุยติ (ดูกรอิรณฺธติ ก็พระ
มารดาของเจ้า ปรรณาดวงหทัยของ
วิธฺรบัณฺฑิต). แม้บทว่า ธนียุยติ นี้ ก็เป็น
รูปทิวาทิคณะ (ซึ่งในคัมภีร์อื่น ๆ) ไม่มีใช้.

ธี ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อนาทร
(ไม่เอื้อเฟื้อ, ไม่เอาใจใส่). ธียเต (ย่อ
ไม่เอื้อเฟื้อ). ธีโน (ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ).

ยฺธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สมฺปหาร
(ต่อสู้อย่าง, รบ). ยฺธฺมติ (ย่อมรบ). โยโร
(นักรบ, ทหาร), ยฺทฺธํ (การรบ), จรณายฺโร
(สัตว์มีเท้าเป็นอาวฺธ = ไก่), เมื่อแปลง ย
อักษรเป็น ว อักษร จะมีรูปว่า อาวฺธ.
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จรณายฺโร
ได้แก่ ไก่.

กฺธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง โกเป
(โกรธ, เคือง). กฺธฺมติ (ย่อมโกรธ). โกโร
(ความโกรธ), กฺธฺมณา (ความโกรธ),

^๑ พ.ชา. ๒๘/๘๙๗/๓๑๖.

^๒ อภิ. ส. ๓๔/๖๙๑/๒๗๓.

^๓ อัง. สตุตฺก. ๒๓/๖๑/๙๙, พ.มหา. ๒๙/๒๒/๑๗, ๙๑๑/๕๗๗, พ.จุฬ. ๓๐/๖๙๒/๓๕๑.

กุกุณิตตุดิ (ความเป็นแห่งบุคคลผู้โกรธ).
กุกุโร อตุถิ น ชานาติ (ผู้โกรธยอมไม่รู้
ผล), กุกุโร ฐมมึ น ปสฺสติ (ผู้โกรธยอม
ไม่เห็นเหตุ).

สุธ โสเจยฺเย. โสเจยฺยํ สุจิภาโว.
สุชฺฌติ. สุทฺธิ, วิสุทฺธิ, สํสุทฺธิ, สุชฺฌนํ,
สุทฺโธ, วิสุทฺโธ, ปริสุทฺโธ. กาวิตเต :
“โสเชติ, โสชโก” อิจฺจาทีนึ.

สุธ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โสเจยฺเย
(หมดจด, สะอาด). ภาวะที่หมดจด
ชื่อว่า โสเจยฺเย. สุชฺฌติ (ยอมหมดจด).
สุทฺธิ (ความหมดจด), วิสุทฺธิ (ความ
หมดจด), สํสุทฺธิ (ความหมดจด), สุชฺฌนํ
(ความหมดจด), สุทฺโธ (ผู้หมดจดแล้ว),
วิสุทฺโธ (ผู้หมดจดเป็นพิเศษแล้ว),
ปริสุทฺโธ (ผู้หมดจดโดยรอบ). เมื่อลง
กาวิตปัจฉัย จะมีรูปเป็นต้นว่า โสเชติ
(ยอมให้หมดจด), โสชโก (ผู้ให้หมดจด).

สิธฺ สํราชนเ. สิชฺฌติ. สิทฺธิ.

สิธฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สํราชน
(สำเร็จ). สิชฺฌติ (ยอมสำเร็จ). สิทฺธิ
(ความสำเร็จ).

รช หีสายํ. รชฺฌติ, วิรชฺฌติ,
อปฺรชฺฌติ. อปราโธ.

รช ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา
(เบียดเบียน). รชฺฌติ (ยอมเบียดเบียน),
วิรชฺฌติ (ยอมผิดพลาด), อปฺรชฺฌติ
(ยอมประพฤติผิด), อปราโธ (โทษ,
ความผิด).

ราธ สาธ สํสิทฺธิยํ. ราธยติ,
สาธยติ. อาราธนํ, สาธนํ. สปรหิตํ
สาเชตีติ สาธุ, สปุปรึโส. อจฺจนุตํ

ราธ สาธ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
สํสิทฺธิ (สำเร็จ). ราธยติ (ยอมสำเร็จ).
สาธยติ (ยอมสำเร็จ). อาราธนํ (ความ

สาธตพพนติ สาธุ, ลหุทธิ สุนทร
ทานสีลาที.

วิธ วิชฺฌเน. วิชฺฌติ. ปฏิวิชฺฌติ.
ชน,^๑ วิทฺธ, วิธฺ, วิชฺฌนโก, วิทฺธ, ปฏิ-
วิทฺธ, วิชฺฌนํ, เวธ, ปฏิเวธ,
วิชฺฌิตฺวา, วิทฺธา, วิทฺธาน. โก มํ วิทฺธา
นินฺนิตฺติ.

อิธ วุฑฺธิยํ. อิธฺฌติ, สมิธฺฌติ.
อิทฺธิ, อิธฺฌนํ, สมิธฺฌนํ, อิทฺธ. ตตฺถ
อิทฺธิติ อิธฺฌนํ อิทฺธิ. อิธฺฌนฺติ วา
สตุตา เอตาย อิทฺธา วุฑฺธา อุกฺกํสคตา
โหนตฺติ อิทฺธิ.

สำเร็จ), สาธน์ (ความสำเร็จ). ชื่อว่า สาธุ
เพราะอรรถว่ายังประโยชน์ตนและผู้อื่น
ให้สำเร็จ ได้แก่ สัตบุรุษ. ชื่อว่า สาธุ
เพราะอรรถว่าให้สำเร็จอย่างยิ่ง ได้แก่
คุณธรรมมีทานและศีลเป็นต้น ซึ่งเป็น
สิ่งที่ดีงาม.

วิธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วิชฺฌน
(แห่ง, เจาะ, ไช). วิชฺฌติ (ย่อมแห่ง, ย่อม
แห่งตลอด). ปฏิวิชฺฌติ (ย่อมแห่ง, ย่อม
แห่งตลอด). ชน, วิทฺธ (จงชุด, จงเจาะ).
วิธฺ (ผู้แห่ง), วิชฺฌนโก (ผู้แห่ง), วิทฺธ
(แห่งแล้ว), ปฏิวิทฺธ (แห่งตลอดแล้ว),
วิชฺฌนํ, เวธ (การแห่ง), ปฏิเวธ (การ
แห่งตลอด), วิชฺฌิตฺวา (แห่งแล้ว), วิทฺธา,
วิทฺธาน (แห่งแล้ว). โก มํ วิทฺธา นินฺนิตฺติ
(ใครยังเราแล้วแอบซ่อนอยู่).

อิธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วุฑฺธิ
(เจริญ, รุ่งเรือง, สำเร็จ). อิธฺฌติ (ย่อม
เจริญ). สมิธฺฌติ (ย่อมสำเร็จ). อิทฺธิ
(ฤทธิ์). อิธฺฌนํ (ความเจริญ), สมิธฺฌนํ
(ความสำเร็จ), อิทฺธ (ผู้ร่ำรวย). บรรดา
บทเหล่านั้น บทว่า อิทฺธิ มีวิเคราะห์ว่า
ความสำเร็จ ชื่อว่า อิทฺธิ. อีกนัยหนึ่ง

^๑ ไป. ชน.

ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้
เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรืองถึงความยิ่งยวด.

คิฐ อภิกงขายิ. คิฐุณติ. คิฐุณเ.
คิทธิ.^๑ คทฐพาทิปปุโพ.^๒ กามคิทธิ น
ชานาสิ.^๓ เคโร.

คิฐ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อภิกงขา
(ปรารณายิง, กำหนด). คิฐุณติ (ย่อ
กำหนด). คิฐุณเ (แรงแ้ง). คิทธิ (แรงแ้ง).
คทฐพาทิปปุโพ (ผู้เป็นเหล่ากอของ
คนฆ่าแรงแ้ง). กามคิทธิ น ชานาสิ (พระองค์
ปรารณากามย่อไม่ทรงทราบ). เคโร
(ความกำหนด).

รุธิ อวารณ. รุฐุณติ, วิรุฐุณติ,
ปฏิวิรุฐุณติ. วิโรธโก, วิรุทธิ. โรโร,
วิโรโร, ปฏิวิโรโร,^๔ อนุวิโรโร.

รุธิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อวารณ
(ปิด, ล้อม, ขัดแย้ง, ห้าม). รุฐุณติ (ย่อ
ปิด), วิรุฐุณติ (ย่อขัดแย้ง), ปฏิวิรุฐุณติ
(ย่อขัดแย้งอย่างหนัก). วิโรธโก (ผู้ขัด
แย้ง), วิรุทธิ (ขัดแย้งแล้ว). โรโร
(การกั้น), วิโรโร (ความขัดแย้ง), ปฏิ-
วิโรโร (ความขัดแย้งเนื่อง ๆ), อนุวิโรโร
(ความขัดแย้งเนื่อง ๆ).

อนูวิธา อนุกรณ. อนุวิปปุโพ
ธาธาตุ อนุกริยายิ วตุตติ. ปุริโส
อณฺณสฺส ปุริสสฺส กิริยิ อนุวิธิยติ.^๕

อนูวิธา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
อนุกรณ (ทำตาม, เอาอย่าง, เลียนแบบ).
ธา ธาตุ ที่มี อนุ และ วิ เป็นบทหน้า

^๑ ฉ.อิ. คทฐ.

^๒ ฉ.อิ. คทฐ... ม.ม. ๑๒/๒๗๔/๒๖๑. คณฐพาทิปปุโพ.

^๓ ช.ช. ๒๘/๖๐๗/๒๒๕.

^๔ อภ.สิ. ๓๔/๗๒๑/๒๘๖.

^๕ ไป.อิ. อนุวิธิยติ.

ใช้ในอรรถแห่ง อนุภิกขิยา (ทำตาม, เอาอย่าง, เลียนแบบ). ตัวอย่างเช่น บุริโส อภุณสุส บุริสสุส ภิกขิย อนุภิกขิตติ (บุรุษเอาอย่างบุรุษอื่น).

ตตฺตฺรายํ ปาฬิ :

ทูลิตฺโต คิริทตฺเตน
 หโย สามสุส ปณฺชโว
 ไปราณํ ปกตํ หิตฺวา
 ตสฺเสวานุภิกขิตฺติ.^๑

อิทฺมปิ อสฺสธารณํ ทิวาทิรูปิ.

อนุรุธ กาม. กาม อิจฺฉา.
 อนุปฺพุโพ รุธธาตฺ อิจฺฉายํ วตฺตติ.
 อนุรุทฺโธ, อนุโรโธ. อนุสุมาติ ก็? วิโรโธ.

ในเรื่องนั้น มีพระบาลี นี้ ดังนี้ :

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชา ว่า) ม้าป้อนทวง ของพระเจ้าสามะ ถูกคนเลี้ยงม้าชื่อคิริทตประทุษร้าย จึงละปกติเดิมของตน ย่อมเลียนแบบคนเลี้ยงม้านั้นเอง.

แม้บทว่า อนุภิกขิตติ นี้ ก็เป็นรูป ทิวาทิคณะ (ซึ่งในคัมภีร์อื่น ๆ) ไม่มีใช้.

อนุรุธ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง กาม (ยินดี, ปรรณนา). ความปรารภนา ชื่อว่า กาม. รุธ ธาตุ ที่มี อนุ เป็นบทหน้า ใช้ในอรรถแห่ง อิจฺฉา (ยินดี, ปรรณนา). อนุรุทฺโธ (เจ้าชายอนุรุทธะ), อนุโรโธ (ความคล้อยตาม). ถามว่า บทว่า อนุสุมา มีประโยชน์อะไร? ตอบว่า มีประโยชน์ (เพื่อห้ามอรรถว่ายินดี) ในคำว่า วิโรโธ (ความขัดแย้ง).

^๑ พ.ชา. ๒๗/๒๑๗/๖๕.

ตตถ **อนรุทุโรติ** **อนรุชฺฌติ** ปณิตํ
 ปณิตํ **วตถุ** **กาเมตีติ** **อนรุทุโร.**
อนรุโรโรติ **อนรุกลตา.** **อัย** **ปาฬิ** “**โส**
อุปฺปนฺนํ **ลามํ** **อนรุชฺฌติ,** **อลาเภ** **ปฏิ-**
วิรุชฺฌตี”ติ.^๑

พฺยธ **ตาฬเน.** **พฺยชฺฌติ.** **พฺยาโร.**
พฺยาโรติ **ลฺหุโร.** **ตํ** **ตํ** **มิกํ** **พฺยชฺฌติ**
ตาฬเต **หีสตีติ** **พฺยาโร.**

คฺฐ **ปริเวชน.** **คฺฐชฺฌติ.** **โคธา.**^๒

มน **ภาณ.** **มณฺณติ,** **อวมณฺณติ,**
อติมณฺณติ. **เสยฺยาทิวเสน** **มณฺณตีติ**
มาโน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อนรุทุโร**
 มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **อนรุทุธ** เพราะอรรถ
 ว่ายินดี คือ **ปรารธนา** วัตถุประสงค์ที่แสนประณีต.
 บทว่า **อนรุโรโร** ได้แก่ ความคล้อยตาม.
 บาลีนี้ว่า **โส** **อุปฺปนฺนํ** **ลามํ** **อนรุชฺฌติ,**
อลาเภ **ปฏิวิรุชฺฌติ** (เขายินดีลามที่เกิดขึ้นแล้ว,
 ยินร้ายในความเสื่อมลาม).

พฺยธ **ธาตุ** ใช้ในอรรถแห่ง **ตาฬน**
 (เบียดเบียน), **พฺยชฺฌติ** (ย่อมนเบียด-
 เบียน). **พฺยาโร** (นายพราน). บทว่า
พฺยาโร ได้แก่ นายพราน. ชื่อว่า **พฺยาธ**
 เพราะอรรถว่าเบียดเบียน คือ **ตี** ได้แก่
 ฆ่าเนื้อนั้น ๆ.

คฺฐ **ธาตุ** ใช้ในอรรถแห่ง **ปริเวชน**
 (พั้น, โปก). **คฺฐชฺฌติ** (ย่อมนพั้น). **โคธา**
 (เหยียด).

มน **ธาตุ** ใช้ในอรรถแห่ง **ภาณ**
 (รู้). **มณฺณติ** (ย่อมนรู้). **อวมณฺณติ** (ย่อมน
 ดูหมิ่น), **อติมณฺณติ** (ย่อมนดูหมิ่น). ชื่อว่า
มาน เพราะอรรถว่าเป็นสภาพทะนงตน
 โดยเนื่องด้วยมานะเป็นต้นว่า (ตน) **ดี**
เลิศกว่าคนอื่น.

^๑ อจ.อฎฐก. ๒๓/๙๖/๑๖๐.

^๒ ไป.อิ. โคโร.

ไวพจน์ของ มาน กัณฑ์

“มณฺเฑนา, มณฺเฑิตตตฺ, มาโน,
อหฺงกาโร, อุณฺนติ, เกตฺ, ปคฺคโห,
อวเลไป”ติ^๑ ปริยายา.

ชน ชนเน. สกมฺมโกยฺ ชาติ.
“ชณฺเฑตี”ติมฺสฺส รุปี, กโรตีติ อตฺโถ.
การิตะ : ชเนสิ มฺสฺสตี มมฺ.^๒ ชนยติ,
สุขฺ ชเนติ, ชนยตีติ ชนโก, ปีตา, โย
โกจิ วา นิพฺพตฺเตตา. ปุถุ กิเลส
ชเนตีติ ปุถุชฺชโน. ตตฺถ “ชเนติ
ชนยตี”ติ รูปานิ จุราทิกณฺเฑ ปตฺวา
สุทฺถกตฺตฺรูปานิ ภวนฺติ. กโรตีติ หิ เตสฺ
อตฺโถ. เหตุกตฺตฺวเสนปี ตทตฺโถ
วตฺตพฺโพ “นิพฺพตฺเตตี”ติ.

(คำว่า มาน) มีคำไวพจน์ ดังนี้
มณฺเฑนา, มณฺเฑิตตต, มาน, อหฺงการ,
อุณฺนติ, เกตฺ, ปคฺคห, อวเลป.

ชน ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ชนน
(ให้เกิด). ชาตินี้ เป็นสกัมมชาติ มีรูปว่า
ชณฺเฑตี มีความหมายว่า ย่อมกระทำ.
เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า ชเนสิ
มฺสฺสตี มมฺ (พระนางมฺสฺสตียังเราให้เกิด
แล้ว). ชนยติ (ย่อมให้เกิด), สุขฺ ชเนติ
(ยังสุขย่อมให้เกิด), ชื่อว่า ชนก เพราะ
อรรถว่าให้เกิด ได้แก่ บิดา หรือคนใด
คนหนึ่งผู้ให้เกิด. ชื่อว่า ปุถุชฺชน
เพราะอรรถว่ายังกิเลส อันหนาแน่น
ให้เกิด. ในตัวอย่างนั้น รูปว่า ชเนติ,
ชนยติ หากใช้เป็นจุราทิกณะ จะเป็น
สุทฺถกตฺตฺรูป (รูปสุทฺถกตฺตฺวาจก). กิบท
เหล่านั้น มีความหมายว่า กโรตี (ย่อม
กระทำ). ควรกล่าวความหมายของ ชน
ชาตินั้น แม้ด้วยอำนาจเหตุกตฺตฺวาจกว่า
นิพฺพตฺเตตี (ย่อมให้บังเกิด).

^๑ อภิ.สํ. ๓๔/๗๙๕/๓๑๓.

^๒ พ.จริยา. ๓๓/๙/๕๖๐.

ชนิ ปาตุภาเว. อีการนุโตยั
อกมมโก ธาตุ, วิปุพโพ เจ, สกมมโก.
ปุตุโต ชายติ, ชาโต. ปุตุ กิเลส
ชายนุติ เอตถาติ **ปุตุชฺชน**.

ชนิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปาตุภาว
(เกิด, ปรากฎ). ธาตุนี้ เป็น อี การันต์
เป็นอกัมมธาตุ, ถ้ามี วิ เป็นบทหน้าเป็น
สกัมมธาตุ. ปุตุโต ชายติ (บุตรยอมเกิด).
ชาโต (เกิดแล้ว). ชื่อว่า **ปุตุชฺชน** เพราะ
อรรถว่าเป็นที่เกิดกิเลสอันหนาแน่น.

ไวยากรณ์ของ ชาติ ศัพท์

ชนนั ชาติ, สญชาติ, นิพพตติ,
อภินิพพตติ, ชนุธานั ปาตุภาโว"ติ
ปริยายา.

การเกิด ชื่อว่า **ชาติ** (ชาติ).
(คำว่า ชาติ) มีคำไวยากรณ์ดังนี้ สญชาติ,
นิพพตติ, อภินิพพตติ, ชนุธานั
ปาตุภาว.

อิตถึ ปุตุตฺ วิชายติ. อิตถึ ปุตุตฺ
วิชาตา. โส ปุริโส วิชาตมาตุยาปี
อมณาโป." อุปวิชญณา อิตถึ. การิเต:
"ชาเปติ, ชาปยติ. อตถชาปีกา
ปญญา"ติ^๒ รูปานิ.

อิตถึ ปุตุตฺ วิชายติ (หญิงยอม
คลอดบุตร). ตัวอย่างเช่น อิตถึ ปุตุตฺ
วิชาตา (หญิงคลอดบุตรแล้ว). โส ปุริโส
วิชาตมาตุยาปี อมณาโป (บุรุษนั้น
ไม่เป็นที่พอใจ แม่ของมารดาผู้คลอด).
อุปวิชญณา อิตถึ (หญิงใกล้คลอด).
เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ชาเปติ,
ชาปยติ (ยอมให้เกิด). อตถชาปีกา
ปญญา (ปัญญาอันให้เกิดประโยชน์).

^๑ ส.ส.อ. ๑๐/-/๒๒๑, อ.จ.ท.ก.อ. ๑๓/-/๔๖๙.

^๒ อภ.วิ.๓๕/๘๐๓/๔๓๘.

หน หีสาย. อิธ หีสาวจเนน
 สมภูณัน คเหตุพพ. สทโท โสทมหิ
 หนุณติ. ปฎิหนุณติ. พุทธสฺส ภควโต
 โวหาโร โลกิเย โสเต ปฎิหนุณติ.^๑
 อิมานิ กตตุปทานิ. ฎวาทิคณํ ปน
 ปตฺวา “โลเหน เว หนุณติ ชาตฺรูป,
 น ชาตฺรูปเน หนนฺติ โลหนฺ”ติ^๒ ปาฬิยํ
 “หนุณตี”ติ ปทํ กมฺมปทํ, ชาตฺรูป
 โลเหน กมฺมาเรหิ หนุณตีติ อตฺถเ.
 “หนนฺตี”ติ ปทํ กตตุปทํ, โลหนํ ชาตฺรูปเน
 กมฺมารา น^๓ หนนฺตีติ หิ อตฺถเ.
 เอตถ หนนํ ปหฺรณนฺติ คเหตุพพ.

รูป รูปฺเน. รูปฺนํ กุรูปฺนํ
 สมภูณัน ปิฬนํ. รูปฺติ. รูปิ, รูปฺนํ. อิมสฺส
 ปน “รูป รูปฺกิริยายนฺ”ติ จฺรฺวาทิคณเ
 จิตฺสฺส “รูปฺเตติ รูปฺยตี”ติ รูปฺานิ ภวฺนฺติ.

หน ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา
 (กระทบ). ในที่นี้ การกระทบพึงถือเอา
 ด้วยคำว่า หีส. สทโท โสทมหิ หนุณติ
 (เสียงย่อมกระทบหู). ปฎิหนุณติ (ย่อม
 กระทบ). พุทธสฺส ภควโต โวหาโร
 โลกิเย โสเต ปฎิหนุณติ (พระสุรเสียง
 ของพระผู้มีพระภาค ย่อมกระทบโสต
 ของชาวโลก). บทเหล่านี้ เป็นกัตตุวาจก
 แต่ถ้าใช้เป็นฎวาทิคณะ บทว่า หนุณติ
 จะเป็นกัมมวาจก ในพระบาลีว่า โลเหน
 เว หนุณติ ชาตฺรูป, น ชาตฺรูปเน
 หนนฺติ โลหนํ (ทองคำอันเขาย่อมตีด้วย
 เหล็กอย่างเดียว, ชาติเหล็กด้วยทองคำ
 ไม่), หมายความว่า ทองคำ อันนาย
 ช่างทองย่อมตีด้วยเหล็ก. บทว่า หนนฺติ
 เป็นบทกัตตุวาจก. หมายความว่า
 นายช่างทอง ไม่ได้ตีเหล็กด้วยทองคำ.
 ในตัวอย่างนี้ พึงถือเอาว่า การตี,
 การกระทบ ชื่อว่า หนน.

รูป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง รูปฺน
 (แปรปรวน). ความแปรปรวน, การ
 กระทบ, การบีบคั้นชื่อว่า รูปฺน. รูปฺติ
 (ย่อมแปรปรวน). รูปิ (รูป). รูปฺนํ

^๑ อภ.ก. ๓๗/๖๗๒/๒๔๔.

^๒ ชุ.ชา. ๒๗/๑๕๒๐/๓๐๘.

^๓ ฉ.อิ. นสทโท น ทิสฺสติ.

(ความแปรปรวน). ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็น จุราทิจณะว่า รูป รูปกิริยายัม (รูป ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง รูปกิริยา [ประกาศ, แสดง]) จะมีรูปว่า รูปเปติ, รูปยติ (ย่อ มประกาศ, ย่อมแสดง).

ตตถ รูปนุติ เกนญฺเจน รูปี ?
 รูปปนญฺเจน รูปี. วุตตญฺเหติ ภควตา
 “กิญฺจ ภิกฺขเว รูปี ? รูปปตีติ โข ภิกฺขเว
 ตสฺมา รูปนุติ วุจฺจติ. เกน รูปปติ ?
 สีเตนปิ รูปปติ, อุณฺเหรณปิ รูปปติ,
 ชิสมฺจฉายปิ รูปปติ, ปิปาสายปิ รูปปติ.
 ทํสมกสฺวาตาตปสีรีสปสมฺผสฺเสนปิ
 รูปปติ, รูปปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา
 รูปนุติ วุจฺจตี”ติ.^๑

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูปี มี คำถามว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า อะไร ? ตอบว่า ชื่อว่า รูป เพราะ อรรถว่าแปรปรวน. สมจริงดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่า รูป ? เพราะแปรปรวน จึงเรียกว่า รูป. แปรปรวนเพราะอะไร ? แปรปรวนเพราะ หนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง สัมผัสแห่งเปลือก ยุง ลม แดดและสัตว์ เลื้อยคลานบ้าง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะแปรปรวน จึงเรียกว่า รูป.

อรรถของ รูป กัณฑ์

ตตถ รูปปตีติ กุรูปติ สมฺภูยิตติ
 ปีพิตติ, ภิชฺชตีติ อตฺถโก. ภิชฺชตีติ
 วิการํ อापฺชฺชติ, วิการาปตฺติ จ สีตาทิ-
 สนฺนิปาเต วิสทิสฺสรูปปวตฺติเยว.^๒ เอตฺถ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูปปติ ได้แก่ ย่อมแปรปรวน, ย่อมกระทบ, ย่อมบีบคั้น อธิบายว่า ย่อมสลายไป. บทว่า ภิชฺชติ ความว่า ย่อมถึงความ

^๑ ส.ขมฺ. ๑๗/๑๕๙/๑๐๕.

^๒ โป. ... รูปปตฺติ, ฉ. ... รูปปตฺติ.

๑ **รูปปฐิติ** เอเตน กตตุตฺตเถ
 รูปปทสิทฺธิ ทสฺเสติ, **มฺภุญฺญิติ** ปิพฺยิตฺติ
 เอเตหิ กมฺมตฺเถ. โกปาทิกิริยาเยว หิ
 รูปฺปนกิริยาติ, โส ปน กตฺตฺตฺตฺตฺเถ กมฺม-
 ภูโต ๑ อตฺถิ ภิชฺชมาโน นาม โหตีติ
 อิมสฺสตฺถสฺส ทสฺสนตฺถํ **"ภิชฺชตีติ**
อตฺถิ"ติ วุตฺตํ.

อถวา **รูปปฐิติ** **รูปนฺนฺติ** กมฺม-
 กตฺตฺตฺตฺเถ รูปปทสิทฺธิ วุตฺตา. วิกาโร หิ
 รูปฺปนนฺนฺติ วุจฺจติ. เตเนว **ภิชฺชตีติ**
อตฺถิ กมฺมกตฺตฺตฺเถน **ภิชฺชตีติ**
 สทฺเทน อตฺถํ ทสฺเสติ. ตตฺถ ยทา
 กมฺมตฺเถ **"รูปปฐิ"**ติ ปทํ, ตทา
"สีเตนา"ติอาทิ กตฺตฺตฺตฺเถ กรณวจัน.
 ยทา ปน **"รูปปฐิ"**ติ ปทํ กตฺตฺตฺตฺเถ

แปรปรวน. ก็ความเป็นไปแห่งรูปผิผก
 กันในเมื่อมีความประชุมแห่งวิโรธิปัจจัย
 มีความหนาวเป็นต้น ชื่อว่าถึงความ
 แปรปรวน. ก็ในที่นี้ ด้วยบทว่า **รูปปฐิ** นี้
 ท่านแสดงการสำเร็จรูปบทในอรรถกัตตา,
 ด้วยสองบทว่า **มฺภุญฺญิติ** **ปิพฺยิติ** นี้
 ท่านแสดงการสำเร็จรูปบทในอรรถกัมม.
 ก็กรรมมีความกำเริบเป็นต้นนั้นเกี่ยว
 ชื่อว่า รูปฺปนกิริยา, ท่านกล่าววว่า
ภิชฺชตีติ อตฺถิ (ความว่า ย่อมสลายไป)
 เพื่อแสดงความหมายนี้ว่า ก็ความหมาย
 นั้นที่เป็นกัตตาและเป็นกัมม ชื่อว่า สลาย
 ไปอยู่.

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวการสำเร็จรูป
 บทในอรรถกัมมกัตตาว่า **รูปปฐิติ** **รูป**
 (ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่าแปรปรวน).
 ก็ความแปรปรวน ท่านเรียกว่า รูปฺปน.
 เพราะเหตุนั้นนั้นเกี่ยว ท่านจึงแสดง
 ความหมายด้วยศัพท์ว่า **ภิชฺชติ** (ย่อม
 สลายไป) ด้วยอรรถกัมมกัตตาว่า
ภิชฺชตีติ อตฺถิ (ความว่า ย่อมสลาย
 ไป). ในพระบาลีนั้น ในกาลใด บทว่า
รูปปฐิ ใช้ในอรรถแห่งกัมม, ในกาลนั้น
 บทว่า **สีเตน** เป็นต้น พึงเห็นว่าลงตติยา
 วิภตติในอรรถแห่งกัตตา (อันความหนาว

อชฺฌตตํ อรูปสญฺญี พหิทฺฐารูปานิ
ปสฺสตี"ติ"^๑ เอตถ กสิณนิมิตฺเต.

"สฺรฺปา ภิกฺขเว อูปฺปชฺชนฺติ
ปาปกา อกุสลา ฆมฺมา, โน อรูปา"ติ"^๒
เอตถ ปจฺจเย.

"อากาโส ปริวาริตอ รูปนฺเตว
สงฺขํ คจฺฉตี"ติ"^๓ เอตถ สรีเร.

"จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อูปฺปชฺชติ
จกฺขุวิญฺญาณนุ"ติ"^๔ เอตถ วณฺเณ.

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่งกสิณ-
นิมิต (กสิณอารมณ์) ในตัวอย่างนี้ว่า
อชฺฌตตํ อรูปสญฺญี พหิทฺฐารูปานิ ปสฺสตี
(ผู้ไม่มีรูปสัจญาณภายใน ย่อมเห็นกสิณ-
อารมณ์ภายนอก).

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ปจฺจเย
(ปัจจัย) ในตัวอย่างนี้ว่า สฺรฺปา ภิกฺขเว
อูปฺปชฺชนฺติ ปาปกา อกุสลา ฆมฺมา, โน
อรูปา (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็น
บาปอกุศล มีปัจจัยจึงเกิดขึ้น ไม่มีปัจจัย
ไม่เกิดขึ้น).

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง สรีเร
(ร่างกาย) ในตัวอย่างนี้ว่า อากาโส
ปริวาริตอ รูปนฺเตว สงฺขํ คจฺฉติ
(ร่างกายมีกระดูกเนื้อและหนังห่อหุ้มแล้ว
จึงถึงการนับว่ารูป).

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง วณฺเณ
(สี) ในตัวอย่างนี้ว่า จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे
จ อูปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ (จักขุ-
วิญญานอาศัยตาและรูปารมณ์เกิดขึ้น).

^๑ ที.ปา. ๑๑/๓๕๐/๒๗๖, อัง. เอกก. ๒๐/๒๑๔/๕๓.

^๒ อัง.ทุก. ๒๐/๓๒๗/๑๐๓.

^๓ ม.ม. ๑๒/๓๔๖/๓๕๘.

^๔ อ.ช. ๑๐/๖๗, ม.ม. ๑๒/๔๔๔/๔๗๗, ม.ญ. ๑๔/๘๑๔/๕๑๐, ส.สพ. ๑๘/๖๔/๔๐, ๑๖๓/๑๑๑, ชุ.มหา.
๒๙/๔๙๒/๓๓๑, มิตินุทปญฺหา. ๗๒,๗๙.

“รูปปุปมาเณ รูปปุปสนุโน”ติ^๑
เอตถ สณฺจานเณ.

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง สณฺจาน (ทรวดทรง) ในตัวอย่างนี้ว่า รูปปุปมาเณ รูปปุปสนุโน (ผู้ถือประมาณในรูปสัณฐาน เลื่อมใสในรูปสัณฐาน).

อิจฺเจวํ :

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวสรุป เป็นคาถาดังนี้ :

ขณฺธ ภาเว นิमितฺเต จ
สรีเร ปจฺจเยปิ จ
วณฺเณ สณฺจานอาทิมฺหิ
รูปสทฺโท ปวตฺตติ.

รูป ศัพท์ ใช้ในอรรถดังนี้ คือ ขณฺธ (รูปขันธ์) ภาว (รูปภูมิ) นิमितฺต (กสิณอารมณ์) สรีร (ร่างกาย) ปจฺจย (ปัจฉัย) วณฺเณ (สี) และ สณฺจาน (ทรวดทรง) เป็นต้น.

กุป โกเป. กุปฺปติ. กุปฺปนฺติ
วาทสฺสปี เหวิตสฺส.^๒ โกโป, ปโกโป.^๓
วจีปโกปํ รกฺเขยฺย.^๔

กุป ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โกป (โกรธ, ไหว, สะเทือน). กุปฺปติ (ย่อมนโกรธ). กุปฺปนฺติ วาทสฺสปี เหวิตสฺส (ย่อมนโกรธแม้ต่อลมที่พัดถูกตัว). โกโป (ความโกรธ), ปโกโป (ความกำเริบ). วจีปโกปํ รกฺเขยฺย (พึงรักษาความกำเริบ แห่งวาจา).

^๑ อ.จ.ต.ก. ๒๑/๖๕/๙๓.

^๒ พ.ชา. ๒๗/๒๓๓๕/๔๙๓.

^๓ อภิ.ส. ๓๔/๖๙๑/๒๗๔.

^๔ พ.ธ. ๒๕/๒๗/๔๖.

ตป สนฺตาเป. ตปฺปติ, สนฺตปฺปติ.
สนฺตาโป.

ตป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สนฺตาป
(เราร้อน, แผลเผา). ตปฺปติ (ย้อมเราร้อน),
สนฺตปฺปติ (ย้อมเราร้อน). สนฺตาโป
(ความเราร้อน).

ตป ปิณฺเน. ตปฺปติ. ตปฺปนํ.

ตป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปิณฺน
(อิม). ตปฺปติ (ย้อมอิม). ตปฺปนํ
(ความอิม).

ทป หาสฺ. ทปฺปติ.

ทป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง หาส
(หัวเราะ, รื่นเริง). ทปฺปติ (ย้อมหัวเราะ).

ทป ทิตฺติยํ. ทปฺปติ. ทิปโป, ปทิปโป.

ทป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ทิตฺติ
(ส่องสว่าง). ทปฺปติ (ย้อมส่องสว่าง).
ทิปโป, ปทิปโป (ประทีป, เกาะ).

ลฺป อทฺตฺสนฺ. ลฺปฺปติ. ลฺปฺปนํ,
โลโป, ลฺตฺติ.

ลฺป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อทฺตฺสน
(ไม่เห็น, หายไป, ลบ). ลฺปฺปติ (ย้อม
ไม่เห็น, ย้อมลบ). ลฺปฺปนํ (การไม่เห็น,
การลบ), โลโป (การไม่เห็น, การลบ),
ลฺตฺติ (การไม่เห็น, การลบ).

ชป เปรณฺ. ชปฺปติ. ชปฺปํ.

ชป ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง เปรณ
(ไปโดยประการต่างๆ). ชปฺปติ (ย้อมเร็ว).
ชปฺปํ (ความเร็ว).

ลฺก คิทฺติยํ. ลฺกฺกติ. อตฺตโนเยว
ชณฺณกํ โอลฺกฺก ติฏฺจติ.* ลฺกฺกนํ, โลโก,

ลฺก ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คิทฺติ
(กำหนด, อยากได้). ลฺกฺกติ (ย้อม

* พ.วิ.อ. ๒๓/-/๓๕๙. ฐนุ โอลฺกฺก ติฏฺจติ.

ลฺพฺภิตฺวา, ลฺพฺภิตฺวาน, ลฺพฺภฺย, ลฺพฺภฺยฺยาน, โอลฺพฺภิตฺวา, โอลฺพฺภิตฺวาน, โอลฺพฺภ, โอลฺพฺภฺย, โอลฺพฺภฺยฺยาน, ลฺพฺภิตฺตุ, โอลฺพฺภิตฺตุ.

กำหนด). อตฺตโนเยว ชนฺณุกํ โอลฺพฺภ ติฏฺฐติ (ยืนชั้นเข้าของตนนั่นเทียว). ลฺพฺภํ (ความกำหนด, ความอยากได้), โลโก (ความกำหนด, ความอยากได้). ลฺพฺภิตฺวา, ลฺพฺภิตฺวาน (กำหนดแล้ว, อยากได้แล้ว), ลฺพฺภฺย, ลฺพฺภฺยฺยาน (กำหนดแล้ว, อยากได้แล้ว), โอลฺพฺภิตฺวา, โอลฺพฺภิตฺวาน (ยันไว้แล้ว), โอลฺพฺภ, โอลฺพฺภฺย (ยันไว้แล้ว), โอลฺพฺภฺยฺยาน (ยันไว้แล้ว), ลฺพฺภิตฺตุ (เพื่อกำหนด), โอลฺพฺภิตฺตุ (เพื่อยันไว้).

ตตฺถ โลโกติ ลฺพฺภฺนฺติ เตน สตฺตา, สยํ วา ลฺพฺภฺติ, ลฺพฺภฺนฺมตฺตเมว วา ตนฺติ โลโก."

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โลโก มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โลโก เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัตว์อยากได้, หรืออยากได้เอง หรือเป็นเพียงความอยากได้เท่านั้น.

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของโลกะ

เอตฺถ ปน "โลโก ลฺพฺภฺนา ลฺพฺภิตฺตฺติ ราโค"^๒ ตณฺหา ตสิณฺหา มุจฺฉา เอชา วนํ วนฺโถ" อิจฺจาทีนฺติ โลกฺสุส พหุณฺนามานฺติ เวทิตฺพฺพานฺติ.

ก็ในที่นี้ พึงทราบว่ามีหลายชื่อเป็นต้น ดังนี้ โลก ลฺพฺภฺนา ลฺพฺภิตฺตฺติ ราโค ตณฺหา ตสิณฺหา มุจฺฉา เอชา วน วนฺถ.

^๑ อภ. ส. อ. ๔๖/-/๔๗๕.

^๒ อภ. ส. ๓๔/๒๙๙/๑๑๓, ๖๙๐/๒๗๒.

ขุภ สกฺขณ. ขุภุภติ, สักขุภุภติ.
ขุภุภิตฺถ นคฺริ ตทา.^๑ สงฺโขโก. การิตเต :
โขภติ, โขภยติ.

สมฺ อุปลสม. จิตฺตํ สมฺมตติ,
อุปลสมฺมตติ, วุปลสมฺมตติ, สมฺโน, สนฺนตติ,
สนฺนโต.

เอตฺถ สมฺโนตติ สมฺมตติ สนฺนตจิตฺโต
ภวตฺตีติ สมฺโน.^๒ การิตวเสน ปนฺน กิเลส
สมฺเมตติ อุปลสมฺเมตฺตีติ สมฺโนตติ นิพฺพจันฺนํ
ทญฺจพฺพํ. ตถา हि “ยํ สมฺเมตติ” อิทํ
อริยํ.^๓ สมฺยสนฺนตฺตีธ.^๔ สตฺตทานนฺ”ติ^๕ เทว
การิตรูปานิ.

ขุภ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สกฺขณ
(หวั่นไหว, กำเริบ, บั่นป่วน). ขุภุภติ
(ย่อมากำเริบ), สักขุภุภติ (ย่อมากำเริบ),
ขุภุภิตฺถ นคฺริ ตทา (พระนครบั่นป่วน
ในกาลนั้น). สงฺโขโก (ความกำเริบ).
เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โขภติ,
โขภยติ (ย่อมาให้กำเริบ).

สมฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อุปลสม
(สงบ, ระงับ). จิตฺตํ สมฺมตติ (จิตย่อ
สงบ), อุปลสมฺมตติ (ย่อสงบ), วุปลสมฺมตติ
(ย่อสงบ), สมฺโน (ผู้สงบ), สนฺนตติ
(ความสงบ), สนฺนโต (ผู้สงบแล้ว).

ในที่นี้ บทว่า สมฺโน มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า สมฺน เพราะอรรถว่าสงบ คือ
เป็นผู้มีจิตสงบแล้ว. แต่ถ้าด้วยอำนาจ
ลงการิตปัจจัย ฟังทราบรูปวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า สมฺน เพราะอรรถว่าทำให้กิเลส
สงบ คือ ระงับ. จริงอย่างนั้น รูปที่ลง
การิตปัจจัยมี ๒ รูป (คือ สมฺเมตติ

^๑ ขุ.ชา. ๒๘/๑๐๕๖/๓๖๗.

^๒ ขุ.สุ.อ. ๒๒/-/๑๓๘.

^๓ ฉ. สมเมตติ.

^๔ วิสุทฺธิ. ๑/๑๒.

^๕ ฉ. สมยตฺตีธ.

^๖ ม.มฺ.อ. ๙/-/๗, ส.ส.อ. ๑๐/-/๒๙, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๑/๒๔๔. ฉ. อังคุตตรนิกายฎีกา. ๒/๗๘, ๗๙.

สมยฺหฺนฺติ) ตัวอย่างเช่น ยํ สเมติ อิทํ อริยํ (การยังความร่ำร้อนให้สงบนี้ประเสริฐ). สมยฺหฺนฺติธ สตุตฺตานํ (ยังความร่ำร้อนของเหล่าสัตว์ในโลกนี้ให้สงบ).

สมุ เขเท นิโรธ ๑. เขโท
กิลมนํ. นิโรโธ อภาวคมนํ. อทฺธาน-
มคฺคปฺปฏิปนฺนสฺส กายิ สมฺมตฺติ. อคฺคิ
สมฺมตฺติ. สนฺโต.

สมุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **เขท**
(ลำบาก, เหน็ดเหนื่อย), และใช้ในอรรถ
แห่ง **นิโรธ** (ดับ). ความลำบาก ชื่อว่า
เขท. การถึงความไม่มี ชื่อว่า **นิโรธ**.
อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺนสฺส กายิ สมฺมตฺติ
(กายของผู้เดินทางไกล ย่อมเหน็ด-
เหนื่อย). อคฺคิ สมฺมตฺติ (ไฟย่อมดับ).
สนฺโต (เหน็ดเหนื่อยแล้ว).

อรรถุทธาระของ สนฺต ศัพท์

สนฺตสทฺโท^๑ “ที่ซึ่ง สนฺตสฺส
โยชนนฺ”ติอาทีสุ^๒ กิลนฺตภาเว อาคโต.

สนฺต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
กิลนฺตภาว (ความเหน็ดเหนื่อย, ลำบาก)
ในประโยคเป็นต้นว่า ที่ซึ่ง สนฺตสฺส
โยชนํ (ทางหนึ่งโยชน์ยาว สำหรับคน
ผู้เหน็ดเหนื่อย).

“อฺยญฺจ วิตกฺโก อฺยญฺจ วิจาโร
สนฺตา โหณฺติ สมิตา”ติอาทีสุ^๓
นิริทฺตภาเว.

สนฺต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
นิริทฺตภาว (ความดับ) ในประโยคเป็นต้น
ว่า อฺยญฺจ วิตกฺโก อฺยญฺจ วิจาโร

^๑ ม.อุ.อ. ๗/-/๑๐, ส.ส.อ. ๑๐/-/๓๗, ฉ. มชฺฌิมนิกายฎีกา. ๑/๒๔๔, ฉ. อังคุตตรนิกายฎีกา. ๒/๗๘, ๗๙.

^๒ ชุ.ธ. ๒๕/๑๕/๒๓.

^๓ อภิ.วิ. ๓๕/๖๕๗/๓๔๘.

สนุดา โหนุติ สมิตา (วิตกและวิจารณ์
สงบระงับแล้ว).

“อธิตโต โข มุยายํ ธมฺโม คมฺภีโร
ทุทฺทโส ทฺรฺนุโพโร สนฺโต ปณฺโฑ”ติ-
อาทีสุ^๑ สนฺตญาณโคจรตายํ.

สนฺต คัมภี ใช้ในอรรถแห่ง
สนฺตญาณโคจรตา (ความเป็นอารมณ์
ของญาณอันลึกซึ้ง) ในประโยคเป็นต้นว่า
อธิตโต โข มุยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส
ทฺรฺนุโพโร สนฺโต ปณฺโฑ (ธรรมที่เราบรรลุ
แล้วนี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้โดยยาก ตามรู้ได้
โดยยาก เป็นอารมณ์ของญาณอันลึกซึ้ง
ประณีต).

“อุปฺสนฺตสุส สทา สติมฺโต”ติ-
อาทีสุ^๒ กิเลสวูปสเม.

สนฺต คัมภี ใช้ในอรรถแห่งกิเลส-
วูปสม (สงบ) ในประโยคเป็นต้นว่า อุป-
สนฺตสุส สทา สติมฺโต (ผู้สงบแล้วมีสติ
ทุกเมื่อ).

“สนฺโต หเว สพุภิ ปเวทยนฺติ”ติ-
อาทีสุ^๓ สาธุสุ.

สนฺต คัมภี ใช้ในอรรถแห่ง สาธุ
(สัตบุรุษ) ในประโยคเป็นต้นว่า สนฺโต หเว
สพุภิ ปเวทยนฺติ (สัตบุรุษย่อมสนทนา
กับสัตบุรุษด้วยกัน).

^๑ ที.มหา. ๑๐/๔๔/๔๒, ม.ม. ๑๒/๓๒๑/๓๒๓, ม.ม. ๑๓/๖๕๗/๖๐๔, ส.ส. ๑๕/๕๕๕/๒๐๐.

^๒ พ.ญ. ๒๕/๑๐๑/๑๓๗.

^๓ พ.ธ. ๒๕/๒๑/๓๕, พ.ท. ๒๘/๓๔๒/๑๓๖

“ปญฺจิเม ภิกฺขเว มหาโจรา สนฺโต
สํวิชฺชมานา”ติอาทีสุ^๑ อตฺถิภาเว.

สนฺต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง อตฺถิ-
ภาว (ความมีอยู่) ในประโยคเป็นต้นว่า
ปญฺจิเม ภิกฺขเว มหาโจรา สนฺโต
สํวิชฺชมานา (ภิกษุทั้งหลาย มหาโจร ๕
จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก).

เอตฺถเอตํ วุจฺจติ :

ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวสรุป
เป็นคาถาดังนี้ :

กิลนฺตตฺเต นินฺรุทฺตตฺเต
สนฺตธีโคจรตฺตเน
กิลฺลสุปฺสเม เจว
อตฺถิภาเว จ สาธุสุ
อิมํสุ ฉสุ จาเนสุ
สนฺตสทฺโท ปนาคโตติ.

สนฺต ศัพท์ ใช้ในอรรถ ๖ ประการ
คือ กิลนฺตตฺต (ความเหน็ดเหนื่อย)
๑ นินฺรุทฺตตฺต (ความดับ) ๑ สนฺต-
ธีโคจรตฺตเน (ความเป็นอารมณ์
ของญาณอันลึกซึ้ง) ๑ กิลฺลสุปฺสม
(ความสงบกิเลส) ๑ อตฺถิภาว
(ความมีอยู่) ๑ สาธุ (สัตบุรุษ) ๑.

ทมฺ ทมเน. ทมฺมติ. ทนฺโต,
ทมฺโม, ทมนํ. ทโม. การิตเต : “จิตฺตํ
ทเมติ, ทมยตี”ติ รูปานิ.

ทมฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทมน
(ฝึก). ทมฺมติ (ย้อมฝึก). ทนฺโต (ฝึกแล้ว),
ทมฺโม (การฝึก), ทมนํ (การฝึก). ทโม
(การฝึก). เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า
จิตฺตํ ทเมติ, ทมยตี (ให้ฝึกจิต).

อรรถุทธาระของ ทม ศัพท์

ตตฺถ ทโมติ อินฺทฺริยสํวราทีนํ
เอตํ นามํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทโม นั้น
เป็นชื่อของอินทริยสังวร เป็นต้น.

^๑ วิ.มหาวิภงฺค. ๑/๒๓๐/๑๖๙.

“สจฺเจน ทนฺโต ทมฺสา อุเปโต.
เวทนต์คฺวุ วุสิตพฺรหฺมจฺริโย”^๑ติ^๑ เอตฺถ หิ
อินฺทฺริยสํวโร “ทโม”ติ วุตฺโต.

“ยทิ สจฺจา ทมา จาคา, ขนฺตฺยา
ภิชฺโยธ วิชฺชตี”^๒ติ^๒ เอตฺถ ปญฺญา
“ทโม”ติ วุตฺตา.

“ทาเนน ทเมน สํยเมน สจฺจ-
วชฺเชนา”^๓ติ^๓ เอตฺถ อุโปสฺถกมฺมํ “ทโม”ติ
วุตฺตํ.

“ทมฺปฺสเมนา”^๔ติ^๔ เอตฺถ ขนฺติ
“ทโม”ติ วุตฺตา.

จริงอยู่ อินทริยสังวร ท่านเรียกว่า
ทม ในพระบาลีนี้ว่า สจฺเจน ทนฺโต
ทมฺสา อุเปโต. เวทนต์คฺวุ วุสิตพฺรหฺม-
จฺริโย (ฝึกตนตามภาวะที่เป็นจริง
สมบูรณ์ด้วยอินทริยสังวร ถึงที่สุด
แห่งเวท อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว).

ปัญญา ท่านเรียกว่า ทม ในพระ
บาลีนี้ว่า ยทิ สจฺจา ทมา จาคา
ขนฺตฺยา ภิชฺโยธ วิชฺชตี (ในโลกนี้ มีอะไร
ยิ่งไปกว่าสัจจะ ปัญญา จาคะ และ
ขันติ).

การรักษาศีลอุโบสถ ท่านเรียกว่า
ทม ในพระบาลีนี้ว่า ทาเนน ทเมน
สํยเมน สจฺจวชฺเชน (ด้วยการให้ ด้วย
การรักษาศีลอุโบสถ ด้วยการสำรวมศีล
ด้วยการกล่าวคำสัตย์).

ขันติ ท่านเรียกว่า ทม ในพระบาลี
นี้ว่า ทมฺปฺสเมนา (ด้วยขันติและความ
สงบ).

^๑ ส.ส. ๑๕/๖๗๐/๒๕๒, พ.ส. ๒๕/๓๕๙/๔๑๕.

^๒ ส.ส. ๑๕/๘๔๕/๓๑๖, พ.ส. ๒๕/๓๑๑/๓๖๑.

^๓ ที.ส. ๙/๖๔/๖๘, ม.ม. ๑๓/๗๐๗/๖๔๙.

^๔ ม.ญ. ๑๔/๗๖๓/๔๘๔.

อิจุเจวํ :

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

อินทริยสังวโร ปณฺญา
ขนฺติ จาปิ อุโปสถโ
อิเม อตฺถา ปุจฺจนฺติ
ทมสทฺเทน สาสเนติ.

ทม ศัพท์ กล่าวอรรถเหล่านี้ ใน
พระศาสนา คือ อินทริยสังวร
ปัญญา ขันติ และการรักษาศีล
อุโปสถ.

ยา คติปาปณฺสฺส. ยายติ, ยายนฺติ.
ปริยาโย. ยายมาโน มหาราชา อทฺทา
สีทฺนฺตเร นเค.^๑ ยายนฺโต. ยายนฺต-
มฺนุยายติ. ยาดานุยายี.^๒ ยายิตฺุ,
ยายิตฺวา อิจุจาทินิ.

ยา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป),
ปาปณ (ถึง). ยายติ (ย่อมนไป), ยายนฺติ
(ย่อมนไป). ปริยาโย (ปริยาย). ยายมาโน
มหาราชา อทฺทา สีทฺนฺตเร นเค (พระ
มหาราชาเสด็จไปอยู่ ได้ทอดพระเนตร
เห็นภูเขาหลายเทือก ในระหว่างทะเล
สีทันดร). ยายนฺโต (ไปอยู่). ยายนฺต-
มฺนุยายติ (ย่อมนเสด็จตามพระเวสสันดร
ผู้เสด็จไปอยู่). ยาดานุยายี (ผู้เดินไปตาม
ทางที่ท่านไปแล้ว). ยายิตฺุ (เพื่อไป),
ยายิตฺวา (ไปแล้ว).

อรรถุทธาระของ ปริยาย ศัพท์

เอตฺถ ปริยายสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร
วุจฺจเต. ปริยายสทฺโท วารเทสนา-
การณฺสฺส สมฺนฺตโต คนฺตพฺพญฺจาเน จ
สทิสฺเส จ วตฺตติ.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอรรถุทธาระ
ของ ปริยาย ศัพท์. ปริยาย ศัพท์ ใช้ใน
อรรถแห่ง วาร (ครั้ง, คราว), เทสนา
(แสดง), การณ (เหตุ), สมฺนฺตโต

^๑ พ.ชา. ๒๘/๕๙๐/๒๒๐.

^๒ พ.ชา. ๒๘/๙๙๔/๓๔๘.

คนุตพพฎจาน (ฐานะที่พึงไปรอบด้าน)
และ สทิส (เหมือน).

“กสฺส นุ โข อานนฺท อชฺช
ปริยาโย ภิกฺขุณฺโณ โอวทิตฺตุนฺ”ติอาทิสฺ^๑
หิ วาเร วตฺตติ.

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง วาร
(ครั้ง, คราว) ในประโยคเป็นต้นว่า กสฺส
นุ โข อานนฺท อชฺช ปริยาโย ภิกฺขุณฺโณ
โอวทิตฺตุนฺ (ดูกรอานนท วันนี้เป็นวาระ
ของใครเพื่อจะสอนนางภิกษุณี).

“มธฺปิณฺฑทิกปริยาโยติ นํ ธาเรหิ”ติ-
อาทิสฺ^๒ เทสนายํ.

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
เทสนา (แสดง) ในประโยคเป็นต้นว่า
มธฺปิณฺฑทิกปริยาโยติ นํ ธาเรหิ (เธอจง
ทรงสูตรนั้นไว้ว่า มธฺปิณฺฑทิกเทสนา).

“อิมิณาปี โข เต ราชญฺญ
ปริยาเยน เอวํ โหตุ”ติอาทิสฺ^๓ การณ.

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
การณ (เหตุ) ในประโยคเป็นต้นว่า
อิมิณาปี โข เต ราชญฺญ ปริยาเยน เอวํ
โหตุ (ดูกรมหาบพิตร ภพหน้า จงมี
แก่พระองค์ ด้วยเหตุแม้).

“ปริยายปโต”ติอาทิสฺ^๔ สมฺนตโต
คนุตพพฎจาน.

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
สมฺนตโต คนุตพพฎจาน (ฐานะที่พึงไป
รอบด้าน) ในประโยคเป็นต้นว่า
ปริยายปโต (ทางที่พึงไปรอบด้าน).

^๑ ม.อ. ๑๔/๗๙๗/๔๘๖.

^๒ ม.ม. ๑๒/๒๕๐/๒๓๐.

^๓ ที.มหา. ๑๐/๓๐๒/๓๕๕.

^๔ ที.ปา. ๑๑/๗๔/๑๐๙.

“โกปสทโท โขภปริยาโย”ติอาทีสุ^๑
 สทิสเส วตตติ.

อิจฺเจว :

ปริยายรว วาร-
 เทสนาการณesu จ
 สมนุตโตว คนุตพพญ-
 จาเน จ สทิสเส สียา.

ริ วสเน. รียติ.

วิสิ วิสิณภาเว. สปิปี วิสิยติ.
 การิตเต : วิลายติ.

วา คติคนุทธเนสุ. วายติ. วายเ,
 วาโต.

สิสุ ตนุตสนุตานเ. สิพฺพติ,
 สํสิพฺพติ. สิพฺพํ, สิพฺพนุโต. การิตเต :
 สิพฺพเพติ, สิพฺพยติ, สิพฺพปาเปติ, สิพฺพปาปยติ.

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
 สทิส (เหมือน) ในประโยคเป็นต้นว่า
 โกปสทโท โขภปริยาโย (โกป ศัพท์
 เป็นไวพจน์ของ โขภ ศัพท์).

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
 ดังนี้ :

ปริยาย ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง วาร
 (ครั้ง, คราว), เทสนา (แสดง),
 การณ (เหตุ), สมนุตโต
 คนุตพพญจาน (ฐานะที่พึงไป
 รอบด้าน), สทิส (เหมือน).

ริ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง วสน (อยู่).
 รียติ (ย่อมอยู่).

วิสิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง วิสิณภาว
 (ละลาย). สปิปี วิสิยติ (เนยใสย่อม
 ละลาย). เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า
 วิลายติ (ย่อมให้ละลาย).

วา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป),
 คนุทธ (กลิ้ง). วายติ (ย่อมไป). วายเ
 (การไป, ลม), วาโต (ลม).

สิสุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ตนุต-
 สนุตาน (การสืบทอดแห่งด้าย, เย็บ).
 สิพฺพติ (ย่อมเย็บ), สํสิพฺพติ (ย่อมเย็บ).

^๑ วิ.ภิกขุณี.อ. ๒/-/๕,๖.

สิพัพ (เย็บอยู่), สิพพนุโต (เย็บอยู่).
เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า สิพเพติ,
สิพพยติ (เย็บให้เย็บ), สิพพาเปติ,
สิพพาปยติ (เย็บให้เย็บ).

สิว คติไสสเนสุ. สิพพติ.

สิว ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป),
ไสสน (แห่ง). สิพพติ (เย็บไป).

ธิว ชิว นิตสุสนเน.^๑ ธิพพติ.
ชิพพติ.

ธิว ชิว ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง
นิตสุสน (แสดง). ธิพพติ (เย็บแสดง).
ชิพพติ (เย็บแสดง).

สา ตนุกรณ. สียติ, สียนุติ.

สา ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ตนุกรณ
(ทำให้เบาบาง). สียติ (เย็บทำให้
เบาบาง), สียนุติ (เย็บทำให้เบาบาง).

สา อนุตกมฺมนิ. สียติ. อนวเสสโต
มานํ สียติ สมุจฺฉินฺทตีติ อคฺคฺมคฺโค
มานสนฺติ^๒ หิ วุตฺตํ.

สา ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อนุตกมฺม
(การทำที่สุด, กำจัด, ตัด). สียติ (เย็บ
ตัด). ตัวอย่างเช่น อนวเสสโต มานํ
สียติ สมุจฺฉินฺทตีติ อคฺคฺมคฺโค มานสนฺติ
หิ วุตฺตํ (อรรถตมรรค ท่านเรียกว่า
มานส เพราะอรรถว่ากำจัด คือ ตัดมานะ
ได้อย่างสิ้นเชิง).

สา อสุสาทเน. รสํ สายติ.
สಾಯิตํ, สายนํ.

สา ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อสุสาทน
(ยিনดี). รสํ สายติ (เย็บลิ้มรส). สಾಯิตํ
(การลิ้ม), สายนํ (การลิ้ม).

^๑ ไป.ฉิ. นิสเน.

^๒ อภิ.ส.อ. ๔๖/-/๑๓๗.

สุ ปาณิปุสเว. สูยติ, ปสูยติ.
ปสูตา คาวี.

สุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปาณิปุสว
(ยังชีพ, คลอด). สูยติ (ย่อมยังชีพ, ย่อม
คลอด), ปสูยติ (ย่อมคลอด). ปสูตา คาวี
(แม่วัวที่คลอดแล้ว).

กusu ทรณทิตฺติสุ. กุสยติ.

กusu ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทรณ
(นำไป), ทิตฺติ (งาม). กุสยติ (ย่อม
นำไป).

สิลิส อาลิงฺคนเ. สิลิสฺสติ. สิลเโส.

สิลิส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อาลิงฺคน
(กอด, แนบชิด). สิลิสฺสติ (ย่อมกอด).
ซิลเโส (การกอด, การแนบชิด).

กิลิส อุปตาเป. กิลิสฺสติ,
สํกิลิสฺสติ. กิลเโส, สํกิลเโส. อิการ-
โลเป กุลิสฺสติ เกลโส อิจฺจาทีนิ. อปิจ
มลินตาปี กิลิสฺสทฺเทน วุจฺจติ, กิลิฏจ-
วตฺถํ ปริทฺหติ. จิตฺเตน สํกิลิฏฺเจน
สํกิลิสฺสนฺติ มาณวาติอาทีสุ^๑ ธาตุณํ
อเนกตฺถตฺตาย.

กิลิส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อุปตาป
(เราร้อน). กิลิสฺสติ (ย่อมเราร้อน),
สํกิลิสฺสติ (ย่อมเราร้อน). กิลเโส (ความ
เราร้อน), สํกิลเโส (ความเราร้อน).
เมื่อลบ อี อักษร จะมีรูปเป็นต้นว่า
กุลิสฺสติ เกลโส. อีกนัยหนึ่ง แม้ความ
เศร้าหมอง ท่านย่อมกล่าวด้วย กิลิส
ศัพท์, เพราะธาตุทั้งหลาย มีอรรถเป็น
อเนก ในประโยคเป็นต้นว่า กิลิฏจวตฺถํ
ปริทฺหติ (ย่อมนุ่งห่มผ้าเศร้าหมอง).
จิตฺเตน สํกิลิฏฺเจน สํกิลิสฺสนฺติ มาณวา
(สัตว์ทั้งหลายมีจิตเศร้าหมองแล้ว ย่อม
เศร้าหมอง).

^๑ ที.ปา.อ. ๕/-/๕๘๙, ม.ม.อ. ๗/-/๓๙๕.

มส อปฺปิภาเว ขมายณฺจ.
มสฺสติ.

มส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อปฺปิภาว
(ความเล็กน้อย), และใช้ในอรรถแห่ง
ขมา (อดทน). มสฺสติ (ย่อมน้อย, ย่อม
อดทน).

ลิส อปฺปิภาเว. ลิสฺสติ. เลโส.
"ลิส เลสเน"ติปิ ปจฺนติ อจฺริยา.

ลิส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อปฺปิภาว
(ความเล็กน้อย). ลิสฺสติ (ย่อมน้อย).
เลโส (เลส, ข้ออ้างเล็กน้อย). อาจารย์
ทั้งหลายกล่าวว่า ลิส เลสเน (ลิส ชาติ
ใช้ในอรรถแห่ง เลสน [แนบชิด]) บ้าง.

ตส ปิปาสาเย. ตสฺสติ, ปริตสฺสติ.
ปริตสฺสนา, ตสิณา, ตสิโต.

ตส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปิปาสา
(กระหาย, ออยาก). ตสฺสติ, ปริตสฺสติ
(ย่อมกระหาย, ย่อมออยาก). ปริตสฺสนา,
ตสิณา (ความกระหาย, ความออยาก),
ตสิโต (กระหายแล้ว, ออยากแล้ว).

ทุส โทสเน. ทุสฺสติ. โทโส,
โทสนํ, โทสิโต.

ทุส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง โทสน
(ประทุษร้าย). ทุสฺสติ (ย่อมประทุษร้าย).
โทโส, โทสนํ (การประทุษร้าย), โทสิโต
(ประทุษร้ายแล้ว).

ทุส อปฺปิตฺติเย. ทุสฺสติ, ปทุสฺสติ.
โทโส, ปโทโส, ทุฏฺจ, ปทุฏฺจ, ทุสโก,
ทุสิโต, ทุสนา.

ทุส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อปฺปิตฺติ
(ไม่พอใจ). ทุสฺสติ (ย่อมโกรธ), ปทุสฺสติ
(ย่อมโกรธ). โทโส (ความโกรธ), ปโทโส
(ความโกรธ), ทุฏฺจ (โกรธแล้ว), ปทุฏฺจ
(โกรธแล้ว), ทุสโก (ผู้โกรธ), ทุสิโต
(โกรธแล้ว), ทุสนา (ความโกรธ).

อสุ เขเป. เขโป ขิปนั. อสุสติ.
นิรสุสติ อาทียติ ๑ ฌมม.^๑ อิสฺสาโส.

เอตฺถ ๑ นิรสุสติติ จฺทฺเทติ
สตฺถาริ ตถา ฌมฺมกฺขานาทีนึ.
อิสฺสาโสติ อฺสุ อสุสติ ขิปตีติ
อิสฺสาโส, ฌนฺคฺคโห.

ยสุ ปยตเน. ยสุสติ. นียสกมฺม.

เอตฺถ ๑ เยน วินยกมฺเมน
“นิสฺสาเย เต วตฺตพฺพนุ”ติ^๒ นียสฺสียติ
ภชาปียตีติ นียโส พาลั, ตั นียสกมฺม
นาม. “กโรหิ เม ยกฺข นียสกมฺมนุ”ติ^๓
เอตฺถ ปน นิคฺคหกมฺม นียสกมฺม นาม.

อสุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เขป
(ขว้างไป, ฟ่งไป, ยิง, ชัด, เหวี่ยง).
การขว้างไป ชื่อว่า เขป. อสุสติ (ย่อ
มขว้างไป). นิรสุสติ อาทียติ ๑ ฌมม (ย่อ
มสละกรรม และย่อมยึดถือกรรม). อิสฺสาโส
(นายขมังธนู).

ก็ในที่นี้ บทว่า นิรสุสติ ความว่า
ย่อมละทิ้งพระศาสดาและผู้กล่าวธรรม
เป็นต้น. บทว่า อิสฺสาโส มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า อิสฺสาส เพราะอรรถว่ายิงลูกศร
ได้แก่ นายขมังธนู.

ยสุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปยตน
(พยายาม). ยสุสติ (ย่อมพยายาม).
นียสกมฺม (นียสกรรม).

ก็ในเรื่องนี้ สงฆ์ยังภิกษุเหล่าให้
พยายาม คือ ให้คบหา โดยตักเตือนว่า
เธอพึงอาศัยอยู่ ด้วยวินัยกรรมใด วินัย
กรรมนั้น ชื่อว่า นียสกรรม. นิคฺคหกรรม
(กรรมคือการข่มเหง) ชื่อว่า นียสกรรม
ในพระบาลีนี้ว่า กโรหิ เม ยกฺข
นียสกมฺม (แน่ะยักษ์ ท่านจงกระทำ
นียสกรรมแก่เรา).

^๑ พ.สุ. ๒๕/๔๑๐/๔๘๘.

^๒ วิ.จ. ๖/๔๔/๑๙, ๕๖/๒๔, ๗๖/๒๙.

^๓ พ.เปต. ๒๖/๑๒๑/๒๒๕.

ภสฺส ภสฺสเน. ภสฺสติ. ภสฺสํ,
ภสฺสการโก.^๑

ภสฺส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ภสฺสเน
(กล่าว). ภสฺสติ (ย่อมากล่าว). ภสฺสํ
(ถ้อยคำ), ภสฺสการโก (ผู้ทำถ้อยคำ,
ผู้พูดแย้ง).

วสฺ สทฺเท. สกฺโณ วสฺสติ. อหโม
มิตฺชาตานิ สิงฺคาโล^๒ ตาต วสฺสติ.
มณฺฑุโก วสฺสติ.

วสฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สทฺท
(ออกเสียง, ร้อง). สกฺโณ วสฺสติ (นกล่อม
ร้อง). อหโม มิตฺชาตานิ สิงฺคาโล ตาต
วสฺสติ (พ่อ สุนัขจิ้งจอกที่ทราบกว่าสัตว์
สี่เท้าย่อมน่า). มณฺฑุโก วสฺสติ (กบ
ย่อกร้อง).

นสฺ อทฺสฺสเน. นสฺสนนฺทมมํ
นสฺสติ.^๓ ปนสฺสติ. วินสฺสติ. นสฺส วสฺสิ,
จร ปิเร วินสฺส.^๔ นนฺฏโจ, วินนฺฏโจ.
การิตเต : นาสฺเสติ, นาสฺยติ.

นสฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อทฺสฺสน
(ไม่เห็น, หาย). นสฺสนนฺทมมํ นสฺสติ (สิ่งที่
มีความพินาศเป็นธรรมดาย่อมนพินาศ).
ปนสฺสติ (ย่อมนพินาศ). วินสฺสติ (ย่อมน
พินาศ). นสฺส วสฺสิ (แนะนำคนถ้อย เธอ
จงหนีหาย), จร ปิเร วินสฺส (แนะนำ
คนเสีย เจ้าจงไป เจ้าจงพินาศ). นนฺฏโจ
(พินาศแล้ว), วินนฺฏโจ (พินาศแล้ว).
เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า นาสฺเสติ,
นาสฺยติ (ย่อมนให้พินาศ).

^๑ วิ.จ. ๖/๗๒/๒๘.

^๒ พ.ชา. ๒๗/๑๙๔/๖๐. สิงคาโล.

^๓ พ.ชา.อ. ๓๑/-/๕๑๙.

^๔ วิ.มหาวิภังค. ๒/๖๗๓/๔๔๔.

สุส ไสสเน. ปณฺณํ สุสฺสติ.
 การิตเต : วาโต ปณฺณํ ไสเสติ, ไสสยติ.
 กมฺเม : วาเตน ปณฺณํ ไสสิยติ. ภาเว
 กิริยาปทมฺปฺสิทุํ. ไสโส, สุกฺขํ กฺกุจฺจํ.^๑
 สุสฺสํ, สุสฺสนฺโต. สุสฺสมาโน รหโท.^๒

สุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ไสสน**
 (แห่ง). ปณฺณํ สุสฺสติ (ใบไม้ย่อมแห่ง).
 เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า (ไสเสติ,
 ไสสยติ) เช่น วาโต ปณฺณํ ไสเสติ,
 ไสสยติ (ลมยังใบไม้ย่อมให้แห่ง). เมื่อใช้
 ในอรรถแห่งกัมมจะมีรูปว่า (ไสสิยติ) เช่น
 วาเตน ปณฺณํ ไสสิยติ (ใบไม้อันลมย่อม
 ให้แห่ง). ที่ใช้ในอรรถแห่งภาวะ บทกิริยา
 ไม่ปรากฏ. ไสโส (วัณโรค), สุกฺขํ กฺกุจฺจํ
 (ไม้แห่ง). สุสฺสํ, สุสฺสนฺโต (แห่งอยู่).
 สุสฺสมาโน รหโท (สระน้ำที่แห่งอยู่).

ตุส ตฺกุจฺฉิ. ตฺสุสฺติ, สนฺตฺสุสฺติ.
 สนฺตฺกุจฺฉิ, สนฺโตโส, โตสนํ, ตฺกุจฺพฺพํ,
 ตฺสุสิตฺพฺพํ, ตฺลิตา. การิตเต : “โตเสติ”
 อิจฺจาทีนํ.

ตุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ตฺกุจฺฉิ**
 (ยินดี). ตฺสุสฺติ (ย่อมยินดี), สนฺตฺสุสฺติ
 (ย่อมยินดี). สนฺตฺกุจฺฉิ, สนฺโตโส (ความ
 ยินดี, ความสันโดษ), โตสนํ (ความ
 ยินดี), ตฺกุจฺพฺพํ, ตฺสุสิตฺพฺพํ (อันเขา
 พึงยินดี), ตฺลิตา (เทวดาชั้นดุสิต). เมื่อ
 ลงการิตปัจจัย จะมีรูปเป็นต้นว่า โตเสติ
 (ย่อมให้ยินดี).

หา ปริหานิ. หายติ, ปริหายติ.
 หายนฺติ ตตฺถ วฬฺวา.^๓ ภาเว : “ภยํ วา
 ฉมฺภิตตฺตํ วา โลมฺหํโส วา, โส

หา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ปริหานิ**
 (เสื่อม). หายติ, ปริหายติ (ย่อมเสื่อม).
 หายนฺติ ตตฺถ วฬฺวา (ในกาลนั้น ม้า

^๑ ม.ญ. ๑๔/๓๐๙/๒๑๒.

^๒ ฉ. ทหโท.

^๓ พ.ชา. ๒๗/๒๔/๘.

ปหียิสฺสตี"ติ^๑ จ "ราโค ปหียตี"ติ จ
 ฐป. กมฺเม กิริยาปทมฺปฺสิทุํ. "ราโค
 ปหียตี"ติ อิทํ ปน "หา จาเค"ติ
 วุตฺตสฺส ฎวาทิคณิกธตฺตสฺส ฐป. "ราคํ
 ปชหตี"ติ กตฺตฺปทสฺส ทสฺสนโต.

นห พนฺธเน. นยฺหติ. อุปนยฺหติ.^๒
 สนฺนยฺหติ. สนฺนาโห. สนฺนทฺโร.

มฺห เวจิตฺเต. มฺยฺหติ, สมฺมฺยฺหติ,
 ปมฺยฺหติ. โม่โห, สมฺโม่โห,^๓ ปโม่โห.^๔

กระจอกย่อมเสื่อม [จากความเร็ว].
 เมื่อใช้ในอรรถแห่งภาวะ (ภาวะวาก)
 จะมีรูปว่า (ปหียิสฺสตี, ปหียตี) เช่น ภย
 วา ฌมฺภิตตฺตํ วา โลมฺหํโส วา, โส
 ปหียิสฺสตี (ความกลัวก็ดี ความหวาด-
 สะดุ้งก็ดี ความขนพองสยองเกล้าก็ดี
 อันใดจักมี, ทั้งหมดนั้นจักหายไป) และ
 ว่า ราโค ปหียตี (ราคะย่อมหายไป).
 ที่ใช้ในอรรถแห่งกัมมฺ บทกิริยาไม่ปรากฏ.
 ส่วนคำนี้ว่า ราโค ปหียตี (ราคะย่อมถูก
 ละ) เป็นรูปของฎวาทิคณิกธตฺตที่ท่าน
 กล่าววว่า หา จาเค (หา ธาตุ ใช้ใน
 อรรถแห่ง จาก [สละ, ละ]) เพราะพบ
 บทกัตตาวา ราคํ ปชหตี (ย่อมละราคะ).

นห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พนฺธน
 (ผูก, พัน, มัด). นยฺหติ (ย่อมผูก).
 อุปนยฺหติ (ย่อมเข้าไปผูก). สนฺนยฺหติ
 (ย่อมสวม). สนฺนาโห (เพราะ). สนฺนทฺโร
 (สวมแล้ว).

มฺห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เวจิตฺต
 (หลง). มฺยฺหติ, สมฺมฺยฺหติ, ปมฺยฺหติ

^๑ ส.ส. ๑๕/๘๖๔/๓๒๑.

^๒ ฐ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๕.

^๓ ฉ.ธ. อัย ปาโง น ทิสฺสตี.

^๔ อภิ.ส. ๓๔/๖๙๑/๒๗๕.

มุโพห. โมมุโห ปุริโส. โมมุหฺ จิตฺตํ.
การิตะ : โมเหติ. ปโมหโก. เอตถ จ
โมมุโหติ อวิสทตาย โมมุโห, มหา-
มุโพหติ อตฺถุ.

(ย่อมหลง). โมโห (ความหลง), สมมุโห
(ความหลง), ปโมโห (ความหลง). มุโพห
(หลงแล้ว). โมมุโห ปุริโส (บุรุษผู้หลง).
โมมุหฺ จิตฺตํ (จิตที่หลง). เมื่อลงการิต-
ปัจจัยจะมีรูปว่า โมเหติ (ย่อมาให้หลง).
ปโมหโก (ผู้ให้หลง). ก็ในที่นี้ บทว่า
โมมุโห ได้แก่ บุคคลผู้หลง เพราะไม่มี
ปัญญาแก่กล้า อธิบายว่า คนหลงมาก.

สห สฺห สตฺติยํ. สยฺหติ. สฺยฺหติ.

สห สฺห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง
สตฺติ (สามารถ). สยฺหติ (ย่อมสามารถ).
สฺยฺหติ (ย่อมสามารถ).

นฺหา โสเจยฺเย. นฺหายติ,
อปฺปกฺขรานิ พหฺภาเว นฺหายติ.
นฺหายิตฺวา, นฺหายิตฺวา. นฺหานํ, นฺหานํ.
สีสํ นฺหาโต.^๑ เอตถ จ สีสํ นฺหาโตติ
สีสํ ไรวิตฺวา นฺหาโตติ อตฺถุ คเหตุพฺโพ
ไปราณฺเห อนฺมตฺตฺตา.

นฺหา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โสเจยฺย
(อาบ). นฺหายติ (ย่อมอาบ), เมื่ออักษร
น้อยเป็นอักษรมากจะมีรูปว่า นฺหายติ.
นฺหายิตฺวา (อาบแล้ว); นฺหายิตฺวา
(อาบแล้ว), นฺหานํ (การอาบ), นฺหานํ
(การอาบ). สีสํ นฺหาโต (อาบรดศีรชะ
แล้ว). ก็ในที่นี้ บทว่า สีสํ นฺหาโต ฟังถือ
เอาความหมายว่า รดศีรชะอาบน้ำแล้ว
เพราะโบราณจารย์เห็นชอบแล้ว.

สินฺห ปิตฺติยํ. สินฺยฺหติ. สินฺเนหโก,
สินฺเนหิต, สินฺนฺทฺโร. ปฺตฺเต สินฺเนโห อชายถ.

สินฺห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปิตฺติ
(ชอบใจ, สินฺเนหา). สินฺยฺหติ (ย่อม

^๑ ม.ม. ๑๓/๔๕๙/๔๒๑. สีสนฺหาโต.

อิการโลเปน เสนุโห ตถา หิ
“นิเสนหมภิกงขามิ”ติ^๑ ปาฬิ ทิสฺสติ.

ชอบใจ). สีนะโก. สีนะหิตะ. สีนินฺทฺโธ
(ผู้รักใคร่). ปุตุเต สีนะโห อชายถ (เกิด
ความรักใคร่ในบุตร). ด้วยการลบ อี
อักษรจะมีรูปว่า เสนุโห จริงอย่างนั้น
พระบาลีย่อมปรากฏว่า นิเสนหมภิก-
งขามิ (เราย่อมหวังความหมดสิ้นเหา).

วิริฬ ลชฺชชายํ โฉทเน จ.
วิริฬิตะ. ลชฺชชาวเสน อตุโธ ปสฺสิทฺโธ, น
โฉทนาวเสน. ตถา หิ “วิริฬิตะติ
ลชฺชชิตะ”ติ อตุถสัณฺณกา ครุ วทนุติ
“ลชฺชชนาการปฺตฺโต”ติ จ.

วิริฬ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ลชฺชช
(ละลาย), และใช้ในอรรถแห่ง โฉทน
(ท้วง). วิริฬิตะ (ละลายแล้ว). ความหมาย
มีใช้ด้วยอำนาจความหมายว่า ลชฺชช
(ละลาย), ไม่มีที่ใช้ ด้วยอำนาจความ
หมายว่า โฉทนา (ท้วง). จะเห็นได้ว่า
ครูทั้งหลายผู้พรรณนาความหมายกล่าว
ไว้ว่า วิริฬิตะติ ลชฺชชิตะ (บทว่า วิริฬิตะ
ได้แก่ ละลายแล้ว) และว่า ลชฺชชนาการป-
ตฺโต (เป็นผู้ถึงอาการอันน่าละลาย).

ทิวาทิ เอตุตถา ทิวุจจา
ธาดโว เม ยถาพลั
สุตฺเตสฺสวณฺณเปปี เปกฺขิตฺวา
คณฺหโวห อตุถยตุติโตติ.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี ทิวุ ธาตุ
เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง
ท่านทั้งหลายพึงตรวจดูธาตุ แม้
เหล่าอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอา
ตามความเหมาะสมแห่งอรรถเถิด.

ทิวาทิคณฺเอยํ.

หมวด ทิวุ ธาตุเป็นต้น จบ.

^๑ พ.ชา. ๒๗/๑๓๓๒/๒๗๒.

สุวาทิคณิก

สุ สวเน. “สุโณติ, สุณาติ. สุณีสฺสุ.
ปฏิสุสุณิ, ปฏิสุสุณีสฺสุ. อสุไสสิ, อสุไสสฺ.
ปัจจุสุไสสิ, ปัจจุสุไสสฺ” อิจจาทีนิ,
“สุณิสฺสุติ, ไสสุสฺติ” อิจจาทีนิ จ ภวนฺติ.
อนพฺภาสฺวิสเย “สุสุสุสฺติ, สุสุสุสา”
อิจจาทีนิ. อนพฺภาสฺวิสเย : สวโก, ไสโต,
สุณฺ, สุณฺนฺโต, สุณฺมาโน, สุยฺยมาโน,
สวณฺ, สุตฺ. อสุยิตฺถาติ วา สุตฺ. สุตฺวา,
ไสตฺ, ไสโณ, สุณฺตฺ, ไสตฺ, สุณฺตฺวา,
สุณฺย, สุณฺยาน, สุตฺวา, สุตฺวาน.
การิตฺเต : สวเวติ, สววยติ. กมฺเม : สทฺโท
สุยฺยติ, สฺยติ จ. ภาวเ ปทฺฐปมปฺปสิทฺธํ.

หมวด สุธาตุ เป็นต้น

สุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สวณ (ฟัง).
ตัวอย่างเช่น สุโณติ, สุณาติ (ย่อมฟัง).
สุณีสฺสุ (ฟังแล้ว). ปฏิสุสุณิ, ปฏิสุสุณีสฺสุ
(ตอบรับแล้ว). อสุไสสิ, อสุไสสฺ (ได้ฟัง
แล้ว). ปัจจุสุไสสิ, ปัจจุสุไสสฺ (ตอบรับ
แล้ว), สุณิสฺสุติ, ไสสุสฺติ (จักฟัง). ในวิสัย
ที่เป็นอัพภาส จะมีรูปเป็นต้นว่า สุสุสุสฺติ
(ย่อมปรารถนาจะฟัง), สุสุสุสา (การ
ปรารถนาจะฟัง), ในวิสัยที่ไม่เป็นอัพภาส
จะมีรูปดังนี้ สวโก (สววก), ไสโต (หู),
สุณฺ, สุณฺนฺโต (ฟังอยู่), สุณฺมาโน (ฟังอยู่),
สุยฺยมาโน (อันเขาฟังอยู่), สวณฺ, สุตฺ
(การฟัง). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สุต เพราะ
อรรถว่าถูกฟังแล้ว. สุตฺวา (ฟังแล้ว), ไสตฺ
(ไสตทวาร), ไสโณ (สุณฺข), สุณฺตฺ, ไสตฺ
(เพื่อฟัง), สุณฺตฺวา (ฟังแล้ว), สุณฺย,
สุณฺยาน (ฟังแล้ว), สุตฺวา, สุตฺวาน
(ฟังแล้ว). เมื่อลงการิตปัจจุยจะมีรูปว่า
สวเวติ, สววยติ (ย่อมให้ฟัง). เมื่อใช้ใน
อรรถแห่งกัมม จะมีรูปว่า (สุยฺยติ, สฺยติ)
เช่น สทฺโท สุยฺยติ, สฺยติ จ (เสียงอันเขา
ย่อมฟัง). เมื่อใช้ในอรรถแห่งภาวะ รูปบท
ไม่ปรากฏ.

อธิบาย บทว่า สาวโก เป็นต้น

ตตถ สาวโกติ อนุเตवासโก, โส
ทวิโธ อาคตผลโล อนาคตผลโล จ.
ตตถ อาคตผลโล สวณนุเต อริยาย
ชาติยา ชาโตติ "สาวโก"ติ วุจจติ,
อิตโร ครุณํ โอวาทํ สุณาตีติ "สาวโก"ติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาวโก
ได้แก่ อนุเตवासโก, สาวกนั้นมี ๒
ประเภท คือ ผู้มีผลธรรมอันมาแล้ว ๑
ผู้มีผลธรรมอันยังไม่มา ๑. บรรดาสาวก
ทั้ง ๒ นั้น ผู้มีผลธรรมอันมาแล้ว ท่าน
เรียกว่า สาวก เพราะอรรถว่าเกิดขึ้น
โดยอริยชาติ ในที่สุดแห่งการฟัง,
สาวกนอกจากนี้ ท่านเรียกว่า สาวก
เพราะอรรถว่าฟังโอวาทของครูทั้งหลาย.

ไวพจน์ของ สาวก ศัพท์

สาวโก, อนุเตवासโก, สิสฺสโสติ
ปริยายา.

(สาวก) มีคำไวพจน์ดังนี้ สาวก,
อนุเตवासโก, สิสฺส.

อรรถุทธาระของ สุต ศัพท์

เอตถ สุตสทฺทสฺส^๑ อตฺถุทธาเร
วทาม สทฺธี โสตสทฺทสฺส อตฺถุทธาเรน.
สุตสทฺโท สอุปฺสคฺโค อนุปฺสคฺโค จ
อนุปปเทน.^๒

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอรรถุทธาระ
ของ สุต ศัพท์ พร้อมกับอรรถุทธาระของ
โสต ศัพท์. สุต ศัพท์ มีอุปสรรคนำหน้า
บ้าง ไม่มีอุปสรรคนำหน้าบ้าง.

^๑ วิ.มหาวิภังค.อ. ๑/-/๓๔๗, ม.มุ.อ. ๗/-/๔๑๔. ส.ส.อ. ๑๐/-/๔๕๓, พุ.อิตติ.อ. ๒๐/-/๒๘๗, ฉ. พุทฺธ-
วิสฎฺฐกถา. ๗๕, ๑๗๖, ฉ. จริยาปิฎกฐกถา. ๑๘, สารตฺถที่ปนี. ๔/๓.

^๒ ไป. อัย ปาโจ น ทิสฺสติ.

สุตสทโท จ :^๑

คมนเน วิสุสุเต ตินฺนเต
 อนุโยโคปจิปเตปิ จ
 สทฺเท จ โสิตทวารานุ-
 สारणाเตสุ ทิสฺสตี.

ตถา हि “เสนาย ปสฺสโต”ติอาทิสฺ
 คจฺจนฺโตติ อตฺถเ.

“สุตตมฺมสฺส ปสฺสโต”ติอาทิสฺ^๒
 วิสุสุตตมฺมสฺสาตี อตฺถเ.

“อวสุสุตา อวสุสุตสฺส ปุริส-
 ปุคฺคสฺสา”ติอาทิสฺ^๓ ตินฺนตสฺสาตี อตฺถเ.

สุต ศัพท์ :

ใช้ในอรรถแห่ง คมน (ไป), วิสุสุต (ปรากฏ) ตินฺน (กำหนด, ชุ่ม), อนุโยค (ขวนขวาย), อุปจิต (สั่งสม), สทฺท (เสียง), และ โสิตทวารานุสาราต (ธรรมที่รับรู้โดยคล้อยตามโสิตทวาร).

จริงอย่างนั้น สุต ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า คจฺจนฺต (คมน) (ไป) ในประโยคเป็นต้นว่า เสนาย ปสฺสโต (ผู้ไปด้วยกองทัพ).

สุต ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า วิสุสุตตมฺม (วิสุสุต) (ปรากฏ) ในประโยคเป็นต้นว่า สุตตมฺมสฺส ปสฺสโต (ผู้มีธรรมปรากฏแล้วเห็นอยู่).

สุต ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า ตินฺน (กำหนด, ชุ่ม) ในประโยคเป็นต้นว่า อวสุสุตา อวสุสุตสฺส ปุริสปุคฺคสฺส (ภิกษุณีกำหนดแล้ว ยินดีการจับมือของบุรุษผู้กำหนด).

^๑ ไป. อิม ปาสา น ทิสฺสนฺตี.

^๒ วิ.มหา. ๔/๕/๖, พุ.อุ. ๒๕/๕๑/๘๖, อภิ.ก. ๓๗/๖๔๗/๒๓๔.

^๓ วิ.ภิกฺขุณี. ๓/๒/๖, ๕๒/๓๙.

“เย ฌานปฺปสุตา ธีรา”ติอาทีสุ^๑
 อนุยตุตาติ อตุเถ.

สุด ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า อนุยตุต
 (อนุโยค) (ชวนชวาย) ในประโยคเป็นต้น
 ว่า เย ฌานปฺปสุตา ธีรา (พระสัมมา-
 สัมพุทธเจ้าเหล่าใด ทรงชวนชวาย
 ในฌาน ทรงเป็นนักปราชญ์).

“ตุเมหิ ปุณฺณํ ปสุตํ อนปฺปกนฺ”ติ-
 อาทีสุ^๒ อุปจิตนฺติ อตุเถ.

สุด ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า อุปจิต
 (สังสม) ในประโยคเป็นต้นว่า ตุเมหิ
 ปุณฺณํ ปสุตํ อนปฺปกํ (บุญอันมีประมาณ
 ไม่น้อยอันท่านทั้งหลายได้สังสมไว้แล้ว).

“ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตนฺ”ติ-
 อาทีสุ^๓ สทฺโทติ อตุเถ.

สุด ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า สทฺท
 (เสียง) ในประโยคเป็นต้นว่า ทิฏฺฐํ สุตํ
 มุตํ วิญฺญาตํ (รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน
 กลิ่น รสและสัมผัสที่ทราบแล้ว อารมณ์
 ที่รู้แจ้งแล้ว).

“พหุสฺสุโต โหติ สุตฺตโร สุต-
 สนฺนิจโย”ติอาทีสุ^๔ โสิตทวารานุสสาร-
 วิญฺญาตมฺมโรติ อตุเถ.

สุด ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า โสิต-
 ทวารานุสสารภาต (ธรรมที่รับรู้โดยคล้อย
 ตามโสิตทวาร) ในประโยคเป็นต้นว่า
 พหุสฺสุโต โหติ สุตฺตโร สุตฺสนฺนิจโย (เป็น
 ผู้มีธรรม ที่ได้สดับมามาก ทรงธรรม
 ที่ได้สดับมา สังสมธรรมที่สดับมา).

^๑ พ.ธ. ๒๕/๒๔/๓๙.

^๒ พ.พ. ๒๕/๙/๑๑, พ.เปต. ๒๖/๙๐/๑๖๐.

^๓ ม.ม. ๑๒/๒๙๒/๒๗๒, อัง.จตุกก. ๒๑/๒๔/๓๒.

^๔ ม.ม. ๑๒/๓๗๖/๔๐๓, อัง.จตุกก. ๒๑/๒๒/๒๙.

อรรถุทธาระของ โสต คัพพ์

โสตสททุโทปี อเนกตถูปปภโท.^๑

แม้ โสต คัพพ์ ก็มีประเภท
แห่งอรรถมากมาย.

ตถา เหลส :

จริงอย่างนั้น โสต คัพพ์นั้น มีอรรถ
ดังนี้ :

มัสวิญญาณณาณเส
ตณฺหาทีสุ ๑ ทีสุสตี
ธารายํ อริยมคฺเค
จิตฺตสนฺตติยมฺปี ๑.

ใช้ในอรรถแห่ง มัสโสต (มังสโสต),
โสตวิญญาณ (โสตวิญญาณ),
ญาณโสต (ญาณโสต), ตณฺหา
(ตณฺหา) เป็นต้น, ธาร (กระแสน้ำ),
อริยมคฺค (อริยมรรค), จิตฺตสนฺตติ
(ความสืบต่อแห่งจิต).

“โสตายตฺนํ, โสตธาตฺ, โสตินฺ-
ทฺริยนฺ”ติอาทีสุ^๒ โสตสททุโท มัสโสเต
ทีสุสตี.

โสต คัพพ์ ใช้ในอรรถแห่ง มัส-
โสต (มังสโสต) ในประโยคเป็นต้นว่า
โสตายตฺนํ, โสตธาตฺ, โสตินฺทฺริยํ
(โสตายตนะ, โสตธาต, โสตินทรีย).

“โสเตน สทฺทํ สุตฺวา”ติอาทีสุ
โสตวิญญาณ.^๓

โสต คัพพ์ ใช้ในอรรถแห่ง โสต-
วิญญาณ (โสตวิญญาณ) ในประโยค
เป็นต้นว่า โสเตน สทฺทํ สุตฺวา (ฟังเสียง
ด้วยโสตวิญญาณ),

^๑ พ.ป.อ. ๔๐/-/๑๘.

^๒ อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๐/๘๖, ๑๒๔/๑๐๘, ๒๔๒/๑๖๕.

^๓ ม.ม. ๑๒/๓๓๔/๓๔๔.

“ทิพพาย โสตธาดุยา”ติอาทิสฺ
 ฌานโสเต.^๑

“ยานิ โสตานิ โลกสุมินฺติ, ยานิ
 เอตานิ โสตานิ มยา กิตฺติตานิ
 ปกิตฺติตานิ อัจฺจุชิตานิ เทสิตานิ
 ปญฺณปีตานิ ปญฺจปีตานิ วิวริตานิ
 วิภตฺตานิ อุตฺตานีกตานิ ปกาสิตานิ.
 เสยฺยถิทํ ? ตณฺหาโสโต ทิฏฺฐิโสโต
 กิเลสโสโต ทุจฺจริตโสโต อวิชฺชา-
 โสโตติอาทิสฺ”^๒ ปญฺจสุ ฌมฺเมสุ.

โสต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
 ฌานโสต (ญาณโสตะ) ในประโยค
 เป็นต้นว่า ทิพพาย โสตธาดุยา (ด้วย
 โสตธาดุอันเป็นทิพย์).

โสต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
 ปญฺจฌมฺม (ตณฺหา) (ธรรม ๕ อย่าง
 มีตณฺหาเป็นต้น) ในประโยคเป็นต้นว่า
 ยานิ โสตานิ โลกสุมินฺติ, ยานิ เอตานิ
 โสตานิ มยา กิตฺติตานิ ปกิตฺติตานิ
 อัจฺจุชิตานิ เทสิตานิ ปญฺณปีตานิ
 ปญฺจปีตานิ วิวริตานิ วิภตฺตานิ
 อุตฺตานีกตานิ ปกาสิตานิ. เสยฺยถิทํ ?
 ตณฺหาโสโต ทิฏฺฐิโสโต กิเลสโสโต
 ทุจฺจริตโสโต อวิชฺชาโสโต (คำว่า กระแส
 เหล่าใดมีอยู่ในโลก ความว่า กระแส
 เหล่านี้ใด เรากล่าวแล้ว สรรเสริญแล้ว
 บอกแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว
 แต่งตั้งแล้ว เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว
 ทำให้ตื่นแล้ว ประกาศแล้ว คือ กระแส
 ตณฺหา กระแสทิฏฺฐิ กระแสกิเลส
 กระแสทุจฺจริต กระแสอวิชฺชา).

^๑ ที.ปา. ๑๑/๔๓๑/๓๐๘.

^๒ พ.จ.พ. ๓๐/๗๖/๑๗.

“อหุทสา โข ภควา มหนุตฺ
ทารุกฺขณฺฐิ คงฺคาย นทียา โสเตน
วฺยฺหมานนฺ”ติอาทีสุ^๑ อุตฺกถารายิ.

“อริยสฺเสตฺติ อาวฺโส อฏฺจํคิกสฺส
มคฺคสฺส อธิวจฺนํ, ยทิทฺถํ โสโต”ติอาทีสุ^๒
อริยมคฺเค.

“ปริสฺสสฺส จ วิญฺญาณโสตฺติ
ปชานาติ อุกฺกยโต อพฺโพจฺจินฺนํ อธิโลเก
ปติฏฺฐิตญฺจ ปฺรโลเก ปติฏฺฐิตญฺจา”ติ-
อาทีสุ^๓ จิตฺตสนฺตติยนฺตติ.

โสต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง อุตฺกถาร
(ถาร) (กระแสน้ำ) ในประโยคเป็นต้นว่า
อหุทสา โข ภควา มหนุตฺ ทารุกฺขณฺฐิ
คงฺคาย นทียา โสเตน วฺยฺหมานํ (พระ
ผู้มีพระภาค ทอดพระเนตรเห็นท่อน-
ไม้ใหญ่ อันกระแสน้ำ ในแม่น้ำคงคา
พัดไปอยู่).

โสต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง
อริยมคฺค (อริยมรรค) ในประโยคเป็นต้น
ว่า อริยสฺเสตฺติ อาวฺโส อฏฺจํคิกสฺส
มคฺคสฺส อธิวจฺนํ, ยทิทฺถํ โสโต (ดูกร
ผู้มีอายุ คำว่า โสต นั้น เป็นชื่อของ
อริยมรรคมีองค์ ๘).

โสต ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง จิตฺต-
สนฺตติ (ความสับสนต่อแห่งจิต) ในประโยค
เป็นต้นว่า ปริสฺสสฺส จ วิญฺญาณโสตฺติ
ปชานาติ อุกฺกยโต อพฺโพจฺจินฺนํ อธิโลเก
ปติฏฺฐิตญฺจ ปฺรโลเก ปติฏฺฐิตญฺจ (ย่อมน
รู้ความสับสนต่อแห่งจิตของบุรุษอันตั้งอยู่ใน
โลกนี้และตั้งอยู่ในโลกหน้าไม่ขาดสาย
โดยโลกทั้งสอง).

^๑ ส.ส. ๑๘/๓๒๒/๒๒๓.

^๒ ส.มหา. ๑๙/๑๔๓๐/๔๓๔.

^๓ ที.ปา. ๑๑/๘๒/๑๑๔.

วิเคราะห์ - ไวยากรณ์ของ โสณ ศัพท์

โสณติ สุนโข. โส นิ สามิกสุส
วจนั สุนาตีติ โสณติ วุจติ.

บทว่า โสณ ได้แก่ สุนช. ก็สุนช
นั้น ท่านเรียกว่า โสณ เพราะอรรถว่า
เชื้อฟังกาของเจ้าของ.

อิมานิ ตทภิกษานานิ :

คำศัพท์ ที่เป็นชื่อของสุนชเหล่านี้
ดังนี้ :

สุนโข สารเมยโย จ
 สุณ สุน โจ กุกุโร
โสณ สุวาน สุวาน โจ
 สาพุโร มิค ทสโน.

สุนช สารเมยย สุน สุน กุกุร
โสณ สุวาน สุวาน สาพุโร มิค
ทสน.

สา สุนิธาติเม สททา^๑
 ปุมาเนสุ ปวตฺตเร
สุนชี กุกุรี สีติ
 อิม อิตถีส วตฺตเร.

ศัพท์เหล่านี้ คือ สา สุนิธา ย่อม
เป็นไปในปุงลิงค์. ศัพท์เหล่านี้
คือ สุนชี กุกุรี สี ย่อมเป็นไป
ในอิตถิลิงค์.

สุนชา สารเมยยาติ
 อาทิ พหุวจ ปน
ปวตฺตติ ปุมิตถีส
 อณฺณตฺราปิ อัย นโย.

ส่วนศัพท์พหูพจน์เป็นต้นว่า สุนชา
สารเมยยา ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์
และอิตถิลิงค์ แม้ในศัพท์อื่นก็มี
นัยเดียวกันนี้.

กุกุโรติ อัย ตตฺถ
 พาลกาเล รเวน เว
มหลฺลเกปิ สุนเช
 รพฺพิยา สมฺปวตฺตติ.

บรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า
กุกุร นี้ เป็นไปในกาลเป็นลูกสุนช
และยังเป็นไปในสุนชแม้ตัวใหญ่
ได้โดยรูปหิณย.

^๑ ไป.สา สุนิชาติเม สททา.

ตถา हि อฏฺฐกถาจริยา กุกฺกุร-
 ชาตเก “เย กุกฺกุรา ราชกุลมฺหิ วฑฺฒมา
 โกละเยยกา วณฺณพลฺลุปปนฺนา”ติ^๑ อิมสฺมึ
 ปเทเส เอวมตฺถํ วณฺณยีสฺสุ “เย
 กุกฺกุราติ เย สุนฺชา. ยถา हि ตรฺุณปิ
 ปสฺสาโว ปฺุตติมุตฺตนฺติ ตทหฺชาโตปิ
 สิงฺคาโล “ชรสิงฺคาโล”ติ, โภมลาปิ
 คไฟฺจิลตา ‘ปฺุตติลตา’ติ, สุวณฺณวณฺุณปิ
 กาโย ‘ปฺุตติกาโย’ติ วุจฺจติ, เอวเมว วสุส-
 สติโกปิ สุนฺโข ‘กุกฺกุโร’ติ วุจฺจติ, ตสฺมา
 มหฺลลกา กายฺุปปนฺนาปิ เต ‘กุกฺกุรา’เตว
 วุตฺตา”ติ.^๒

กิ หีสายํ. กิเณติ, กิณาติ,
 กิณฺนติ.

จริงอย่างนั้น ในข้อความนี้ ใน
 กุกฺกุรชาตก ว่า เย กุกฺกุรา ราชกุลมฺหิ
 วฑฺฒมา โกละเยยกา วณฺณพลฺลุปปนฺนา
 (สุนัขเหล่าใด ที่เลี้ยงไว้ในราชสกุล เติบโต
 ในราชสกุล สมบูรณ์ด้วยสีและกำลัง)
 พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายพรรณนา
 เนื้อความไว้อย่างนี้ว่า สองบทว่า เย
 กุกฺกุรา ได้แก่ สุนัขเหล่าใด. เหมือนอย่าง
 ว่าแม้ปัสสาวะที่ยังใหม่ ท่านก็เรียกว่า
 น้ำมูตรเนา. แม้สุนัขจึงจอกเกิดในวันนั้น
 ท่านก็เรียกว่า สุนัขจึงจอกแก่. แม้เถา
 หัวด้วนอ่อนท่านก็เรียกว่า เถาหัวเนา.
 กายแม้มีสีดุจทองคำ ท่านก็เรียกว่า
 กายเนา ฉันใด. สุนัขแม้จะมีอายุตั้ง
 ๑๐๐ ปี ท่านก็เรียกว่า กุกฺกุร (ลูกสุนัข)
 ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น . สุนัขเหล่านั้น
 แม้จะเติบโตใหญ่มีร่างกายสมบูรณ์ ชน
 ทั้งหลายก็พากันเรียกว่า กุกฺกุร นั้นเทียว.

กิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสา
 (เบียดเบียน). กิเณติ (ย่อมเบียดเบียน),
 กิณาติ (ย่อมเบียดเบียน), กิณฺนติ
 (ย่อมเบียดเบียน).

^๑ พ.ชา. ๒๗/๒๒/๘.

^๒ พ.ชา.อ. ๒๘/๒๒/๓๑๓.

สก สามตฤยเย. สมตฤภาโว
สามตฤยโย, ยถา ทกฺขิโย. สกฺกณฺนาติ,
สกฺกณฺนติ. อสกฺขิ. สกฺขิสฺสติ. สกฺโก.
สกฺกึ.

สก ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สามตฤย
(สามารถ). ความสามารถ ชื่อว่า
สามตฤย เหมือน ทกฺขิโย (ความฉลาด).
สกฺกณฺนาติ (ย่อความสามารถ), สกฺกณฺนติ
(ย่อความสามารถ). อสกฺขิ (ได้สามารถแล้ว).
สกฺขิสฺสติ (จักสามารถ). สกฺโก (ทำ
สักกะ). สกฺกึ (ผู้มีความสามารถ).

อรรถของ สกฺก ศัพท์

เอตฺถ สกฺโกติ เทวราชา. โส หิ
ปรหิตํ สกฺหิตญฺจ กาคํ สกฺกณฺนาติติ
สกฺโก. อปีจ สกฺยกุลชาโต โย โภจิปิ.
ตถา หิ “อถ โข มหานาโม สกฺโก”ติ-
อาทิ^๑ วุตฺตํ. ภควนฺตญฺจ ปิงฺคิโย^๒ มํ
สกฺก สมฺพุทฺธาหิติ อาลปิ. สกฺยา วต โภ
กุมารา ปรมสกฺยา วต โภ กุมาราติ^๓
วจนฺมุปาทาย สพฺเพปิ สกฺยกุล ชาตา
“สกฺยา”ติ จ “สากิยา”ติ จ “สกฺกา”ติ
จ วุจฺจนฺติ. เอตฺถ สฺวาทิตฺเตปิ
อเนกสฺสรธาตฺโต เอโกว อุณาปจฺจโย
โหติ, น ญฺ อุณาปจฺจยาติ ทญฺจพฺพ.

ในที่นี้ บทว่า สกฺโก ได้แก่ ราชา
แห่งเทพ. ก็ราชาแห่งเทพนั้น ชื่อว่า สกฺก
เพราะอรรถว่าสามารถ เพื่ออันทำ
ประโยชน์แก่กุลแก่ผู้อื่นและประโยชน์
แก่กุลแก่ตน. อีกนัยหนึ่ง แม้คนใด
คนหนึ่ง ผู้ที่เกิดในตระกูลศากยะ ก็ได้ชื่อ
ว่า สกฺก. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าว
พระบาลีเป็นต้นว่า อถ โข มหานาโม
สกฺโก (ครั้งนั้นแล เจ้าศากยะทรงพระนาม
ว่ามหานามะ). อนึ่ง ฤๅษีปิงคิยะ ได้ทูล
เรียกพระผู้มีพระภาคว่า มํ สกฺก
สมฺพุทฺธาหิ (ท่านเจ้าศากยะ พระองค์
จงยกข้าพระองค์ออกจากวัฏฏะเถิด).
อาศัยพระบาลีว่า สกฺยา วต โภ กุมารา

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๒/๕๕๕/๓๖๘.

^๒ อ. สงฺคิโย.

^๓ ที.สี. ๙/๑๔๙/๑๒๑.

ปรหมสกุยา วต โภ กุมารา (ท่านผู้เจริญ
พวกกุมารสามารถหนอ ท่านผู้เจริญ
พวกกุมารสามารถอดเยี่ยมหนอ) ชน
แม้ทั้งหมดที่เกิดในตระกูลศากยะก็เรียก
ว่า สกุย สากิย และ สกุก. ในธาตุมหมวด
นี้ ฟังทราบว่าจะเป็นสวาतिकณะ
ลง อุณา ปัจจัยเพียงตัวเดียว หลังธาตु
ที่มีสระหลายตัว ไม่ลง ฌ ณา ปัจจัย.

ชี่ ขเย. ชีโนติ, ชีณาติ. ชีณา
ชาติ.^๑ ชีโน. อโยคา ฎริสขโย.^๒

ชี่ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ขย (สิ้น,
เสื่อม). ชีโนติ, ชีณาติ (ย่อมนสิ้น). ชีณา
ชาติ (ชาติสิ้นแล้ว). ชีโน (สิ้นแล้ว).
อโยคา ฎริสขโย (ปัญญาเสื่อมเพราะ
ไม่ประกอบความเพียร).

เค สทเท. คิโนติ, คิณาติ.

เค ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สทท
(ขับร้อง). คิโนติ (ย่อมนขับร้อง), คิณาติ
(ย่อมนขับร้อง).

จึ จเย. ฌการุสส นการตุต.
ปาการิ จิโนติ. จิติ กุสล. เจโต ปุคคโล.

จึ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง จย (สั่งสม).
แปลง ฌ อักษรเป็น น อักษร. ปาการิ
จิโนติ (ย่อมนก่อกำแพง). จิติ กุสล (สั่งสม
กุศลไว้แล้ว). เจโต ปุคคโล (บุคคล
ผู้สั่งสมแล้ว).

^๑ ที.สี. ๙/๑๓๘/๑๑๑, ม.ญ. ๑๒/๔๓๘/๔๖๙, ม.ม. ๑๓/๑๗/๑๗, ส.ข.น.ธ. ๑๗/๓๙/๒๗, ช.ง.ติ.ก. ๒๐/๔๙๘/
๒๑๑, ช.ญ. ๒๕/๖๙/๑๐๖, วิ.มหา. ๔/๒๓/๒๘.

^๒ ช.ญ. ๒๕/๓๐/๕๒.

รุ° อุปตาเป. รุโณติ, รุณาติ.

รุ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อุปตาป (เร่าร้อน). รุโณติ (ย่อมเร่าร้อน), รุณาติ (ย่อมเร่าร้อน).

ราธ สาธ สัทธิธิย์. ราธุณาติ.
สาธุณาติ. ราธน์. อาราธน์. สาธน์.

ราธ สาธ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สัทธิธิ (สำเร็จ). ราธุณาติ. สาธุณาติ (ย่อมสำเร็จ). ราธน์. อาราธน์ (ความสำเร็จ). สาธน์ (ความสำเร็จ).

ปี ปีติย์. ปีโณติ, ปีณาติ. ปีติ,
ปีโย.

ปี ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปีติ (อิมใจ). ปีโณติ, ปีณาติ (ย่อมอิมใจ). ปีติ (ความอิมใจ), ปีโย (เป็นที่อิมใจ, เป็นที่รัก).

อป ปาปุณเ สมุภ จ. ปาปุโณติ,
ปาปุณาติ. ปตฺโต. สพุพญญุตฺ สตุถา
ปตฺโต. สมุปตฺโต ยมสาธน์.^๒ สมุภุณาติ,
น กิณฺจิ อตฺถํ อภิสมุภุณาติ.^๓
สมุภุณฺนุโต, อภิสมุภุณฺมาโน.

อป สมุภ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปาปุณ (ถึง). ปาปุโณติ, ปาปุณาติ (ย่อมถึง). ปตฺโต (ถึงแล้ว). สพุพญญุตฺ สตุถา ปตฺโต (พระศาสดาทรงบรรลु พระสัพพัญญุตญาณแล้ว). สมุปตฺโต ยมสาธน์ (เข้าถึงสถานที่ลงอาชญาของ พญายม). สมุภุณาติ (ย่อมบรรลु). น กิณฺจิ อตฺถํ อภิสมุภุณาติ (ย่อมไม่บรรลุ ประโยชน์อะไร ๆ). สมุภุณฺนุโต (บรรลุ อยู่), อภิสมุภุณฺมาโน (บรรลุอยู่).

^๑ โป. ทู อุปตาเป. ทุโณติ, ทุณาติ.

^๒ พุ.ชา. ๒๗/๒๐๗๐/๔๒๐.

^๓ วิ.มหาวิภงฺค.อ. ๑/๑/๒.

ตตถ ปตฺโตติ ปสทฺโท อุปฺสคฺโค
 “ปปฺโปตี”ติ เอตถ ปสทฺโท วีย. ตถา หิ
 “ปตฺโต”ติ เอตถ ปาปฺณีตี อตฺเถ
 ปปฺพพฺพสฺส อปฺธาตฺสฺส ปกาเร ลุตฺเต
 ตปฺจฺจยฺสฺส ทฺวิภาโว ภวตี. ตตถ น
 อภิสมฺภวณฺาตีตี น สมฺปาปฺณฺาตี, น
 สาธตฺตีตี วุตฺตํ โหตี.

ชิปฺ เขเป. ชิปฺณฺาตี. ชิปฺปี.
 ชิปฺปนฺุตี มจฺจนฺปณฺชโร.

อาปฺ พฺยาปเน. อาปฺณฺาตี.
 อาโป.

มิ ปกฺเขปเน. มิไนตี. มิตฺโต.

เอตถ จ สพฺพคฺยฺุเหสฺสุ นิมิยตี
 ปกฺชิปฺยตีตี มิตฺโต. “มิตฺโต หเว
 สตฺตปฺเทน โหตี”ติ^๑ วจฺนํ ปน โวหาร-
 วเสน วุตฺตํ, น อตฺถวเสน. วุจฺเจยฺย เจ,
 โย โกจิ อวิสุสาสิโก อตฺตโน ปฏฺิวฺริทฺโหปี

บรรดาบทเหล่านั้น ป ศัพท์ในบท
 ว่า ปตฺโต เป็นอุปสรรค เหมือน ป ศัพท์
 ในบทนี้ว่า ปปฺโปตี. จริงอย่างนั้น ในคำ
 ว่า ปตฺโต เมื่อลบ ป อักษรของ อป ธาตุ
 ที่มี ป อุปสรรคเป็นบทหน้า ในความ
 หมายนี้ว่า ปาปฺณิ (บรรลุแล้ว) ช้อน ต
 ปัจจัย (สำเร็จรูปเป็น ปตฺต = บรรลุแล้ว).
 บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น อภิ-
 สมฺภวณฺาตี ได้แก่ ย่อมไม่บรรลุ อธิบาย
 ว่า ย่อมไม่สำเร็จ.

ชิปฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เขป
 (ขว่าง). ชิปฺณฺาตี (ย่อมขว่าง). ชิปฺปี
 (ช้อง). บทว่า ชิปฺปี ได้แก่ ช้องใส่ปลา.

อาปฺ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พฺยาปน
 (แผ่ไป). อาปฺณฺาตี (ย่อมแผ่ไป). อาโป
 (น้ำ).

มิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปกฺเขปน
 (ใส่). มิไนตี (ย่อมใส่). มิตฺโต (มิตร).

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ผู้ชื่อว่า มิตฺต
 เพราะอรรถว่าบุคคลอื่นเก็บความลับไว้
 ทั้งหมด. ส่วนคำว่า มิตฺโต หเว สตฺต-
 ปฺเทน โหตี (บุคคลชื่อว่าเป็นมิตรด้วยการ
 เดินร่วมทางกัน ๗ ก้าว) ท่านกล่าวไว้

^๑ ชุ.ชา. ๒๗/๘๓/๒๗.

จ มิตุโต นาม ภเวยฺย, น เจวํ ทฏฺฐพฺพํ.
 เอวญฺจ ปน ทฏฺฐพฺพํ "สตฺตปทวิทิตินาร-
 มตฺเตนปี สห คจฺจนฺโต สห คจฺจนฺตสฺส
 ปิยวาจานิจฺฉารणे อญฺณมญฺญํ อลาป-
 สลฺลาปกรรมตฺเตน มิตุโต นาม โหตีติ
 วตฺตพฺพํ. ก็การณา ? ทพฺพวิสุสาไส
 มิตุโต นาม น ภเวยฺยยาติ มิตุตสฺส
 คุณปสฺสสาวเสน เอวํ วตฺตนฺ"ติ.

จ สํวรณ. จุโณติ. จุณาติ,
 สํจุโณติ, สํจุณาติ. ปณฺชิตโต สีสลฺลฺวโต.^๑

จ อภิสเว. อภิสโว นาม ปิพนฺ
 มนฺถนํ สนฺถานํ สินฺหานํ^๒ วา. จุโณติ,
 จุณาติ.

จ พนฺธเน. สินฺนติ.

ด้วยอำนาจเป็นสำนวน มิใช่กล่าวไว้ด้วย
 อำนาจเป็นอรรถ. ถ้าจะฟังกล่าว, บุคคล
 โดยบุคคลหนึ่งที่ไม่สนิทสนมกัน แม้กระทั่ง
 ศัตรูของตนก็ฟังชื่อว่ามิตร, ไม่เพียงเห็น
 อย่างนั้น. ก็แล ฟังเห็นอย่างนี้ว่า ควร
 กล่าวว่ ผู้ที่เดินทางไปร่วมกันแม้เพียง
 ง่าย ๆ ก้าวก็ชื่อว่าเป็นมิตร โดยเพียง
 การทักทายปราศรัยกัน ด้วยการเปล่ง
 วาจาที่น่าฟังแก่ผู้เดินไปร่วมกัน. เพราะ
 เหตุไร ? เพราะผู้สนิทสนมกันอย่างมั่นคง
 ก็จะไม่ฟังชื่อว่ามิตร เพราะเหตุนั้น
 ข้อความข้างต้น ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ด้วย
 อำนาจการสรรเสริญคุณความดีของมิตร.

จ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง สํวรณ
 (สำรวม, ป้องกัน). จุโณติ, จุณาติ,
 สํจุโณติ, สํจุณาติ (ย่อมสำรวม). ปณฺชิตโต
 สีสลฺลฺวโต (บัณฑิตผู้สำรวมแล้วด้วยศีล).

จ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อภิสว
 (ไหล). การบีบ การคน, การสืบท่อ หรือ
 การอาบ ชื่อว่า อภิสว. จุโณติ (ย่อม
 ไหล), จุณาติ (ย่อมไหล).

จ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง พนฺธน
 (ผูก). สินฺนติ (ย่อมผูก).

^๑ บ.ธ. ๒๕/๓๐/๕๓.

^๒ ไป.ธ. สินาน.

สี นิสานเน. สีโณติ, สีณาติ.
นิสิตสตถุ.

สี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง นิสาน (ลับ).
สีโณติ (ย่อมลลับ), สีณาติ (ย่อมลลับ).
นิสิตสตถุ (มีดที่ลับแล้ว).

น หิ นุนายํ สา ชุชฺชา
ลภาติ ชิวฺหาย เจทนํ
สุนิสิตเนน สตฺเถน
เอวํ ทุพฺภาสิตํ ภาณํ.^๑

นางชูชชานี้ เห็นจะไม่ได้ถูกตัดลิ้น
ด้วยมีดอันลับแล้วเป็นแน่ จึงมา
พูดคำหยาบช้าอย่างนี้.

เอตฺถ ภาณนฺติ ภาณนฺตี.

ในที่นี้ บทว่า ภาณ ได้แก่ พูดอยู่.

วฺส ปาคพฺพิเย. ปาคพฺพิยํ นาม
กายวาจามเนหิ ปคพฺพภาโว. วฺสุณฺนาติ.

วฺส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปาคพฺพิย
(ทะนง). ความเป็นผู้ทะนงทางกาย
วจา ใจ ชื่อว่า ปาคพฺพิย. วฺสุณฺนาติ
(ย่อมทะนง).

อสุ พฺยาปนเน. อสุณฺนาติ. อสุสุ.

อสุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พฺยาปน
(แผ่ไป, ชีมซับ). อสุณฺนาติ (ย่อมชีมซับ).
อสุสุ (น้ำตา).

หิ คติพฺพุทฺธิสฺส อฺปตาเป จ.
หิโนติ.

หิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป),
พฺพุทฺธิ (เจริญ), และใช้ในอรรถแห่ง
อฺปตาป (เร่าร้อน). หิโนติ (ย่อมไป).

เอตฺถ ปน อสมานนฺตตฺเตปิ
สมานตฺถานํ สโมธานํ วฺจจติ :

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวการ
ประมวลธาตุที่มีอรรถเสมอกันไว้ แม้ใน

^๑ พ.ชา. ๒๘/๑๐๕/๔๙.

ความมีพยัญชนะที่สุดธาตุไม่เหมือนกัน
ก็ตาม ดังต่อไปนี้ :

ติก ติค สม ทิกข กิวิ จิริ ชิริ
ทาส ทู หีสายั. ติกุณาติ. ติคุณาติ.
สขุณาติ. ทิกขุณาติ. กิวิณาติ. จิรุณาติ.
ชิรุณาติ. ทาสุณาติ. ทูเณติ. ทุณาตีติ
รูปานิ หีสาวาจกานิ ภาวนติ.

ติก ติค สม ทิกข กิวิ จิริ
ชิริ ทาส ทู ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสาย
(เบียดเบียน). ติกุณาติ (ย่อมเบียดเบียน).
ติคุณาติ (ย่อมเบียดเบียน). สขุณาติ
(ย่อมเบียดเบียน). ทิกขุณาติ (ย่อมเบียด
เบียน). กิวิณาติ (ย่อมเบียดเบียน).
จิรุณาติ (ย่อมเบียดเบียน). ชิรุณาติ (ย่อม
เบียดเบียน). ทาสุณาติ (ย่อมเบียด
เบียน). ทูเณติ (ย่อมเบียดเบียน),
ตุณาติ (ย่อมเบียดเบียน) รูปศัพท์เหล่านี้
บ่งบอกถึงความหมายว่า เบียดเบียน.

สุวาที เขตตกา ทิฏจา
ธาดโว เม ยถาพลั
สุตเตสวณเณปี เปกขิตวา
คณหโวห อตถยตุติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี สุธ ธาตุ
เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง
ท่านทั้งหลาย พึงตรวจดูธาตุ แม้
เหล่าอื่น ในพระบาลีแล้ว ถือเอา
ตามความเหมาะสมแห่งอรรถเถิด.

สุวาทีคณเณยั.

หมวด สุธ ธาตุเป็นต้น จบ.

กียาทิฉก

กิ ทพฺพวินิมเย. ทพฺพวินิมโย
กยวิกุกยวเสน ภณฺทสฺส ปวิวตฺตนํ.
กิณาติ, กิณฺนุติ. วิกุกิณาติ, วิกุกิณฺนุติ.
เกตุํ, กิณฺนิตุํ. วิกุกิเกตุํ, วิกุกิณฺนิตุํ. กิณฺนิตฺวา,
วิกุกิณฺนิตฺวา. กิตํ ภณฺทํ. กโย, วิกุกโย.
วิกุกิณฺนเยยฺย หเนยฺย วา.”

ขิ คติยํ. ขิณาติ. อติขิโณ สโร.
ขํ, ขานิ. นการสฺส ฌการตฺตํ. ตตฺถ
ขิณาตีติ คจฺจติ. อติขิโณติ อติคโต.
อตุรายํ ปาฬิ “เสนฺติ จาปาติขินาว,
ปุราณานิ อนุตฺตุนฺน”ติ.^๑ ตตฺถ
จาปาติขินา’ติ จापโต อติขินา
อติคตา. อฏฺฐกถายํ ปน “จาปาติ-
ขิณาติ จापโต อติขินา, จาปา
วินิมุตฺตาติ อตฺถโถ”ติ ปทตฺถวิจฺจณํ
กตํ, ตมฺปิ คตตฺถถนฺนํ สนฺธาย

หมวด กิ ธาตุ เป็นต้น

กิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทพฺพวินิมย
(แลกเปลี่ยนสิ่งของ, ซื้อ, ขาย). การ
แลกเปลี่ยนสินค้า ด้วยอำนาจการซื้อขาย
ชื่อว่า ทพฺพวินิมย. กิณาติ, กิณฺนุติ
(ย่อมซื้อ). วิกุกิณาติ, วิกุกิณฺนุติ (ย่อม
ขาย). เกตุํ กิณฺนิตุํ (เพื่อซื้อ). วิกุกิเกตุํ,
วิกุกิณฺนิตุํ (เพื่อขาย). กิณฺนิตฺวา (ซื้อแล้ว).
วิกุกิณฺนิตฺวา (ขายแล้ว), กิตํ ภณฺทํ (ภณฺทชะ
อันเขาซื้อแล้ว). กโย (การซื้อ), วิกุกโย
(การขาย). วิกุกิณฺนเยยฺย หเนยฺย วา
(พึงขายหรือพึงฆ่า).

ขิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป).
ขิณาติ (ย่อมไป). อติขิโณ สโร (ลูกศร
พ้นไปแล้ว). ขํ (สวรรค), ขานิ (สวรรค
ทั้งหลาย). แปลง น อักษรเป็น ฌ อักษร
(ตัวอย่างเช่น ขิณาติ). บรรดาบทเหล่านั้น
บทว่า ขิณาติ ได้แก่ ย่อมไป. บทว่า
อติขิโณ ได้แก่ พ้นไปแล้ว. ในข้อนี้มี
พระบาลีดังนี้ เสนฺติ จาปาติขินาว
ปุราณานิ อนุตฺตุนฺน. ในข้อนั้น คำว่า
จาปาติขินา ความว่า พ้นไปแล้วจาก

^๑ พ.ชา. ๒๘/๑๑๖๖/๔๑๖.

^๒ พ.ธ. ๒๕/๒๓/๓๖

อธิปฺปายตฺถวเสน กตฺนฺติ ทฎฺจพฺพํ. ตตฺร
 ขนฺติ สคฺโค. โส หิ กตฺปฺญฺเภหิ
 คนฺตพฺพตฺตา "ขนฺ"ติ วุจฺจติ. ขานฺตี
 สคฺคา.

จิ จเย. ปุณฺณํ จินาติ. ปากาโร
 จินาติ. ปารมิโย วิจินาติ, วิจินติ วา.
 ปุปฺผํ โอยจนาติ, โอยจินติ วา. ปจินาติ.
 ปจินิตฺวา. จิตฺํ กุสลํ. จโย, สญฺจโย. จิตฺอ
 ปากาโร. จินาตีติ เจโต, อิกฺกุจกฺวฑฺฒกึ.
 โย สตฺโต ปุณฺณสญฺจโย.

แล้ง. ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาท่านทำการ
 อธิบายอรรถของบทไว้ว่า บทว่า ขานตี-
 ขิณา ความว่า พ้นไปแล้วจากแล้ง คือ
 ถูกปล่อยแล้วจากแล้ง. การอธิบายอรรถ
 ของบทเมื่อนั้น พึงเห็นว่า ท่านทำไว้
 ด้วยอำนาจการอธิบาย เพราะหมายถึง
 อรรถว่าไปนั้นเทียว บรรดาบทเหล่านั้น
 บทว่า ขิ ได้แก่ สวรรค์ ก็สวรรค์นั้น
 ท่านเรียกว่า ขิ เพราะเป็นสถานที่
 ที่ผู้ทำบุญไว้แล้วพึงไปได้. บทว่า ขาน
 ได้แก่ สวรรค์ทั้งหลาย.

จิ ธาตุใช้ในอรรถแห่ง จย (สังสม).
 ปุณฺณํ จินาติ (ย่อมสังสมบุญ). ปากาโร
 จินาติ (ย่อมก่อกำแพง) ปารมิโย
 วิจินาติ, วิจินติ (ย่อมสังสมบารมี). ปุปฺผํ
 โอยจนาติ, โอยจินติ (ย่อมเก็บดอกไม้).
 ปจินาติ (ย่อมสังสม). ปจินิตฺวา (สังสม
 แล้ว). จิตฺํ กุสลํ (กุศลอันบุคคลสังสม
 แล้ว). จโย, สญฺจโย (การสังสม).
 จิตฺอ ปากาโร (กำแพงอันบุคคลก่อกแล้ว).
 จินาตีติ เจโต, อิกฺกุจกฺวฑฺฒกึ (ชื่อว่า เจต
 เพราะอรรถว่าย่อมก่อก ได้แก่ ช่างอิฐ).
 โย สตฺโต ปุณฺณสญฺจโย (บุคคลใด
 เป็นผู้สังสมบุญ).

ไวยากรณ์ของ จิ ศัพท์

"สญฺจโย ราสิ สมฺมูหิ ปิณฺฑุทโ
คณฺเณ สงฺฆมฺ กทมฺโพ วคฺโค กรฺ สมฺภา"
อิจฺเจวมาทโย ปริยาเย.

จิ ชเย. ชินาติ, วิชินาติ, ชินียติ.
เซตวา, ชิโน, ชิโต มารโ. มารํ ชิโต.
ชิตวา, ชิตาวี, ชิตพฺโพ, เชยฺโย, ชยณฺ,
ชิตํ, วิชิตํ, ชโย. ปราชยณฺ, ปราชโย.
ยสฺส ชิตํ นาวชียติ. ชิตมฺสฺส โน ยาทิ
โกจิ โลกเ.^๑ ชโย หิ พุทฺธสฺส สิริมโต
อโย, มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย.^๒

(จิ ศัพท์) มีคำไวยากรณ์เป็นต้นดังนี้
สญฺจย ราสิ สมฺมูห ปิณฺฑุท คณฺ สงฺฆ
กทฺมพ วคฺค กรฺ สมฺภา.

ชิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ชย (ชนะ).
ชินาติ (ย่อมชนะ), วิชินาติ (ย่อมชนะ),
ชินียติ (อันเขาย่อมชนะ). เซตวา (ผู้ชนะ),
ชิโน (ผู้ชนะ), ชิโต มารโ (มารอันพระ
ผู้มีพระภาคทรงชนะแล้ว). มารํ ชิโต
(ทรงชนะมารแล้ว). ชิตวา, ชิตาวี (ชนะ
แล้ว), ชิตพฺโพ, เชยฺโย (อันเขาพึงชนะ),
ชยณฺ, ชิตํ, วิชิตํ, ชโย (การชนะ).
ปราชยณฺ, ปราชโย (การแพ้). ยสฺส ชิตํ
นาวชียติ, ชิตมฺสฺส โน ยาทิ โกจิ โลกเ
(กิเลสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงชนะ
แล้วจะไม่ทรงกลับแพ้อีก. กิเลสสักน้อย
หนึ่งที่ทรงชนะแล้ว ย่อมไม่ติดตาม
พระองค์ไปอีก). ชโย หิ พุทฺธสฺส สิริมโต
อโย, มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย
(ชัยชนะนี้ เป็นชัยชนะของพระพุทฺธเจ้า
ผู้ทรงสิริ, และความพ่ายแพ้นี้ เป็นความ
พ่ายแพ้ของมารผู้มีบาป).

^๑ พ.ธ. ๒๕/๒๔/๓๙.

^๒ พ.ชา.อ. ๒๘/-/๑๔๙.

ตตถ เซตาคติ ชินาคีติ เซตา, โย
โกจิ ปุคฺคโล. อชินีติ ชิน, สพุพณฺณ
ธมฺมราชา. ก็ โส อชินิ? ปาปกเ อกุสเส
ธมฺเม มาราทิอโรโย จ. อิติ ปาปก
อกุสเส ธมฺเม มาราทโย จ อโรโย
อชินีติ ชิน.

วุตฺตมฺปิ เจตํ :

มาทิสสา เว ชินา โหนฺติ
เย ปตฺตา อาสวฺกฺขยํ
ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา
ตสฺมาหํ อฺปก ชินฺติ.^๑

“ตถาคโต ภิกฺขเว อภิกฺข อนภิก-
ภูโต”ติ^๒ จ.

อธิบายบทว่า เซตา เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เซตา
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เซตา เพราะอรรถว่า
ยอมชนะ ได้แก่ บุคคลใดบุคคลหนึ่ง.
ชื่อว่า ชิน เพราะอรรถว่าได้ชนะแล้ว
ได้แก่ พระธรรมราชาผู้ทรงตรัสรู้ไญย-
ธรรมทั้งปวง ถ้ามว่า พระธรรมราชา
พระองค์นั้น ทรงชนะอะไร? ตอบว่า
ทรงชนะอกุศลธรรมอันชั่วช้า และช้าศึก
มีมาร เป็นต้น. ชื่อว่า ชิน เพราะอรรถว่า
ทรงชนะอกุศลธรรมอันชั่วช้าและช้าศึก
มีมาร เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

สมจริง ดังพระดำรัสที่พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ดังนี้ :

บุคคลเหล่าใดถึงความสิ้นอาสวะ
แล้ว บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้
ชนะเช่นเรา ดูกรอุปกะ เราชนะ
ธรรมอันชั่วช้าแล้ว เพราะฉะนั้น
เราจึงชื่อว่าเป็นผู้ชนะ.

และว่า ตถาคโต ภิกฺขเว อภิกฺข
อนภิกฺภูโต (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคต
เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครครอบงำได้).

^๑ วิ.มหา. ๔/๑๑/๑๕.

^๒ อัง.จตุกก. ๒๑/๒๓/๓๑.

ชินสทโท หิ เกวโล สพฺพญญุมฺหิ
 ปวตฺตติ, โสปปโท ปน ปจฺเจกพุทฺธาทีสุ
 ตมฺหิ จ ยถารหํ ปวตฺตติ. “ปจฺเจกชินโน,
 โอิธิชินโน, อโนธิชินโน, วิปากชินโน,
 อวิปากชินโน”ติ อิมานตฺถ นิตฺตฺสนปทานิ.

ชิ ฆานียํ. ชินาติ, น ชินาติ, น
 ชาปเย,^๑ ชิโน รตฺสฺสํ มณิกฺกฺขลเ จ,
 ปฺตฺเต จ ทาเร จ ตเถว ชิโน.^๒ ชิโน
 ธนญจ ทาสเ จ.^๓

ณา อวโพธเน. ฆานาติ, ฅายติ,
 ฅายติ. อนิมิตฺตา น ฅายเร.^๔ ฆณฺเณ
 โส ยทิ ฅापเย.^๕ มา มํ ฆณฺเณติ^๖

กิ ชิน ศัพฺทํ หากใช้เป็นศัพท์
 เดี่ยว ๆ เป็นไปในพระสัพพัญญู. แต่ถ้า
 มีบทอื่นนำหน้า เป็นไปในพระปัจเจก-
 พุทธเจ้า เป็นต้น และในพระสัพพัญญูนั้น
 ตามสมควร. ในเรื่องนี้ มีบทที่เป็น
 ตัวอย่างดังนี้ ปจฺเจกชินโน, โอิธิชินโน,
 อโนธิชินโน, วิปากชินโน, อวิปากชินโน.

ชิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ฆานิ
 (เสื่อม, แพ้). ชินาติ (ย่อมเสื่อม), น
 ชินาติ (ย่อมไม่เสื่อม), น ฆापเย (ไม่พึง
 ให้เสื่อม), ชิโน รตฺสฺสํ มณิกฺกฺขลเ จ,
 ปฺตฺเต จ ทาเร จ ตเถว ชิโน (พระองค์
 ทรงเสื่อมจากรถม้า กุณฑลและแก้วมณี
 ทั้งยังเสื่อมจากบุตรธิดาและพระมเหสี).
 ชิโน ธนญจ ทาสเ จ (บุคคล ผู้เสื่อม
 จากทรัพย์และทาส).

ณา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อวโพธน
 (รู้, ตรัสรู้). ฆานาติ (ย่อมรู้), ฅายติ
 (ย่อมรู้), ฅายติ (ย่อมรู้). อนิมิตฺตา น

^๑ พุ.ชา. ๒๗/๑๔๒๖/๒๙๖.

^๒ พุ.ชา. ๒๗/๗๐๒/๑๖๔.

^๓ พุ.ชา. ๒๘/๑๑๖๖/๔๑๖.

^๔ วิสุทฺธิ. ๒/๑๐, ส.ส.อ. ๑๐/-/๕๕. อนิมิตฺตา น ฅายเร.

^๕ พุ.ชา. ๒๘/๔๔๗/๑๖๖.

^๖ อ. ฆณฺเณติ.

อิจฺจติ.^๑ “อิเม อมฺหากนฺ”ติ ภาตพฺพญฺเจน
 ภาติ, ภาตโก. ภาติमितฺตา สฺหชฺชา จ.^๒
 ภาตโก โน นิสินฺโนติ.^๓

นายเว (ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ไม่มีนิमित
 รู้ไม่ได้). ชญฺญา โส ยทิ หาบเย (ถ้า
 ผู้นั้นพึงละความเพียรในฐานะเช่นนั้นเสีย
 ก็จักพึงรู้ผลแห่งความเกียจคร้านนั้น). มา
 มํ ชญฺญติ อิจฺจติ (ย่อมปรารภว่าชน
 ทั้งหลายอย่ารู้เรา). ที่ชื่อว่า ภาติ เพราะ
 อรรถว่าควรรู้ว่า “ชนเหล่านี้เป็นญาติ
 ของพวกเรา” ภาตโก (ญาติ). ภาติ-
 มิตฺตา สฺหชฺชา จ (ญาติมิตรและสหาย).
 ภาตโก โน นิสินฺโน (ญาติของพวกเรา
 จับ [ต้นไม้] อยู่แล้ว).

ไฉยธรรม ๕ ประการ

ภาตพฺพํ เภยฺยํ, สงฺขาร-
 วิการลกฺขณนิพฺพานปญฺจตฺตติธฺมฺมา.
 อีทิเสสฺสุ จาเนสฺสุ เภยฺยสทฺโท เอกนฺเตน
 นปฺุสโก, วาจฺจลฺิงคฺตฺเต สพฺพลฺิงคิโก,
 ยถา? เภยฺโย ผสฺโส, เภยฺยา เวทนา.
 เภยฺยํ จิตฺตํ. เภยฺโย ปุริโส, เภยฺยา
 อิตฺถิ, เภยฺยํ ฐนฺนติ จ.

ธรรมที่ควรรู้ ชื่อว่า เภยฺย ได้แก่
 สงฺขาร วิการ ลกฺขณะ นิพฺพาน และ
 ปญฺจตฺตติธฺม. เภยฺย คํพท์ ในฐานะ
 เช่นนี้ เป็นนปฺงสกลฺิงคฺแนนอน, เมื่อใช้
 เป็นวาจฺจลฺิงคฺ (คุณคํพท์) เป็นได้ทุกลฺิงคฺ
 (เป็นได้ทั้ง ๓ ลฺิงคฺ) เช่น เภยฺโย ผสฺโส
 (ผัสสะอันบุคคลพึงรู้). เภยฺยา เวทนา
 (เวทนาอันบุคคลพึงรู้), เภยฺยํ จิตฺตํ
 (จิตอันบุคคลพึงรู้). เภยฺโย ปุริโส (บุรุษ
 อันบุคคลพึงรู้), เภยฺยา อิตฺถิ (สตรี

^๑ พุ.สุ. ๒๕/๓๐๖/๓๕๑.

^๒ พุ.ธ. ๒๕/๗๑/๔๔, พุ.วิ. ๒๖/๕๒/๙๐.

^๓ พุ.ท. ๒๗/๕๗๖/๑๔๐.

อันบุคคลพึงรู้), เภยฺย ฐนํ (ทรัพย์
อันบุคคลพึงรู้).

อ อภิตถเว. ภูนาติ. อภิตถภูนาติ.
ภูติ, อภิตถภูติ. ถวนา, อภิตถถวนา, ภูโต,
อภิตถภูโต.

อ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อภิตถ
(ยกย่อง). ภูนาติ. อภิตถภูนาติ (ย่อม
ยกย่อง). ภูติ, อภิตถภูติ (การยกย่อง).
ถวนา, อภิตถถวนา (การยกย่อง), ภูโต,
อภิตถภูโต (ยกย่องแล้ว).

อ นิตถุนเน. ภูนาติ.

อ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง นิตถุนน
(คร่ำครวญ). ภูนาติ (ย่อมคร่ำครวญ).

มีประโยคตัวอย่างว่า

อญฺเจหิ เรวเต สุปาปธมฺเม
อปารุตฺตวาเร อทานสีเล
เนสุสาม ตํ ยตถ ภูนฺนติ ทุคฺคตา
สมปปีตา เนรยิกา ทุกฺเคน^๑

แน่ะนางเรวดีผู้แสนจะชั่วช้า ผู้
ไม่ให้ทาน ประตูนรกได้เปิดไว้
คอยให้เจ้าเข้าไป เพราะเจ้าด่าว่า
พระอริยเจ้า เพราะฉะนั้น เจ้าจง
รีบลุกขึ้นเร็วเถิด พวกเราจักพาเจ้า
ไปโยนลง ในอุสสทนรกอันเป็น
ที่ทอดถอนใจ ของเหล่าสัตว์นรก
ผู้พรั่งพร้อมอยู่ด้วยทุกข์

ปุราณานิ อนุตถุนน^๒ติ ๑ ปโยโค.

และว่า ปุราณานิ อนุตถุนน (คร่ำ-
ครวญถึงทรัพย์เก่า [ที่ใช้หมดไปแล้ว]).

^๑ พ.วิ. ๒๖/๕๒/๙๐.
^๒ พ.ธ. ๒๕/๒๑/๓๖.

ท หีสายั. ทุนาติ. มิตตทท. ทุโม.

เอตถ มิตตททติ มิตตัม ทุนาติ
หีสติ ทุพุกตตีติ มิตตทท. อตฺร “เวทา
น ตาณาย ภาวนติ ตสฺส, มิตตททโน
ภูนฺहुโน นรฺสฺสา”ติ^๑ ปาฬิ นิตฺสฺสนํ.
ทุโมติ ทุนียติ เคหสมุภาราทีอตุถาย
หีสียติ จินฺทียติ, ปณฺณปฺปฺผาที อตฺถิเกหิ
วา ปณฺณปฺปฺผาทีหรณฺน ปิฬียตีติ ทุโม.

ฐ กมุปน. ฐนาติ. ฐโม, โธนา,
โธโน, ฐโต. ฐนฺนฺโต วากจฺรานิ คจฺฉามิ
อมฺพเร ตทา.^๒

ท ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง หีสาย
(เบียดเบียน). ทุนาติ (ย่อมเบียดเบียน).
มิตตทท (ผู้ประทุษร้ายมิตร). ทุโม (ต้นไม้).

ในที่นี้ บทว่า มิตตทท มีวิเคราะห
ว่า ชื่อว่า มิตตทท เพราะอรรถว่า
เบียดเบียน คือ ประทุษร้ายมิตร. ในรูป
วิเคราะหนี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า
เวทา น ตาณาย ภาวนติ ตสฺส, มิตตท
ทโน ภูนฺहुโน นรฺสฺส (ไตรเพทมิได้มีเพื่อ
ป้องกันคนผู้ประทุษร้ายมิตร ผู้ล้างผลาญ
ความเจริญ). บทว่า ทุโม มีวิเคราะหว่า
ชื่อว่า ทุม เพราะอรรถว่าถูกเบียดเบียน
คือ ถูกตัดเพื่อประโยชน์แก่อุปกรรมแห่ง
เรือนเป็นต้น หรือเพราะถูกเบียดเบียน
โดยชน ผู้ต้องการใบและดอกเป็นต้น
ด้วยการนำใบและดอกเป็นต้นไป.

ฐ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง กมุปน
(ไหว, สั่น). ฐนาติ (ย่อมไหว, ย่อมสั่น).
ฐโม (คว้น), โธนา (ปัญญา), โธโน
(ผู้มีปัญญา), ฐโต (สลัดแล้ว). ฐนฺนฺโต
วากจฺรานิ คจฺฉามิ อมฺพเร ตทา
(ในกาลนั้น เราสลัดผ้าคากรองเหาะไป
ในท้องฟ้า).

^๑ พ.ชา. ๒๘/๗๗๑/๒๖๑.

^๒ พ.พทฎ. ๓๓/๒/๔๒๐.

**วิเคราะห์ - อรรถุทธาระ
ของ ฐม ศัพท์**

ตตถ ฐโมติ ฐนาติ กมุปตีติ ฐโม.
ฐมสทโท^๑ โภธ ตณฺหา ยิตกุก ปญฺจสุ
กามคุณสุ ฐมฺมเทศนายํ ปกตติฐเมติ
อิเมสุ อตฺถสุ วตฺตติ.

“โภธ ฐโม ภสฺมานิ โมส-
วชฺชนุ”ติ^๒ เอตถ หิ โภธ วตฺตติ.

“อิจฺฉา ฐมายิตฺ สทา”ติ^๓ เอตถ
ตณฺหา ยํ.

“เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร
ภิกฺขุ ภควโต อวิหฺเว ฐมายนุโต นิสินฺโน
โหตี”ติ^๔ เอตถ ยิตกุก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฐโม
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฐม เพราะอรรถว่า
ไหว คือ สัน. ฐม ศัพท์ ใช้ในอรรถ
เหล่านี้ คือ โภธ (ความโกรธ) ตณฺหา
(ความอยาก) ยิตกุก (ความดำริ) ปญฺจ-
กามคุณ (กามคุณ ๕) ฐมฺมเทศนา
(การแสดงธรรม) ปกตติฐม (คว้นไฟปกติ).

ก็ ฐม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง โภธ
(ความโกรธ) ในบาลีนี้ว่า โภธ ฐโม
ภสฺมานิ โมสวชฺชํ (ความโกรธ เป็น
จุดคว้น, มุสาวาท เป็นจุดเก่า).

ฐม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ตณฺหา
(ความอยาก) ในบาลีนี้ว่า อิจฺฉา ฐมายิต
สทา (อันความอยากเผาให้ร้อนแล้ว
ในกาลทุกเมื่อ).

ฐม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ยิตกุก
(ความดำริ) ในบาลีนี้ว่า เตน โข ปน
สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ ภควโต อวิหฺเว

^๑ ม.ม.อ. ๘/-/๒๑๙.

^๒ ส.ส. ๑๕/๖๖๕/๒๔๘.

^๓ ส.ส. ๑๕/๑๘๙/๕๕.

^๔ ม.ม.อ. ๘/-/๒๑๙.

ธูมายนโต นิสินโน โหติ (ก็ในสมัยนั้น
แล ภิกษุรูปหนึ่งนั่งดำรงอยู่ในที่ไม่ไกล
จากพระผู้มีพระภาค).

ธูม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ปญจ-
กามคุณ (กามคุณ ๕) ในบาลีนี้ว่า

ปงฺโก จ กามา ปลิโป จ กามา
ภยญจ เมตฺติ ติมฺลํ ปวตฺตํ
รชฺช จ ฐโม จ มยา ปกาสิตอ
หิตฺวา ตฺวํ ปพฺพช พุรฺหมทตฺตาติ^๑

ดูกรพระเจ้าพรหมทัต กาม
ทั้งหลายเหมือนสวะ กามทั้งหลาย
เหมือนหล่ม อนึ่ง กามนี้ เป็นภัย
อย่างใหญ่หลวง มีอกุศลมูล ๓
เจริญงอกงาม อาตมภาพขอถวาย
พระพรว่ากามเหมือนธูลีและควัน
ขอพระองค์ทรงละกาม เสด็จออก
ผนวชเถิด.

เอตถ ปญฺจสุ กามคฺเณสุ.

“ธูมํ กตฺตา โหติ”ติ.^๒ เอตถ
ธมฺมเทศนายํ.

ธูม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ธมฺม-
เทศนา (การแสดงธรรม) ในบาลีนี้ว่า ธูมํ
กตฺตา โหติ (เป็นผู้แสดงพระธรรม
เทศนา).

“ธชฺช รตฺตสุส ปญฺญาโน ฐโม
ปญฺญานมคฺคิโน”ติ^๓ เอตถ ปกฺติธฺม.

ธูม ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่ง ปกฺติธฺม
(ควันไฟปกติ) ในบาลีนี้ว่า ธชฺช รตฺตสุส
ปญฺญาโน ฐโม ปญฺญานมคฺคิโน (จงเป็น
สง่าของรถ ควันเป็นเครื่องหมายของไฟ).

^๑ บ.ช. ๒๗/๔๔๓/๑๘๙.

^๒ ม.ม. ๑๒/๓๘๗/๔๑๕.

^๓ ส.ส. ๑๕/๒๐๑/๕๗.

อิจฺเจวํ :

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

โกธตณฺหาวิตกฺเกสุ
 ปญฺจกามคฺเณสุ จ
เทสฺนายนฺจ ปกฺติ-
 ธฺมเม ธฺมโม ปวตฺตติ.

ธฺม . ศัพท์ใช้ในอรรถดังนี้ คือ โกธ
(ความโกรธ) ตณฺหา (ความอยาก)
วิตกฺก (ความดำริ) ปญฺจกามคฺเณ
(กามคุณ ๕) เทสฺนา (การแสดง)
ปกฺติธฺม (คว้นไฟปกติ).

วิเคราะห์ - ความหมาย ของบทว่า โธนา

โธนาติ ปญฺญา. วุตฺตญฺเฬหตี
นิตฺตเตเส “โธนา วุจฺจติ ปญฺญา, ยา
ปญฺญา ปชานฺนา สมฺมาทิฏฺฐิ, กิการฺณา
โธนาติ วุจฺจติ ปญฺญา ? ยํ ตาย
ปญฺญาย กายทฺวจฺจริตี ธฺตญฺจ โธตญฺจ
สนฺโธตญฺจ นิตฺตโธตญฺจ, วจีทฺวจฺจริตี
มโนทฺวจฺจริตี ธฺตญฺจ โธตญฺจ สนฺโธตญฺจ
นิตฺตโธตญฺจ. ตํการฺณา โธนา วุจฺจติ
ปญฺญา. อถวา สมฺมาทิฏฺฐิยา มิจฺฉา-
ทิฏฺฐิ^๑ ธฺตา จ โธตา จ สนฺโธตา จ
นิตฺตโธตา จ, ตํการฺณา โธนา วุจฺจติ
ปญฺญา”ติ.^๒ “โธนฺสฺส หิ นตฺถิ กุหิณฺณจ
โลเก, ปกฺปปีตา ทิฏฺฐิ ภวาภเวสุ”ติ^๓

บทว่า โธนา ได้แก่ ปัญญา.
สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ ในคัมภีร์
นิตเตสว่าปัญญา ท่านเรียกว่า โธนา
หมายถึงปัญญา ความรู้โดยประการ
ต่าง ๆ สมฺมาทิฏฺฐิ. ปัญญา ท่านเรียกว่า
โธนา เพราะเหตุไร ? เพราะปัญญานั้น
เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ขำระ และชักฟอก
กายทฺวจฺจริต, เป็นเครื่องกำจัด ล้าง ขำระ
และชักฟอกวจีทฺวจฺจริตและมโนทฺวจฺจริต.
เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้นท่านจึงเรียกว่า
โธนา. อีกอย่างหนึ่ง สมฺมาทิฏฺฐิเป็น
เครื่องกำจัด ล้าง ขำระ และชักฟอก
มิจฺฉาทิฏฺฐิ เพราะเหตุนั้น ปัญญา ท่าน

^๑ ฉ. สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ.

^๒ ชุ.มหา. ๒๙/๑๐๑/๙๑.

^๓ ชุ.สุ. ๒๕/๔๑๐/๔๘๘.

อชเมตถ ปาฬิ นิสฺสนํ. อตฺร โธนา
อสฺส อตฺถิติ โธโน, ตสฺส โธนสฺสาติ
นิพฺพจฺนํ. ธาตุณฺมเนกตฺถตฺยา ธฺธาตฺ
กมฺปนตฺถปิ โธวณตฺถปิ วตฺตติ.

มฺน ฅาณ. มฺนาติ. โมนํ, มฺนิ.
อิมสฺมึ จาเน ธาตุยา อาชฺยาตฺตเต
เอกนฺเตน อนฺตโลโป ภาติ. **โสภิตตฺเถร-**
คาถายํ ปน อนาคตวจนฺ อุการสฺส
วฺทฺธิวเสน “อหํ โมนเนน โมนิสฺสนํ”^๑
รูปนฺตฺรญจ ทิสฺสติ. ตตฺถ โมนิสฺสนฺติ
ชานิสฺสํ.^๒ นามตฺเต อนฺตโลโป น โหติ.

เรียกว่า โธนา. ในเรื่องนี้ มีพระบาลีนี้
เป็นตัวอย่างว่า โธนสฺส หิ นตฺถิ กุหิณฺจึ
โลก, ปกฺปปีตา ทิฏฺฐิ ภาวภเวสฺสุ (ทิฏฺฐิ
ที่ถูกกำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยภพใหญ่
ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีปัญญา ในที่ไหน ๆ
ในโลก). ในตัวอย่างนี้ มีวิเคราะห์ว่า
ปัญญา ชื่อว่า โธนา มีอยู่แก่บุคคลนั้น
เหตุ นั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า โธน (ผู้มี
ปัญญา), แก่บุคคลผู้มีปัญญานั้น. ธ
ธาตฺ ใช้ในอรรถแห่ง กมฺปน (ไหว, สั่น,
สลับ, สะบัด, กระดิก) บ้าง ใช้ในอรรถแห่ง
โธวณ (ล้าง, ซ้ำระ, ชัก) บ้าง เพราะธาต
ทั้งหลายมีอรรถมากมาย.

มฺน ธาตฺ ใช้ในอรรถแห่ง ฅาณ
(รู้). มฺนาติ (ย่อมรู้). โมนํ (ความรู้), มฺนิ
(พระมุนี). ในฐานะนี้ เมื่อใช้ธาตฺเป็น
อาชฺยาต มีการลบที่สุดธาตฺแน่นอน.
แต่ใน**โสภิตตฺเถรคาถา** ย่อมปรากฏรูป
พิเศษว่า อหํ โมนเนน โมนิสฺสํ (เราจักรู้
ได้ ด้วยญาณ) ด้วยอำนาจการพฤทธิ อ
ักษร เป็น โอ อักษร ในอรรถอนาคต.
ในตัวอย่างนั้น บทว่า โมนิสฺสํ ได้แก่ จักรู้
เมื่อใช้ธาตฺเป็นนาม ไม่มีการลบที่สุดธาตฺ.

^๑ พ.เถร. ๒๖/๒๘๑/๒๙๔.

^๒ ฉ. เถรคาถาอภฺจกถา. ๑/๓๗๓.

วิเคราะห์ - ความหมาย ของ มุณี ศัพท์

ตตถ โมนนุติ กิณฺจาปี “น โมนเนน
มุณี โหติ”^๑ติ เอตถ ตฺถุหิภาโว
“โมนนุ”ติ วุจฺจติ, ตถาปี อธิ “ภาณเณ”ติ
วจนโต น โส อธิปฺเปโต, ภาณ-
เมวาธิปฺเปตฺติ, ตสฺมา โมนเนยฺยปฺปฏิปทา-
สงฺขาตํ มคฺคภาณโมนมุปี คเหตุพฺพํ.
มุณีติ มุณาติ ชานาติ หิตาหิตํ
ปริจฺจินฺนุหิตีติ มุณี. อถวา ขนฺธาทิโลก-
ตุลฺลํ อารโหเปตฺวา มินฺนุโต วีย “อิเม
อชฺฌตฺตติกา ขนฺธา, อิเม พาหิรา”ติ-
อาทิณา นเยน อิเม อุโภ อตฺถเณ มุณาตีติ
มุณี.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โมนน์
มีคำอธิบายว่า ในข้อความพระบาลีนี้ว่า
น โมนเนน มุณี โหติ (บุคคลไม่ชื่อว่าเป็น
มุณีเพราะความเป็นผู้หนึ่ง) ความเป็นผู้หนึ่ง
ท่านเรียกว่า โมน แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
ในที่นี้ ข้าพเจ้าไม่ประสงค์ความเป็นผู้หนึ่ง
นั้น เพราะคำว่า ภาณเณ (รู้), ประสงค์เอา
ภาณ (รู้) เท่านั้น. เพราะเหตุนี้ ฟังถ้อยคำ
แม้โมนะคือ มคฺคภาณ (ญาณที่ประกอบ
กับมรรคจิต) กล่าวคือข้อปฏิบัติอันเกี่ยว
แก่ความเป็นมุณี. บทว่า มุณี มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า มุณี เพราะอรรถว่ารู้ คือ
ทราบ ได้แก่ กำหนดประโยชน์และมีใช้
ประโยชน์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มุณี
เพราะอรรถว่ารู้อรรถทั้ง ๒ เหล่านี้ ในโลก
มีชั้นเป็นต้น เหมือนนกตาซึ่งขึ้นตั้งอยู่
โดยนัยเป็นต้นว่า ชั้นเหล่านี้เป็นภายใน,
ชั้นเหล่านี้เป็นภายนอก.

เตนาห ภควา :

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
จึงตรัสไว้ดังนี้ :

น โมนเนน มุณี โหติ
มุฬฺหุโรไป อวิทฺทสุ

บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นมุณี เพราะ
ความนิ่ง บุคคลผู้หลงลืม ไม่รู้แจ้ง

^๑ พ.ธ. ๒๕/๒๙/๕๐.

โย จ ตลั้ว ปคฺคยห
 วรรณาทาย ปณฺหิตโต.
 ปาปานิ ปริวชฺเชติ
 ส มฺนิ เตน โส มฺนิ
 โย มฺนาติ อุกฺโก โลกเก
 มฺนิ เตน ปวฺจจฺตีติ.^๑

ไม่ชื่อว่า เป็นมุนี ส่วนผู้ใด เป็น
 บัณฑิต ถือธรรมอันประเสริฐ
 เป็นดุษบุคคลประคองตาข้าง เว้น
 บาปทั้งหลาย ผู้้นั้นชื่อว่า เป็นมุนี
 เพราะเหตุนั้น ผู้้นั้น จึงชื่อว่า มุนี
 ผู้ใดรู้จักโลกทั้งสอง ผู้้นั้น เรา
 เรียกว่า เป็นมุนี.

วิเคราะห์ - ความหมาย ของมุนี ศัพท์ อีกนัยหนึ่ง

อปราเปตถ ภวติ อตฺถวิภาวนา.
 มฺนีติ โมนํ วุจฺจติ ญาณํ,^๒ กาย-
 โมนะยยาทีสุ วา อณฺเฏตริ, เตน
 สมนฺนาคตตฺตา ปุคฺคโล "มฺนี"ติ วุจฺจติ.

ในเรื่องนี้ มีการแสดงความหมาย
 แม้อีกนัยหนึ่งดังนี้. บทว่า มฺนิ มีคำ
 อธิบายว่า ญาณ หรือความเป็นผู้หนึ่ง
 อย่างไม่อย่างหนึ่ง ในความเป็นผู้หนึ่ง
 ทางกายเป็นต้น ท่านเรียกว่า โมน.
 บุคคลท่านเรียกว่า มุนี เพราะเพียบพร้อม
 ด้วยญาณและความเป็นผู้หนึ่งนั้น.

โส ปเนส อคาริยมฺนิ อนคาริยมฺนิ^๓
 เสกขมฺนิ อเสกขมฺนิ ปจฺเจกมฺนิ มฺนิมฺนีติ
 อเนกวิโร.

ก็มุนีนี้ นั้น มีหลายประเภท คือ
 อคาริยมุนี อนคาริยมุนี เสกขมุนี
 อเสกขมุนี ปัจเจกมุนี และมุนิมุนี.

^๑ พุ.ธ. ๒๕/๒๙/๕๐, พุ.มหา. ๒๙/๖๗/๖๘, พุ.จุฬ. ๓๐/๑๖๔/๘๔.

^๒ พุ.มหา. ๒๙/๖๗/๖๗, พุ.จุฬ. ๓๐/๑๖๔/๘๒.

^๓ พุ.มหา. ๒๙/๖๘/๖๘, พุ.จุฬ. ๓๐/๑๖๔/๘๔.

ตตถ อคาริยมุนีติ คิหิปี
 อาคตผลโล วิญญาตสาสนโน. อนคาริย-
 มุนีติ ตถารูโปว ปพพชิตโต. เสกขมุนีติ
 สตต เสกขา. อเสกขมุนีติ ชีณาสโว.
 ปจฺเจกมุนีติ ปจฺเจกพฺพุโธ. มุนิมุนีติ
 สมฺมาสมฺพฺพุโธ. ตถา हि आयสฺมาปี
 สारิปฺตโต อาห “มุนีติ วุจฺจติ” ตถาคโต
 อรหํ สมฺมาสมฺพฺพุโธ”ติ.^๒

ปุ ปวเน. ปวนํ โสธนํ. ปุณาติ.
 ปุณฺณํ. ปุตุโต. ทนฺตโปณํ.

เอตฺถ จ ปุณฺณนฺติ อตฺตโน การกํ
 ปุณาติ โสเธตฺตีติ ปุณฺณํ. อถวา ยตฺถ
 สยํ อุปฺปนฺนํ ตํสนฺตานิ ปุณาติ วิโสเธตฺตีติ
 ปุณฺณํ. กิณฺตํ ? สุจฺริตํ กุสลกมฺมํ.

บรรดามุนีเหล่านั้น คฤหัสถ์ผู้บรรลุ
 ผลแล้วรอบรู้คำสอน ชื่อว่า อคาริยมุนี.
 บรรพชิตผู้เห็นปานนั้นนั่นเทียว ชื่อว่า
 อนคาริยมุนี. พระเสกขะบุคคล ๗
 จำพวก ชื่อว่า เสกขมุนี. พระชีณาสพ
 ชื่อว่า อเสกขมุนี. พระปัจเจกพุทธเจ้า
 ชื่อว่า ปจฺเจกมุนี. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 ชื่อว่า มุนิมุนี. จริงอย่างนั้น แม้ท่าน
 พระสารีบุตรก็กล่าวไว้ว่า มุนีติ วุจฺจติ
 ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพฺพุโธ (พระ
 ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่าน
 เรียกว่า มุนี).

ปุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปวน
 (ชำระ). การชำระ ชื่อว่า ปวน. ปุณาติ
 (ย่อมชำระ). ปุณฺณํ (บุญ). ปุตุโต (บุตร).
 ทนฺตโปณํ (ไม้ชำระฟัน).

วิเคราะห์ - ความหมาย

ของ ปุณฺณ คัพท์

ก็ในที่นี้ บทว่า ปุณฺณํ มีวิเคราะห์
 ว่า ชื่อว่า ปุณฺณเพราะอรรถว่าชำระ คือ
 ทำบุคคลผู้บาปผิดตนให้หมดจด. อีกนัย
 หนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะอรรถว่าชำระ

^๑ ไป. มุนิมุนโย วุจฺจนฺติ ตถาคตา อรหฺนฺโต สมฺมาสมฺพฺพุธา.

^๒ ชุ.มหา. ๒๙/๖๗/๖๘.

สกมมิกตดา ธาตุสุส การิตวเสน
อตุถวิวรรณ ลพภาติ.

คือ ทำกระแสดจิต ของผู้ที่เกิดบุญให้
บริสุทธิ์. ถามว่า บุญนั้นคืออะไร? ตอบ
ว่า คือสุจริตกุศลกรรม. เพราะธาตุเป็น
สกัมมธาตุจึงสามารถ อธิบายความได้
ด้วยอำนาจการิตะ (โสเถติ, วิโสเถติ
[ย่อมาให้หมดจด]).

วิเคราะห์ ปุตุต ศัพท์

ปุตุโตติ อตุตโน กุลํ ปุณาติ
โสเถตีติ ปุตุโต. เอวญจ สติ หีนชจจัน
จณทาลาทินํ ปุตุโต นาม น ภเวยยาติ
น วตตพพํ สทททานมตถกถนสุส. นานปุ-
ปกาเรน ปวตติโต, ตสฺมา อตุตโน ปิตุ
หทยํ ปุเรตีติ **ปุตุโต**ติ เอวมาทินาปี
นิพพจันํ คเหตุพพเมว. นานาธาตุ-
วเสนปี หิ ปทานิ สิทธิ สมุปกจจันติ.

ก็ในที่นี้ บทว่า **ปุตุโต** มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า **ปุตุต** เพราะอรรถว่าชำระ คือ
ทำให้ตระกูลของตนบริสุทธิ์. ก็เมื่อเป็น
เช่นนี้ ไม่ควรกล่าววว่า บุตรของคน
จัญทาลเป็นต้นผู้มีชาติต่ำ ไม่ควรชื่อว่า
บุตร เพราะการกล่าวความหมายของ
ศัพท์ เป็นไปโดยความหลากหลาย.
เพราะเหตุนั้น ฟังถือเอารูปวิเคราะห์
แม้โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ชื่อว่า **ปุตุต**
เพราะอรรถว่ายังใจบิดาของตน ให้เต็ม.
จริงอยู่ บททั้งหลาย ย่อมสำเร็จได้
ด้วยอำนาจธาตุต่างกัน.

บุตร ๔ จำพวก

ปุตุโต จ นาม^๑ อตุรไซ เขตฺรไซ
อนุเตวาสิโก ทินฺนโกติ จตุพฺพิโธ.

ก็ชื่อว่าบุตรมี ๔ จำพวก คือ
อตุรไซ (บุตรผู้อาศัยตนเกิด) ๑ เขตฺรไซ

^๑ พ.ชา.อ. ๒๘/-/๙๙, พ.สุ.อ. ๒๑/-/๘๐.

ตตถ อตตานิ ปฏิจจ ชาโต อตฺรโ
นาม. สยนปีเส ปลุลงเก อุเรติ เอว-
มาทีสุ นิพพตฺโต **เขตรโ** นาม.
สนฺติเก สิปปุคฺคณฺหนโก **อนฺเตวาสิโก**
นาม. โปสวานตฺถาย^๑ ทินฺโน **ทินฺนโก**
นาม **ทนฺตโปณฺนติ** ทนฺเต ปฺนฺนติ
วิโสธฺนติ เอเตนาติ **ทนฺตโปณฺ,**
ทนฺตกฺกัจ.

(บุตรเกิดในเขต) ๑ **อนฺเตวาสิโก** (บุตรผู้
อยู่ภายใน) ๑ **ทินฺนโก** (บุตรที่เช่าให้) ๑.
บรรดาบุตร ๔ จำพวกนั้น บุตรอาศัยตน
เกิด ชื่อว่า **อตฺรช.** บุตรผู้เกิดในสถานที่
เป็นต้นอย่างนี้ คือ ที่เตียงนอน ที่
บัลลังก์ ที่อก ชื่อว่า **เขตรช.** บุตรผู้เรียน
ศิลปะในสำนัก ชื่อว่า **อนฺเตวาสิก.** บุตร
ที่คนอื่นให้เพื่อต้องการให้เลี้ยง ชื่อว่า
ทินฺนก. บทว่า **ทนฺตโปณฺ** มีวิเคราะหฺ
ว่า ชื่อว่า **ทนฺตโปณ** เพราะอรรถว่า
เป็นเครื่องชำระฟัน คือ ทำให้ฟันสะอาด
ได้แก่ ไม้ชำระฟัน.

ปี ตปฺปนกนฺตีสฺ. ปินฺยตีติ **ปีติ.**^๒

เอตฺถ จ **ปีตีติ** ปินฺนํ **ปีติ,** ตปฺปนํ
กนฺตีสฺติ จ วุตฺตํ โหติ. อิทํ ภาวฺวเสน
นิพฺพจฺนํ. อิทํ ปนฺ เหตุกตฺตฺวเสน
ปินฺยตีติ **ปีติ,** ตปฺเปตีติ **อตฺถ.**

ปี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ตปฺปน**
(เอิบอิม), **กนฺติ** (ยินดี). ชื่อว่า **ปีติ** เพราะ
อรรถว่าเอิบอิม. ก็ ในคำว่า **ปีติ** นี้ มี
วิเคราะหฺว่า ความเอิบอิม ชื่อว่า **ปีติ**
ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า ความเอิบอิม
ความยินดี. นี้เป็นวิเคราะหฺ ด้วยอำนาจ
ภาวสาธนะ. ส่วนวิเคราะหฺด้วยอำนาจ
เหตุกตฺตา มีดังนี้ว่า ชื่อว่า **ปีติ**
เพราะอรรถว่ายังใจให้เอิบอิม. อธิบายว่า
ทำให้อิมใจ.

^๑ ฉ. โปสาปนตฺถาย.

^๒ อภ.ส.อ. ๔๖/-/๒๕๓. ปินฺยตีติ **ปีติ,** วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๘๒, ปินฺยตีติ **ปีติ.**

ปีติ ๕ ประเภท

สา ปเนสา ขุททกาปีติ ขณิกาปีติ
โอกกนุติกาปีติ อุพเพคาปีติ^๑
ผรรณาปีตีติ ปญจวิธา โหติ.

ตตถ ขุททกาปีติ สรีเร โลม-
หังสน มตตเมว กาคุ สกโกติ. ขณิกาปีติ
ขณ ขณ วิชชุปปาทสทิสสา โหติ.
โอกกนุติกาปีติ สมุททธีริ วิจิ วิย
กายิ โอกกมิตวา โอกกมิตวา ภิชชติ.
อุพเพคาปีติ พลวตี โหติ กายิ อุทคคค
กตวา อากาเส ลงฆาปนปมาณา โหติ.
ผรรณาปีติยา ปน อุปปนุนาย สกกลสรีริ
ธมิตวา ปุริตวตติ วิย มหตา อุทโกเมน
ปกขนุทปพพตกุจจิ วิย จ อนุปริมุญ
โหติ. เอว ปญจวิธา ปีติ, สา
สมุปิยายนลกขณตตธา "ปีณาตี"ติ ปีตีติ
สุททกตตวเสนปี วตตุ ยชชติ. เอตถ
"ปิยายติ, ปีตา, ปีโย, เปโม"ติอาทีนิ
ปีธาตยา เอว รูปานิ. ตตถ "ปุตตุ
ปิยายตีติ ปีตา"ติ วทนุติ. ปิยายิตพโพติ
ปีโย. เปมนิ เปโม.

ก็ปีตินี้มี ๕ ประเภท คือ
ขุททกาปีติ (ปีติเล็กน้อย) ๑ ขณิกาปีติ
(ปีติชั่วขณะ) ๑ โอกกนุติกาปีติ (ปีติเป็น
พัก ๆ) ๑ อุพเพคาปีติ (ปีติโลดโผน) ๑
ผรรณาปีติ (ปีติแผ่ซ่าน) ๑.

บรรดาปีติ ๕ อย่างนั้น ขุททกาปีติ
อาจทำเพียงชนชั้น ในสรีระเท่านั้น.
ขณิกาปีติ เป็นเหมือนสายฟ้าแลบ
ชั่วขณะ ๆ. โอกกนุติกาปีติ ครอบคลุม
ร่างกายแล้ว หายไป ๆ เหมือนคลื่น
ซัดฝั่งสมุทรแล้วหายไป. อุพเพคาปีติ
มีกำลังทำร่างกายให้ลอยขึ้นแล้วโผล่ไป
ในอากาศได้. แต่เมื่อ ผรรณาปีติ
เกิดขึ้นแล้ว สรีระทั้งสิ้นเอิบอาบไปทั่ว
ดุจระเหาะเบาที่ลมเป่าจนพอง และดุจ
เชิงเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลผ่านไป. ปีติ
ทั้ง ๕ อย่างตามที่กล่าวมานี้ ควรกล่าว
แม้ด้วยอำนาจสุทธกัตตธาว่า ชื่อว่า ปีติ
เพราะอรรถว่าเอิบอิม เพราะปีตินั้น
มีลักษณะน่าพอใจ. ในที่นี้ บทเป็นต้น
ว่า ปิยายติ, ปีตา, ปีโย, เปโม เป็นรูป
ของ ปี ชาติุนั้นเทียว. บรรดาบทเหล่านั้น

^๑ อภ. ส. อ. ๔๖/-/๒๕๓, วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๘๒, ๑๘๓, ขุ. ป. อ. ๑/๒๒๐. ไป. อุพเพคาปีติ. เอวมุปริปิ.

มา ปริมาณ. มินาติ. มานัน,
ปริมาณ, มตต, มตตฺตา, มโน, วิมานัน,
มินิตพพ, เมตพพ, ฉายา เมตพพ.^๑
อิทิสเสสุ จาเนสุ อนนียปัจจโย น ลพภูติ.

เอตถ มโนติ เอกาย นาพิยา
เอกาย จ ตุลา ย มินมาโน วีย อารมมณ
มินาติ ปริจฺฉินฺทตฺติ มโน. วิเสสโต
มินียเต ปริจฺฉินฺทียเตติ วิมานัน, เทวานัน
ปฺญญพเลน นิพฺพตฺตพฺพมฺหํ เทวนิกต, ย
วิมานัน อฺปฺโสภิต, ปภาสติมิท
พฺพมฺหนฺติ^๒ จ อาทินา โถมิยติ.

มี หีสาย. มินาติ. มีโน, กุมีน.
เอตถ มีโนติ มจฺใจ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า ปิตา
เพราะอรรถว่ารักใคร่บุตร. ชื่อว่า ปิย
เพราะอรรถว่าอันเขาพึงรัก. ความรัก
ชื่อว่า เปม.

มา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปริมาณ
(นับ, วัด). มินาติ (ย่อมนับ). มานัน
(การนับ), ปริมาณ, มตต (จำนวน),
มตตฺตา (จำนวน, मात्रา), มโน (ใจ),
วิมานัน (วิมาน), มินิตพพ, เมตพพ
(พึงวัด), ฉายา เมตพพ (พึงวัดเงา).
ในฐานะเช่นนี้ ไม่ลง อนนียปัจจย.

ในที่นี้ บทว่า มโน มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า มน เพราะอรรถว่านับ คือ กำหนด
รู้อารมณ์ เหมือนตวงด้วยทะนานอย่าง
หนึ่งและชั่งด้วยตาชั่งอย่างหนึ่ง. ชื่อว่า
วิมาน เพราะอรรถว่าถูกนับ คือ กำหนด
เป็นพิเศษ ได้แก่ วิมานอันเป็นที่อยู่
ของทวยเทพซึ่งบังเกิดด้วยกำลังแห่งบุญ
ของเหล่าเทพซึ่งถูกชมเชย โดยนัยเป็นต้น
ว่า วิมานัน อฺปฺโสภิต (วิมานอันงดงาม),
ปภาสติมิท พฺพมฺหํ (วิมานนี้ย่อมรุ่งโรจน์).

มี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีส
(เบียดเบียน). มินาติ (ย่อมเบียดเบียน).

^๑ วิ.มหา. ๔/๑๔๓/๑๙๒.

^๒ พุ.ชา. ๒๘/๕๗๔/๒๑๔.

มีโน (ปลา), กุมินิ (ข้อง, ไช, ลอบ).
 ในที่นี้ บทว่า มีโน ได้แก่ ปลา.

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของปลา

มจฺจสฺส หิ “มีโน มจฺจเ อมฺพุช
 วาริชฺ วาริจโร”ติ อเนกานิ นามานิ.
 วิเสสนามานิ ปน “อมโร ขลิโส จนฺตกุลโ
 กนฺตผลิ อินฺตผลิ อินฺตวโล กุลิโส วามิ
 กุญฺจตโล กณฺฏิกโ สกุโล มคฺคฺโร สิงฺคิ
 สตวฺงโก โรหิตเ ปาจีโน กาโณ สวฺงโก
 ปาวุโส” อิจฺเจวมาทีนึ, “ติมิ ติมิงฺคโล”
 อิจฺเจวมาทีนึ จ ภวฺนติ.

กุมินฺนุติ กุจฺฉิตฺเตนากาเรน มจฺเจ
 มินฺนุติ หีสฺนุติ เอเตนาติ กุมินิ,
 มจฺจพฺนฺธนปฺนฺชโร. โส ปน ปาพิยํ
 กุมินิสฺสทฺเทน วุจฺจติ.

ตถา หิ :

วาริชฺสฺสเว เม สโต
 พนฺธสฺส กุมินามฺเช
 อุกโกสฺติ ปหฺรติ
 ปิเย ปุตฺเต อปฺสฺสโตติ^๑

ปาพิ ทิสฺสติ.

ก็ปลามีชื่อหลายชื่อ ดังนี้ มีน มจฺจ
 อมฺพุช วาริช วาริจร. ส่วนปลามีชื่อพิเศษ
 เช่น อมร ขลิส จนฺตกุล กนฺตผลิ อินฺต-
 ผลิ อินฺตวล กุลิส วามิ กุญฺจตล กณฺฏิก
 สกุล มคฺคฺร สิงฺคิ สตวฺงก โรหิต ปาจีน
 กาณ สวฺงก ปาวุส. (ศัพท์ที่เป็นชื่อ
 ของปลาขนาดใหญ่) เช่น ติมิ ติมิงฺคล.

บทว่า กุมินิ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า
 กุมิน เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องเบียด-
 เบี่ยนคือกำจัดปลา โดยอาการนารังเกียจ
 ได้แก่ ข้อง, ไช, ลอบ. ก็ในพระบาลี ข้อง,
 ไช, ลอบนั้น ท่านกล่าวด้วย กุมิน ศัพท์.

จริงอย่างนั้น ย่อมปรากฏพระบาลี
 ดังนี้ :

พราหมณฺ์ชุกกได้ดำ ติ ลูกรัก
 ของเราผู้แลดูอยู่ เหมือนชาว
 ประมงตีปลาที่ติดอยู่ในไซ ฉะนั้น.

^๑ ชุ.ชา. ๒๘/๑๑๗๖/๔๒๑.

มู พนุธเน. มุณาติ. มุณี.

เอตตุ มุณีติ อตตุโน จิตตุ มุณาติ
มวติ พนุธติ รากโทสาทิวส์ คนตุ น
เทตีติ มุณี.

ริ คติเทสเนสุ. ริณาติ. เรณู.
นการสุส ฌตุต.

ลี สีเส. ลินาติ, นิลินาติ. ลีนัน,
นีสัน, สลูลัน, ปฏิสลูลานัน.

วี ตนุตสนุตานเน. วตุถั วินาติ.
อิมินา สุตเตน จีวรวิ วินาหิ.^๑ กมุเม : อิท
โฆ อาวุโส จีวรวิ มัง อุกุทิสุส วิยยติ. วีต.
สุวีต. อปุปกั โหติ เวตพพ.^๒ การิเต :
วายาเปติ, ตนุตวาเยหิ จีวรวิ
วายาเปสสุสามา'ติ จีวรวิ วายาเปสสุ^๓
อิจุเจวมาทินิ ภาวนติ

มู ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พนุธน
(ผูก, พัน). มุณาติ (ย้อมผูก, ย้อมพัน). มุณี
(มุณี).

ในที่นี้ บทว่า มุณี มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า มุณี เพราะอรรถว่าผูก คือ มัด
จิตของตน ไม่ให้ตกไปสู่อำนาจของ
รากะและโทสะ เป็นต้น.

ริ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป),
เทสน (แสดง). ริณาติ (ย้อมไป). เรณู
(ละออง, ธุลี). แปลง น อักษร เป็น ฌ.

ลี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สีเส
(แนบชิด). ลินาติ (ย้อมกอด), นิลินาติ
(ย้อมเกาะ, ย้อมจับ). ลีนัน, นีสัน
(การเกาะ, การจับ), สลูลัน, ปฏิสลูลานัน
(การหลีกเว้น).

วี ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ตนุต-
สนุตาน (สืบทอดแห่งด้าย, ทอ). วตุถั
วินาติ (ย้อมทอผ้า). อิมินา สุตเตน จีวรวิ
วินาหิ (จงทอจีวรด้วยด้ายนี้). เมื่อใช้
ในอรรถแห่งกัมม จะมีรูปว่า (วิยยติ) เช่น
อิท โฆ อาวุโส จีวรวิ มัง อุกุทิสุส วิยยติ
(ผู้มีอายุ จีวรผืนนี้ เขาทอเจาะจงเรา).

^๑ วิ.มหาวิภังค. ๒/๑๕๗/๑๓๖.

^๒ พุ.ชา. ๒๘/๔๓๙/๑๖๓

^๓ วิ.มหาวิภังค. ๒/๑๕๓/๑๓๒.

วืด (อันเขาทอแล้ว). สุวืด (อันเขาทอดีแล้ว). อปุปกั โหติ เวตพัพพิ (ส่วนที่ควรทอมีเพียงเล็กน้อย). เมื่อลงการิตปัจฉัยจะมีรูปเป็นต้นว่า วายาเปติ เช่น ตนุตวาเยหิ จีวรึ วายาเปสุสาม (พวกเราจะยังช่างนูกให้ทอจีวร). จีวรึ วายาเปสุ (ให้ทอจีวรแล้ว).

วี หีสายั. วินาติ. เวณฺ. เวณฺติ
วโล.

วี ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง หีสาย (เบียดเบียด). วินาติ (ย้อมเบียดเบียด). เวณฺ (ไม้ไผ่). บทว่า เวณฺ ได้แก่ ไม้ไผ่.

ลู เจทเน. ลุนาติ. โลณฺ, กุสลํ,
พาลี, ลูโต.

ลู ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง เจทเน (ตัด). ลุนาติ (ย้อมตัด). โลณฺ (เกลื่อ), กุสลํ (กุศล), พาลี (คนพาล), ลูโต (แมงมุม).

เอตถ ๑ โลณฺนติ ลุนาติ วิต-
รสภาพั วินาเสติ สรสภาพั กโรตีติ โลณฺ,
ลวณฺ. กุโล วยิ หตฺถปฺปเทสํ อกุสลธมฺเม
ลุนาตีติ กุสลํ, อนนฺทชฺชอฏฺฐจวิปากลฺกขณ
ธมฺโม. ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปฺรายนิก เทว
อตฺถ ลุนาตีติ พาลี, อวิทฺวา. ลูโตติ
มกฺกฏโก^๑ วุจฺจติ. ตสฺส หิ สุตฺตํ
“ลุตฺตตฺตนุ”ติ วทนฺติ. ยฺยํ ปาตุ
ปฏฺงคฺมกฺขิกาทินํ ธีวตี ลุนาตีติ ลูโต.

ก็ในที่นี้ บทว่า โลณฺ มีวิเคราะห์
ว่า ชื่อว่า โลณ เพราะอรรถว่าตัดรสอื่น
คือ ทำให้รสอื่นหมดไป ให้มีเฉพาะรส
ของตน ได้แก่ เกลื่อ. ชื่อว่า กุสล เพราะ
อรรถว่าตัดอกุศลธรรมเหมือนหญ้าคา
บาดฝ่ามือ ได้แก่ ธรรมที่มีลักษณะไม่มี
โทษและมีผลที่น่าปรารถนา. ชื่อว่า พาล
เพราะอรรถว่าตัดประโยชน์ทั้งสอง คือ
ประโยชน์ในทิฏฐุธรรมและสัมปรายภพ

^๑ อภ.ส.อ. ๔๖/-/๕๒๑.

ได้แก่ คนโง่เขลา. แมงมุม ท่านเรียกว่า ลูต. อาจารย์ทั้งหลายกล่าววโยของ แมงมุมนั้นว่า ลูตสุดต. ชื่อว่า ลูต เพราะ อรรถว่าตัดชีวิตของสัตว์มีตัวกแตนและ แมลงวัน เป็นต้น เพื่อดื่มน้ำเหลือง.

สิ พนุธเน. สินาติ. สีมา. สีล.

สิ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง พนุธน (ผูก). สินาติ (ย่อผูก). สีมา (เขต, แดน), สีล (ศิระ).

เอตถ สีมาติ สีนียเต สมคเคน
สัสมเน กมุมาจาย พนุธิยเตติ สีมา.
สา ทูริธา พทุธสีมา อพทุธสีมาติ.
ตาสุ อพทุธสีมา มริยาทกรณวเสน
“สีมา”ติ เวทิตพฺพา. สินาติ พนุธติ
เกเส โมพิกรณวเสน เอตถาติ สีล.
อญฺญานิปี โยเขตพฺพานิ.

ในที่นี้ บทว่า สีมา มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สีมา เพราะอรรถว่าเป็นเขตอัน สงฆ์ผู้พร้อมพริ้งกันผูกด้วยกรรมวาจา. สีมานั้น มี ๒ อย่าง คือ พัทธสีมา ๑ อพัทธสีมา ๑. บรรดาสีมา ๒ อย่างนั้น อพัทธสีมา ฟังทราบว่ามีมา ด้วยอำนาจ การกำหนดเขตแดน. ชื่อว่า สีล เพราะ อรรถว่าเป็นที่ผูกมัดด้วยอำนาจการเกล้า เป็นมวย. ฟังประกอบแม้บทอื่น ๆ.

สา ปาเก. สินาติ.

สา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ปาก (หุง, ต้ม). สินาติ (ย่อหุง).

สุ หีสาย. สุณาติ. พรสุ. ปริ
สุณนฺติ หีสนฺติ เอเตนาติ พรสุ.^๑

สุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง หีสาย (เบียดเบียน). สุณาติ (ย่อเบียดเบียน). พรสุ (ขวาน). ชื่อว่า พรสุ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเบียดเบียนวัตถุอื่น.

^๑ ก ผรส.

อส โภชนเน. วุตตานํ ผลมสนาติ.^๑
 อสนํ. เอตถ อสนนุติ อาหาโร. โส หิ
 อสียติ ภูณชียตีติ "อสนนุ"ติ วุจฺจติ.
 "อสนาถ ขาทถ ปิวถา"ติ^๒ อิทเมตถ
 นิตฺตสนํ.

กิลิส วิพาธเน. กิลิสฺนาติ. กิลโส.
 เอตถ. ๑ กิลโสติ ราคาทโยปี ทุกฺขมฺปิ
 วุจฺจติ.

อุทฺธส อุณฺเณ. อุณฺโง ปริเยสนํ.
 อุทฺธสนาติ.

อิส อภิกฺขณเ. อิสฺนาติ.

วิส วิปฺปโยเค. วิสฺนาติ. วิสํ.

อส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง โภชน
 (กิน, บริโภค). วุตตานํ ผลมสนาติ (ย่อม
 บริโภคผลของพืชที่หวานแล้ว). อสนํ
 (อาหาร). ในที่นี้ บทว่า อสนํ ได้แก่
 อาหาร. ก็อาหารนั้น ท่านเรียกว่า อสน
 เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ถูกบริโภค. ในที่นี้
 มีตัวอย่างว่า อสนาถ ขาทถ ปิวถ (เชิญ
 พวกท่านบริโภค เคี้ยวกิน ต้ม).

กิลิส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วิพาธน
 (เบียดเบียน, กำจัด). กิลิสฺนาติ (ย่อม
 เบียดเบียน). กิลโส (กิลส). ก็ ในที่นี้
 ราคาเป็นต้นก็ดี ทุกข์ก็ดี ท่านเรียกว่า
 กิลส.

อุทฺธส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อุณฺจ
 (แสวงหา). การแสวงหา ชื่อว่า อุณฺจ.
 อุทฺธสนาติ (ย่อมแสวงหา).

อิส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อภิกฺขณ
 (เป็นไปเนื่อง ๆ). อิสฺนาติ (ย่อมเป็นไป
 เนื่อง ๆ).

วิส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง วิปฺปโยค
 (ไม่ประกอบ, แยก). วิสฺนาติ (ย่อมแยก
 กัน). วิสํ (ยาพิษ).

^๑ พ.ชา. ๒๘/๔๐๑/๑๕๕.

^๒ ที.มหา. ๑๐/๑๖๓/๑๙๗, พ.พุทธ. ๓๓/๒/๔๑๖. ปิวถ.

ปุต สีนะหสวานปุรณะสุ. ปุสฺสนาติ.

ปุต ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สีนะห (รักใคร่), สวาน (ไหล), ปุรณะ (เต็ม). ปุสฺสนาติ (ย่อมรักใคร่, ย่อมไหล, ย่อมเต็ม).

ปุต โปสนเน. ปุสฺสนาติ.

ปุต ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โปสน (เลี้ยง). ปุสฺสนาติ (ย่อมเลี้ยง).

มุส เถยเย. มุสฺสนาติ. มุสโล.

มุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง เถยเย (ลัก, ขโมย). มุสฺสนาติ (ย่อมลัก). มุสโล (สาก).

กียาที เอตตกา ทิฏฐา
ธาดโว เม ยถาพลั
สุตเตสฺสวณฺเณปี เปกฺขิตฺวา
คณฺหโวห อตฺถยฺตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี ก็ ธาตุ เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง ท่านทั้งหลาย พึงตรวจดูธาตุแม้ เหล่าอื่น ในพระบาลีแล้ว ถือเอา ตามความเหมาะสมแห่งอรรถเถิด.

สาสนา โลกโต เจเต
ทสฺสิตา เตสุ โลกโต
สาสนสฺสไสปการาย
วุตฺตา ตทนฺรูปกา.

ธาตุนั้น ได้แสดงไว้จาก คัมภีร์พระพุทธศาสนา และจาก คัมภีร์ทางโลก ในคัมภีร์เหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวถึงธาตุที่เหมาะสม แก่พระพุทธศาสนานั้น จากคัมภีร์ ทางโลก เพื่อเป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา.

กียาทิคณฺเณยั.

หมวด กี่ ธาตุ เป็นต้น จบ.

คหาคณิก

อิทานิ คหาคิณเณ วุจฺจเต.
เอตฺเตเก เอวํ มณฺเณนฺติ.

คหาทีนํ คิณเณ นาม
ปจฺเจกํ นุปลพฺภติ
อถเมโก คหธาดุ
คหาทีนํ คิณเณ สียา ?

ยโต ปุปฺพนฺหา ปรา เหยยฺยํ
ธาดุโต ชินฺสาสเน
เตปิ อณฺเณ น วิชฺชนฺติ
อณฺเณตฺร คหธาดุยา.

อิติ จินฺตาย เอกจฺเจ
คหธาดุํ กิยาทีนํ
ปกฺขิปีสฺส คเณ เอวํ
น วทีสฺส คหาทิกํ.

น เตสํ คหณํ ธีโร
คเณหฺมยฺย สฺวิจฺกฺขเณ
ยโต กจฺจายเน วุตฺโต
คหาทีนํ คิณเณ วิสฺสุ.

“คหาทีโต ปุปฺพนฺหา” อิติ
ลกฺขณํ วทตา หิ โส

หมวด คห ธาตุ เป็นต้น

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวหมวด
คห ธาตุ เป็นต้น. ในเรื่องนี้ คนบางคน
ย่อมสำคัญอย่างนี้.

ชื่อว่า คณะของธาตุ มี คห ธาตุ
 เป็นต้น ย่อมมีไม่ได้โดยเฉพาะ
เพราะ คห ธาตุตัวเดียว จะเป็น
คณะ ของ คห ธาตุ เป็นต้น
ได้อย่างไร ?

อนึ่ง ปุป และ ฤษา ปัจจัยอื่น
ที่ลงท้ายธาตุใด ในศาสนาของ
พระชินเจ้า ธาตุเหล่านั้นอื่น
ย่อมไม่มี ยกเว้น คห ธาตุ.

อาจารย์พวกหนึ่งนับ คห ธาตุเข้า
ในหมวดธาตุมี ก็ ธาตุ เป็นต้น
ตามความคิด ไม่กล่าวถึงคณะ
ของ คห ธาตุ เป็นต้นไว้อย่างนี้.

นักปราชญ์ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์
ไม่พึงเชื่อความเห็นของท่านเหล่านั้น
นั้น เพราะพระกัจจายนะได้กล่าว
ถึงคณะของ คห ธาตุ เป็นต้นไว้
โดยเฉพาะ ในคัมภีร์กัจจายนะ.

จริงอยู่ พระกัจจายนะกล่าวสูตรว่า
คหาทีโต ปุปฺพนฺหา ได้แสดงคณะ

กจฺจายเนน ครุณา
ทสฺสึโต นนุ สาสเน ?

สเจ วิสฺสุ คหาทีนํ
คโณ นาม น ลพฺภติ
คหาทีทีปเก สุตฺเต
หิตฺวาน พาหิรั อิทํ.

“คหโต ปุပ္พนา” อิจฺเจว
วตฺตพฺพํ อถ วา ปน
“กียาทีโต นาปุပ္พนา”ติ
กาตพฺพํ เอกลกฺขณํ.

ยสฺมา ตถา น วุตฺตตฺถจ
น กตฺถเจกลกฺขณํ
ตสฺมา อัย วิสฺสุเยว
คโณ อิจฺเจว ฅายติ.

สรา สเร โลบิ”มิตฺติ-
อาทีนึ ลกฺขณานิ
คมภีรั ลกฺขณํ เอตํ
ทฺชฺชานํ ตกฺกคาหิณา.

ของ คห ธาตุเป็นต้นนั้นไว้ ในพระ
ศาสนา มิใช่หรือ ?

ถ้าคณะของ คห ธาตุเป็นต้น
ย่อมมีไม่ได้โดยเฉพาะ เพราะละ
อาที ศัพท์ ที่เป็นภายนอก ในสูตร
ที่แสดง คห ธาตุเป็นต้น (ว่า
คหาทีโต ปุပ္พนา).

แต่พึงกล่าวว่า คหโต ปุပ္พนา (ลง
ปุป และ ณะหา ปัจจัยท้าย คห ธาตุ)
หรือควรกระทำให้เป็นสูตรเดียว
กันว่า กียาทีโต นาปุပ္พนา (ลง
นา, ปุป และ ณะหา. ปัจจัยท้าย ก็
ธาตุเป็นต้น).

เพราะพระกัจจายนะไม่ได้กล่าวไว้
อย่างนี้ (ว่า คหโต ปุပ္พนา)และ
ไม่ได้กระทำไว้เป็นสูตรเดียวกัน
ฉะนั้น คหาทีคณะนี้ ย่อมมีได้
โดยเฉพาะ.

สูตรนี้ (คหาทีโต ปุပ္พนา) ลึกซึ่ง
เข้าใจยาก โดยผู้ยึดเอาตรรกะ
(ปราศจากความชอบ ด้วยเหตุ
และสาธก) เหมือนสูตรว่า สรา
สเร โลบิ เป็นต้น.

อุสาทโยปิ สนุถาย
 อาทิกุคโห กโต ตหี
 ตถา हि “อุณฺหาเปตี”ติ
 อาทिरูปานิ ทิสฺสเร.

อิทานิ ปากฺกํ กตฺวา
 อาทิสทฺทผลํ อหิ
 สปุปโยคํ คหาทีนํ
 คนฺนิ วกฺขามิ เม สฺจน.

คห อุปาทานเน. อุปาทานํ คหนฺณิ,
 น กิเลสฺอุปาทานํ. อุปสทฺโท เหตุถ น
 กิณฺจิ อตฺถวิเสสํ วทติ. อถวา กาเยน
 จิตฺเตน วา อุปคฺนฺตฺวา อําทานํ คหนฺณิ
 อุปาทานนฺตฺติ สมิปฺตฺโต อุปสทฺโท. กตฺถจि
 हि อุปสทฺโท อาทานสทฺทสहिโต
 ทฬฺหคฺคฺคฺหนฺเน วตฺตติ “กามฺอุปาทานนฺ”ติ-
 อาทิสฺสุ.^๑ อธิ ปน ทฬฺหคฺคฺคฺหนฺณิ วา
 โหนฺตุ สิทฺธิคฺคฺคฺหนฺณิ วา, ยํกิณฺจิ คหนฺณิ
 อุปาทานเมว, ตสฺมา คหธาตฺว คหนฺเน
 วตฺตตีติ อตฺถโต คเหตุพฺโพ. เสมฺปุปฺติ,
 คณฺหาติ วา. ปริคฺคณฺหาติ, ปฏิกฺค-
 คณฺหาติ, อธิคณฺหาติ, ปคฺคณฺหาติ,

พระกัจจายนะทำ อาทิสัพทํไว้
 ในสูตรนั้น เพราะหมายเอา อุส
 ธาตุ เป็นต้น จริงอย่างนั้น รูป
 เป็นต้นว่า อุณฺหาเปติ ย่อมปรากฏ
 (คือ ในรูปว่า อุณฺหาเปติ ลบ ส
 ของ อุส ธาตุด้วยมหาสูตร).

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวกลุ่มธาตุมี
 คห ธาตุ เป็นต้นพร้อมทั้งอุทาหรณ์
 โดยกระทำผลของ อาทิสัพทํ ให้
 ปรากฏชัด ขอท่านจงฟังคำของ
 ข้าพเจ้าเถิด.

คห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง อุปาทาน
 (ถือเอา). การถือเอา ชื่อว่า อุปาทาน.
 ไม่ใช่การยึดมั่นคือกิเลส. เพราะว่า อุป
 ศัพท์ ในคำว่า อุปาทาน นี้ ไม่ได้กล่าว
 อรรถพิเศษอะไร ๆ. อีกอย่างหนึ่ง อุป
 ศัพท์ที่ใช้ในอรรถแห่งสมิปะดังนี้ว่า การเข้า
 ไปถือเอาทางกายหรือทางจิต ชื่อว่า
 อุปาทาน. จริงอยู่ ในที่บางแห่ง อุป ศัพท์
 ที่ประกอบกับ อาทาน ศัพท์ ใช้ในอรรถ
 แห่ง ทฬฺหคฺคฺคฺหนฺเน (ถือเอาอย่างมั่นคง)
 เช่น กามฺอุปาทานํ (เครื่องยึดมั่นคือกาม).
 แต่ในที่นี้ จะเป็นการถือเอาอย่างมั่นคง
 หรือถือเอาอย่างย่อหย่อนก็ตาม, การถือ

^๑ ที.ปา. ๑๑/๒๖๒/๒๔๒.

นิกุคณฺหาติ. ปธานคณฺหนโก. คณฺหิตฺ, อุกุคณฺหิตฺ. คณฺหิตฺวา. อุกุคณฺหิตฺวา.

เอาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอุปาทาน
ทั้งนั้น, เพราะเหตุนั้น ฟังถือเอาความ
หมายว่า คห ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง คณ
(ถือเอา). เหมปฺปติ, คณฺหาติ วา (ยอม
ถือเอา). ปริกุคณฺหาติ (ยอมครอบครอง),
ปฏิกุคณฺหาติ (ยอมรับ), อธิคณฺหาติ
(ยอมได้), ปคุคณฺหาติ (ยอมยกย่อง),
นิกุคณฺหาติ (ยอมชม). ปธานคณฺหนโก
(ผู้เรียนเอาด้วยความเพียร). คณฺหิตฺ
(เพื่อถือเอา), อุกุคณฺหิตฺ (เพื่อเรียนเอา).
คณฺหิตฺวา (ถือเอาแล้ว), อุกุคณฺหิตฺวา
(เรียนเอาแล้ว).

อณฺณถาปี รูปานิ ภวนฺติ. อหิ
ชาลี คฺhesฺสามิ.^๑ คฺhetฺ. คฺhetฺวา.
อุคฺคาหโก, สงฺคาหโก, อชฺโฆคาโพห.
การิตเต : “คณฺหาเปติ, คณฺหาปยติ,
อณฺณตริ สติปฏฺจานํ อุกุคณฺหาเปนฺติ,
สทฺธิ อมจฺจสฺสเสน คณฺหาเปตฺวา.^๒
อุปชฺฌํ คาหาเปตฺพุโพ.^๓ อุปชฺฌํ
คาหาเปตฺวา.^๔ คาเหติ, คาหยติ,
คาหาเปสฺสตี.^๕ คาหาปยนฺติ สพฺภาวํ.^๖

รูปแม้โดยประการอื่น ยังมีอีก.
เช่น อหิ ชาลี คฺhesฺสามิ (เราจักจับ
พระชาลี). คฺhetฺ (เพื่อถือเอา). คฺhetฺวา
(ถือเอาแล้ว). อุคฺคาหโก (ผู้เล่าเรียน),
สงฺคาหโก (ผู้รวบรวม), อชฺโฆคาโพห
(หยั่งลงแล้ว). เมื่อลงการิตปัจจัยจะมี
รูปว่า คณฺหาเปติ, คณฺหาปยติ (ยอม
ให้ถือเอา), อณฺณตริ สติปฏฺจานํ อุกุ-
คณฺหาเปนฺติ (ยอมให้เรียนเอาสติปฏฺจาน

^๑ พุ.ชา. ๒๘/๑๑๐๖/๓๘๙

^๒ พุ.ชา.อ. ๒๙/-/๔๙

^๓ วิ.มหา. ๔/๑๔๒/๑๘๘.

^๔ วิ.มหา. ๔/๑๔๒/๑๘๙

^๕ ไป. คาหาเปติ, คาหาปยติ.

^๖ ฉ. ขุทฺทลิกฺขา. ๑๐๒ คาถา.

คาหโก, คาเหตุวา" อิจฺจาทีนฺติ. กมฺมณฺนิ :
 คยฺหติ, สงฺคยฺหติ, คณฺหิยฺติ วา. ตถา
 หิ "คณฺหิยฺนฺติ อุกฺคณฺหิยฺนฺตี"ติ^๑
 นิตฺยเทสฺปาฬิ ทิสฺสฺสฺติ. "เคนฺหิ, คาหิ,
 ปรีคฺคหิ, สงฺคาหโก, สงฺคเหตา"^๒
 อิจฺจาทีนฺติ โยเชตฺตพฺพานิ.

อย่างใดอย่างหนึ่ง), สทฺธิ อมฺจฺจสฺสฺสฺส
 คณฺหาเปตฺวา (ให้ถือเอาพร้อมด้วย
 อำมาตย์พันหนึ่ง). อุปฺชฺฌ์ คาหาเป-
 ตพฺโพ (พึงให้ถือเอาอุปฺชฺฌ์). อุปฺชฺฌ์
 คาหาเปตฺวา (ให้ถือเอาแล้วซึ่งอุปฺชฺฌ์).
 คาเหตุ, คาหยฺติ (ย้อมให้ถือเอา),
 คาหาเปสฺสฺสฺติ (จักให้ถือเอา). คาหาปยฺนฺติ
 สพฺภาวํ (ย้อมให้ถือเอาสภาพของตน).
 คาหโก (ผู้ให้ถือเอา), คาเหตุวา (ให้ถือ
 เอาแล้ว). เมื่อใช้ในอรรถแห่งกัมมฺ จะมี
 รูปว่า คยฺหติ (อันเขาย้อมถือเอา),
 สงฺคยฺหติ (อันเขาย้อมรวบรวม), คณฺหิยฺติ
 (อันเขาย้อมถือเอา). จริงอย่างนั้น พระ
 บาลินีเทศ ย่อมปรากฏว่า คณฺหิยฺนฺติ
 (อันเขาย้อมถือเอา) อุกฺคณฺหิยฺนฺติ (อัน
 เขาย้อมเรียนเอา). พึงประกอบแม่รูปอื่นๆ
 เช่น เคนฺหิ (เรื่อน), คาหิ (การถือเอา),
 ปรีคฺคหิ (การครอบครอง), สงฺคาหโก
 (ผู้รวบรวม), สงฺคเหตา (ผู้รวบรวม).

วิธีแจกพจนานุกรมของ คห ชาติ

ตตฺร อการานนฺตรตฺยนฺตปทานํ
 "เขปฺปติ, เขปฺปนฺติ. เขปฺปสี"ติ จ

ใน คห ชาติ นั้น นักศึกษาพึงแจก
 พจนานุกรมของบทที่ลง ติ วิภัติติท้าย อ

^๑ พ.มหา. ๒๙/๘๑๓/๕๑๑.

^๒ ไป. สงฺคาเหตุวา.

“คณฺหติ, คณฺหฺนฺติ, คณฺหฺสิ”ติ จ
อาทินา นเยน สพฺพาสฺส วิภตฺตีสฺส
สพฺพธา ปทมฺมาลา โยเชตพฺพธา.
อากาเรการานนฺตรตฺยนฺตปทานํ
“คณฺหาติ คณฺหาเปตี”ติอาทินา
ยถาสมฺภวํ ปทมฺมาลา โยเชตพฺพธา
วชฺเชตพฺพญฺจานํ วชฺเชตฺวา.

อิมานิ ปน ปลฺลิตฺถานิ กานิจิ
อชฺชตฺตนีรฺูปานิ “อคฺคฺหี มตฺติกาปตฺตํ.”
อคฺคฺหฺ, อคฺคฺหฺสิ, อคฺคฺหฺเสฺนฺ”ติ.
ภวิสฺสฺนฺตฺอาทิสฺส คฺหฺเสฺสฺติ, คฺหฺเสฺสฺนฺติ.
เสฺสํ ปริปฺณฺณํ กาทพฺพํ. อคฺคฺหฺสิสา,
อคฺคฺหฺสิสฺสํ. เสฺสํ ปริปฺณฺณํ กาทพฺพํ.

อุส ทาเห. ทาโห อุณฺหํ. อุสฺติ
ทหฺตฺติ อุณฺหํ. อุณฺหฺสทฺโห “อุณฺหํ ภตฺตํ
ภฺยฺชฺติ”ติอาทิสฺส^๒ ทพฺพมเปกฺขติ, “สฺตี
อุณฺหํ ปฏฺิหนฺตี”ติอาทิสฺส ปน คฺณํ

อักษฺรในทฺกวิภตฺติ โดยปรกการท้งปวง
โดยนัยเป็นต้นว่า เหมปฺปติ, เหมปฺปนฺติ,
เหมปฺปสิ และว่า คณฺหติ, คณฺหฺนฺติ,
คณฺหฺสิ. พึงแจกปทมฺมาลาของบทที่ลง ติ
วิภตฺติท้าย อา อักษฺรและ เอ อักษฺร
ตามสมควร โดยนัยเป็นต้นว่า คณฺหาติ
คณฺหาเปตี โดยเว้นตำแหน่งที่ควรเว้น.

ก็ รูปที่ลงอชฺชตฺตนีวิภตฺติเหล่านี้
บางรูปมีใช้ เช่น อคฺคฺหี มตฺติกาปตฺตํ
(ได้ถือเอาบาตรติน). อคฺคฺหฺ, อคฺคฺหฺสิ,
อคฺคฺหฺเสฺสํ (ได้ถือเอาแล้ว). ในภวิสฺสฺนฺตฺ-
วิภตฺติ เป็นต้น มีรูปว่า คฺหฺเสฺสฺติ,
คฺหฺเสฺสฺนฺติ (จักถือเอา). ที่เหลือพึงแจก
ให้ครบทฺกวิภตฺติ. (ในกาลาติปตฺติวิภตฺติ)
จะมีรูปว่า อคฺคฺหฺสิสา, อคฺคฺหฺสิสฺสํ (จัก
ได้ถือเอาแล้ว). ที่เหลือพึงแจกให้ครบ
ทฺกวิภตฺติ.

อุส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทาห
(ร้อน). ความร้อน ชื่อว่า ทาห. ชื่อว่า
อุณฺห เพราะอรรถว่าร้อน. อุณฺห ศัพท์
เพ่งถึงวัตถุ ในประโยคเป็นต้นว่า อุณฺห

^๑ พ.ชา. ๒๘/๔๕๔/๑๗๙.

^๒ พ.ชา.อ. ๓๐/-/๒๖๐. อุณฺหํ ภตฺตํ วชฺชิตฺวา.

อุณหภูมิต่ำ อัจฉิตตตา. อุณหภูมิ หิ
สีตภาโว จ คุณ.

ตส ปิปาสา. ตณหา. เกณญเณ
ตณหา? ตสฺสตี ปริตสฺสตีตี อตฺถเน.

ชฺฐิ ปิตีเสวนเน. ชฺฐิโนห สมโย.
กาเพ วา ยทิ วา ชฺฐิโนห ยทา วายติ
มาลฺลโต.^๑

ตตฺถ ชฺฐิโนหิตี โชเสตี โลกสฺส
ปิตี โสมนสฺสญจ อปฺปาเทตีตี ชฺฐิโน.

ภตฺตี ภูณชตี (ย้อมบริโภคข้าวร้อน).
ส่วนในประโยคเป็นต้นว่า สิตี อุณห
ปฏิหนติ (ย้อมกำจัดความเย็นความร้อน)
มองหาคุณลักษณะ เพราะปรารถนา
ความเป็นสภาพร้อน. จริงอยู่ ความร้อน
และความเย็นเป็นคุณลักษณะ.

ตส ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปิปาสา
(กระหาย). ตณหา (ความอยาก).
ถามว่า ชื่อว่า ตณหา เพราะอรรถว่า
อะไร? ตอบว่า ชื่อว่า ตณหา เพราะ
อรรถว่ากระหาย.

ชฺฐิ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ปิตี
(อิมใจ), เสวน (เสพ, คบ). ชฺฐิโนห
สมโย (สมัยข้างขึ้น). กาเพ วา ยทิ วา
ชฺฐิโนห ยทา วายติ มาลฺลโต (สมัยใด
จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ตาม ลม
ย้อมพัดมา).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชฺฐิโนห
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ชฺฐิโนห เพราะ
อรรถว่าให้อิมใจ คือ ให้เกิดปิตีและ
โสมนัสแก่ชาวโลก.

^๑ พ.ชา. ๒๗/๑๗/๖.

ชุต ทิตฺติยํ. ชุณฺหา รตฺติ.
 โชตฺติ สยํ นิปฺปภาปิ สมานา จนฺท-
 ตารกฺปฺปภาเสนปี^๑ ทิพฺพติ วิโรจติ
 สปฺปภา โหตีติ ชุณฺหา.

ชุต ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ทิตฺติ**
 (รุ่งโรจน์, สว่าง). ชุณฺหา รตฺติ (ราตรี
 สว่าง, ราตรีข้างขึ้น). ชื่อว่า ชุณฺหา เพราะ
 อรรถว่าแม้ตนเองจะไม่มีรัศมี ก็รุ่งโรจน์
 เสมอแม้ด้วยแสงจันทร์และแสงดาว.

สา ตนฺกรณ. สณฺหา วาจา.
 สียติ ตนฺกรียติ, น ผรฺสฺภาเวน กกุกฺสา
 กรียตีติ สณฺหา.

สา ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **ตฺนฺกรณ**
 (ทำให้บาง). สณฺหา วาจา (วาจาอ่อน
 โยน). ชื่อว่า สณฺหา เพราะอรรถว่า
 ทำให้บาง คือ ไม่กระทำให้หยาบ โดย
 ความเป็นคำหยาบ.

โส อนฺตกมฺม. สณฺหํ, ญาณํ.
 สียติ สยํ สุขุมภาเวน อติสุขุมมฺปิ อตุถํ
 อนฺตํ กโรติ นิปฺผลตี ปาเปตีติ สณฺหํ.

โส ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **อนฺตกมฺม**
 (กระทำที่สุด). สณฺหํ (จบสิ้น), ญาณํ
 (ญาณ). ชื่อว่า สณฺห เพราะอรรถว่า
 เป็นสภาพกระทำอรรถที่แม้ละเอียดยิ่ง
 ให้จบสิ้น คือ ให้ถึงความสำเร็จ โดยความ
 ที่ตนเองเป็นผู้ละเอียด.

ติช นิสาน. นิสานํ ติกฺขตา.
 ติณฺเฬห ปรสฺสุ.^๒ ติติกฺขตีติ ติณฺเฬ.

ติช ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง **นิसान**
 (คม). ความคม ชื่อว่า นิสาน. ติณฺเฬห
 ปรสฺสุ (ขวานคม). ชื่อว่า ติณฺเฬ เพราะ
 อรรถว่า ย่อมคม.

^๑ โป. จนฺทตารกฺปฺปภาวเสน.

^๒ ก. ผรฺสฺ.

สี เสวาย์. อตฺตโน หิตมาสี-
สนฺเตหิ เสวียเตติ สีปฺปี, ยํกิญฺจิ
ชีวิตเหตุ สิกฺขิตพฺพํ สีปฺปายตฺนํ.

อปัจ สีปฺปนฺติ อญฺจารส มหา-
สีปฺปานิ : สุตฺติ สฺมมฺติ พุยากรณํ
ฉนฺโทวิจิตฺติ นินฺรุตฺติ โชติสฺตถํ สิกฺขา
โมกฺขณานํ กิริยาวิธิ ฌนฺพฺเพโท
หตฺถิสิกฺขา กามตฺนตํ อสฺสสฺสกฺขณํ ปฺรารณํ
อิตฺติหาโส นีติ ตกฺโก เวชฺชกณฺจาทิ.

สี ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง เสวา (เสพ,
ศึกษา, เล่าเรียน). ชื่อว่า สีปฺป เพราะ
อรรถว่าเป็นสิ่งที่ผู้หวังประโยชน์เพื่อตน
ย่อมเสพ ได้แก่ เครื่องเลี้ยงชีพ คือ ศิลปะ
อย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรศึกษา เพราะเหตุ
แห่งชีวิต.

ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สีปฺป ได้แก่
ศิลปศาสตร์อันยิ่งใหญ่ ๑๘ ประเภท
ดังนี้ : สุตฺติ (พระเวท) ๑ สฺมมฺติ (เวทาค-
ศาสตร์) ๑ พุยากรณ (ไวยากรณ์) ๑
ฉนฺโทวิจิตฺติ (ฉันทลักษณ์) ๑ นินฺรุตฺติ
(คัมภีร์นินฺรุตติที่ว่าด้วยที่มาของศัพท์) ๑
โชติสฺตถ (ดาราศาสตร์) ๑ สิกฺขา (คัมภีร์
ศึกษาที่ว่าด้วยวิธีออกเสียงคำในพระเวท
ให้ถูกต้อง) ๑ โมกฺขณาน (วิชาเวทมนต์
ช่วยให้พ้นอันตราย) ๑ กิริยาวิธิ (อลัง-
การศาสตร์) ๑ ฌนฺพฺเพท (วิชายิงธนู) ๑
หตฺถิสิกฺขา (วิชาดูลักษณะข้าง) ๑
กามตฺนต (กามศาสตร์) ๑ อสฺสสฺสกฺขณ
(วิชาดูลักษณะม้า) ๑ ปฺรารณ (คัมภีร์
ปุราณะ, คัมภีร์รวบรวมเรื่องราวที่มีมา
แต่โบราณกาล เกี่ยวกับความรู้ทาง
ศาสนา ปรัชญา ฯลฯ) ๑ อิตฺติหาโส (เรื่อง
เล่าที่สืบต่อกันมา) ๑ นีติ (นิติศาสตร์,

กู กุจชายั. กุจชา ครหา. กณฺหา
ธมฺมา.^๑ กโณฺห ปุริโส.

ตตฺถ กณฺหาติ อปภสฺสรวภา-
กรณตฺตา ปณฺชิตฺเตหิ กุจฺจิตฺตพฺพา
ครหิตฺตพฺพาติ กณฺหา, อกุสฺสธมฺมา.
กาฬวณฺณตฺตา สุวณฺณวณฺณาทิกั อฺป-
นิธาย กุจฺจิตฺตพฺโพ นินฺนิตฺตพฺโพติ กโณฺห,
กาฬวณฺโณ.

วุตฺตมฺปิ เจตฺ :

กโณฺห วตายั ปุริโส
กณฺหํ ภูมฺชติ โภชนํ
กณฺเฬ ภูมิปฺปเทสฺสมี
น มยฺหํ มนฺโส ปิโยติ^๒ จ,
น กโณฺห ตจฺสา เหติ
อนฺโตสฺวาโร หิ พุราหฺมโณ

วิชาภฺญหมาย) ๑ ตกฺก (ตรรกศาสฺตรั)
๑ เวชฺชก (แพทยศาสฺตรั) ๑.

กู ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง กุจฺชา
(ตำหนิ). ความตำหนิ ชื่อว่า กุจฺชา.
กณฺหา ธมฺมา (ธรรมด้า). กโณฺห ปุริโส
(บุรุษด้า).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กณฺหา
มีวิเคราะหฺว่า ชื่อว่า กณฺหา เพราะ
อรรถว่าเป็นสภาวะที่บัณฑิตพึงตำหนิ
เพราะทำความไม่ผุดผ่อง ได้แก่ อกุสฺล-
ธรรม. ชื่อว่า กณฺห เพราะอรรถว่าเป็นสี
ที่ควรตีเตียน โดยเทียบเคียงกับสีทอง
เป็นต้น เพราะมีสีดำ ได้แก่ สีด้า.

สมจริง ดังพระดำรัสที่พระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ดังนี้ :

บุรุษนี้ด้าจริงหนอ บริโภคโภชนะ
ก็ด้า อยู่ในภูมิประเทศก็ด้า ไม่เป็น
ที่ชอบใจของเราเลย,
คนไม่ชื่อว่าเป็นคนด้า เพราะ
ผิวหน้่ง เพราะคนที่มีแก่นภายใน

^๑ อภ.สั. ๓๔/๑๕/๗, ๘๓๙/๓๒๗.

^๒ พุ.ชา. ๒๗/๑๓๒๙/๒๗๒.

ยสุมี ปาปานิ กมุมานิ
ส เว กโณห สุขมุปตีติ^๑ จ.

อิจุเจอร์ :

คหาทิกเก ชาติคณ
สนุชาย ตสิอาทโย
อาทิกคโท กโต ปุปณหา
คหาทิสู ยถารห์.

คหโต ชาติโต หิ ปุโป
อาชยาตตเตว ทิสฺสติ
อาชยาตตเต จ นามตเต
ณฺหาสทฺโท อฺสโต ตถา.

อฺสคเหหิ อณฺณสฺมา
นามตเตว ทฺเว มตา
เอว วิเสสโต เณฺยโย
คหาทิกณนิจฺจโย.

จึงชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ผู้ใดมี
บาปกรรม ผู้นั้นแหละ ชื่อว่าเป็น
คนดำนะทำวสุชัมปตี.

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปความได้
ดังนี้ :

อาทิ ศัพท์ ท่านทำไว้เพราะหมาย
เอา ตสิ ชาติเป็นต้น ในกลุ่มชาติ
มี คห ชาติเป็นต้น ปุป และ ณา
ปัจฉย ย่อมปรากฏในกลุ่มชาติ
มี คห ชาติเป็นต้น ตามสมควร.

ปุป ปัจฉย ย่อมปรากฏท้าย คห
ชาติในความเป็นอาชยาต ณา
ปัจฉยย่อมปรากฏท้าย อฺส ชาติ
ในความเป็นอาชยาต และใน
ความเป็นนาม.

ปัจฉยทั้งสองพึงทราบว่าเป็น
ชาติอื่นจาก อฺส ชาติ และ คห ชาติ
ในความเป็นนาม ข้อวินิจฉัยของ
กลุ่มชาติ มี คห ชาติเป็นต้น
พึงทราบโดยความพิเศษอย่างนี้.

^๑ พ.ชา. ๒๗/๑๓๒๙/๒๗๒.

วินิจฉัย

บทว่า ตณฺหายตี - อุนฺหาเปตี

เอตถ ปน กิญจาปี สาสนเน
“ตณฺหายตี”^๑ติ กิริยาปทมฺปิ ทิสฺสตี,
ตถापि ตสฺส “ปพฺพตายนตี, เมตฺตายนตี”ติ
อาทีนิ วिय นามสฺมา วิहितสฺส
อายปัจจยสฺส วเสน สิทฺธตฺตา กิริยา-
ปทตฺเตปิ ญฺหาปัจจโย มุขฺยโต
ลพฺภตีติ น สกฺกา วตฺตุ.

“ตณฺหายตี”ติ हि อิํ ญฺหา-
ปัจจยวตา ตสฺสธตฺโต นิปฺพนฺนตณฺหา-
สทฺทสฺมา ประสฺส อายปัจจยสฺส วเสน
นิปฺพนฺนํ. ตถา กิญจาปี รูปีย-
สํโฆหารสิกฺขาปทวณฺณนายํ “วาสิผล”^๒
ตาเปตฺวา อุกกํ वा चीरि वा
อุนฺหาเปตี”ติ อิมสฺมี ปเทเส
“อุนฺหาเปตี”ติ เหตุกตฺตฺวาจกํ กิริยาปทํ
ทิสฺสตี, ตถापि ตสฺส ญฺหาปัจจยวตา
อฺสธตฺโต นิปฺพนฺนอฺนฺหาสทฺทโต
วิहितสฺส กาวิตสฺสญฺส ญาเปปัจจยสฺส
วเสน นิปฺพนฺนตฺตา กิริยาปทตฺเตปิ

ก็ในคหาทีคณะนี้ แม้บทกิริยาว่า
ตณฺหายตี ย่อมมีใช้ในคัมภีร์พระพุทธ-
ศาสนาแม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ใคร ๆ
ก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า ลง ญฺหา ปัจจัย
โดยตรง แม้ในความเป็นบทกิริยา เพราะ
บทว่า ตณฺหายตี นั้น สำเร็จด้วยอำนาจ
ลง อาย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ เหมือน
บทว่า ปพฺพตายนตี, เมตฺตายนตี เป็นต้น.

จริงอยู่ บทว่า ตณฺหายตี นี้ สำเร็จ
ด้วยอำนาจลง อาย ปัจจัย ท้าย ตณฺหา
ศัพท์ ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ตสฺ ธาตุ ญฺหา
ปัจจัย. โดยทำนองเดียวกัน ในอรรถกถา
รูปียสํโฆหารสิกฺขาบท แม้จะปรากฏบท
กิริยาที่เป็นเหตุกตฺตฺวาจกว่า อุนฺหาเปตี
ในข้อความพระบาลีนี้ว่า วาสิผล
ตาเปตฺวา อุกกํ वा चीरि वा อุนฺหาเปตี
(เผาคมของมีดพัวแล้ว ย่อมตม่น้ำหรือ
นม) แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้นใคร ๆ ก็ไม่
อาจกล่าวได้ว่าลง ญฺหา ปัจจัยโดยตรง
แม้ในความเป็นบทกิริยา เพราะบทว่า

^๑ ส.นิ. ๑๖/๓๕/๑๖.

^๒ วิ.ภิกฺขุณี.อ. ๒/-/๒๖๔. วาสิผล.

อุณาปัจจุโย มุขุยโต ลพฺภตตีติ น สกฺกา
วตฺตํ, "อุณาเปตี"ติ อิทํ วุตฺตปฺปการ-
อุณฺหาสทฺทโต ณาเปปัจจุยวเสน
นิปฺพนฺนํ, เอตสฺมี ทิฏฺเฐ "อุณาปยตี"ติ
ปทมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ.

กิณฺจ ภิยฺโย วินยฺญสฺสกาถาย
"อุณาเปตี"ติ กาวิตฺตปทสฺส ทิฏฺฐตฺตา-
เยว "อุณฺหตี"ติ กตฺตฺตปทมฺปิ นยโต
ทิฏฺฐเมว โหติ กตฺตฺตกาวิตฺตปทานํ เอก-
ธาตุมฺหิ อุปฺลพฺภมานตฺตา, ยถา ?
คณฺหตี, คณฺหาเปตี, คจฺจติ,
คจฺจนาเปตีติ, ตสฺมา "อุส ทาเห"ติ
ธาตฺสส "อุณฺหตี"ติ รูปิ อุปฺลพฺภตตีติ
มนตฺวา "อุณฺหตีติ อุณฺหนุ"ติ นิพฺพจฺนํ
กาตพฺพํ.

อิติ ปฺปปัจจุโย คหโต จ อณฺณโต
จ เอกธา ลพฺภติ, ณาปะปัจจุโย ปน
คหโต อุสโต จ ทฺวิธา อณฺณโต เอกธา
ลพฺภตตีติ ทฏฺฐพฺพํ. กิณฺจาเปตฺถ เอวํ

อุณาเปตี นั้น สำเร็จรูปด้วยอำนาจลง
ณาเป ปัจจัยอันได้ชื่อว่าการิตปัจจัย ท้าย
อุณา ศัพท์ ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก อุส
ธาตุ ณา ปัจจัย. บทว่า อุณาเปตี
นี้ สำเร็จรูปด้วยอำนาจลง ณาเป ปัจจัย
ท้าย อุณฺห ศัพท์ มีประการที่กล่าวมา
แล้ว, เมื่อได้พบบทว่า อุณาเปตี นั้น
แม้บทว่า อุณาปยตี ก็ย่อมเป็นอัน
ได้พบเช่นกัน.

อนึ่ง เพราะได้พบบทที่ลงการิต-
ปัจจัยว่า อุณาเปตี ในวินัยอรรถกถา
นั่นเอง แม้บทกัตตฺตฺวาจกกว่า อุณฺหตี ย่อม
เป็นอันได้พบเช่นกันโดยนัย เพราะบทที่
เป็นกัตตฺตฺวาจกและบทที่เป็นเหตุกัตตฺ-
วาจกมีได้ในธาตุตัวเดียวกัน, เช่น คณฺหตี
(ย่อมถือเอา), คณฺหาเปตี (ย่อมให้ถือ
เอา), คจฺจติ (ย่อมไป), คจฺจนาเปตี (ย่อม
ให้ไป), เพราะเหตุนี้ ครั้นทราบว่า ธาตุ
คือ อุส ทาเห มีรูปว่า อุณฺหตี ได้
จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อุณฺหตีติ อุณฺห
(ชื่อว่า อุณฺห เพราะอรรถว่าเร้าร้อน).

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า ปฺป
ปัจจัยที่ลงท้าย คห ธาตุและท้ายธาตุอื่น
มิได้รูปเดียว (คือกัตตฺตฺวาจก), ส่วน ณา
ปัจจัยที่ลงท้าย คห ธาตุ และท้าย อุส

นียโม วุตโต, ตถาปิ สาธุจกเถ เตปิฎเก
 พุทธวจเน อญฺญานิปี เอเกกสฺส ธาตุสฺส
 นามิกปทานิ เทว เทว กิริยาปทานิ
 วิจินิตพฺพานิ. เยน ปน พุทธวจนानุรูปे
 นเยน **คหาทิกเณ อาทิสทฺเทเน ตส-**
ธาทาทโย อเมหิ คหิตา, อิมสฺมา
นยา อญฺโณ นโย ปสฺตถตโร นตฺถิ,
อยมเว ปสฺตถตโร, ตสฺมา อยํ นีติ
สาสนญฺจิตฺยา อายสฺมนฺเตหิ สาธุกํ
ธาทิตพฺพา วาเจตพฺพา จ.

ธาตุมีได้ ๒ รูป (คือ กัตตุวาทกและ
 เหตุกัตตุวาทก) ที่ลงท้ายธาตุอื่นมีได้
 รูปเดียว (คือ กัตตุวาทก). ในเรื่องนี้
 ข้าพเจ้ากล่าว ข้อกำหนดไว้เรียบร้อยแล้ว
 แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น นักศึกษาควร
 ค้นหาบทนามและบทกิริยา ทั้งที่เป็น
 กัตตุวาทกและเหตุกัตตุวาทก ของธาตุ
 แต่ละตัวแม่อื่น ๆ ในพระพุทฺธพจนีคือ
 พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา. แต่ใน
คหาทิกเณ ข้าพเจ้าถือเอา **ตส** ธาตุ
 เป็นต้นด้วย **อาทิ ศัพท์** โดยนัยที่
 สอดคล้องกับพระพุทฺธพจนีใด. นัยอื่น
 ที่น่าสรรเสริญ (ดีกว่า) นัยนี้ย่อมไม่มี,
 นัยนี้เท่านั้นน่าสรรเสริญกว่า (ดีเลิศแท้),
 เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายควรทรงจำ
 และควรสอนหลักการนี้ให้ดี เพื่อความ
 ดำรงมั่นแห่งพระพุทฺธศาสนา.

คหาที เอตฺตกา ทิฎฺฐา
 ธาตโว เม ยถาพลํ
 สุตฺเตสฺสวณฺเณปี เปกฺขิตฺวา
 คณฺหโวห อตฺถยฺตุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี **คห** ธาตุ
 เป็นต้นไว้เพียงเท่านี้ ตามกำลัง
 ท่านทั้งหลาย พึงตรวจดูธาตุ แม่
 เหล่าอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอา
 ตามความเหมาะสมแห่งอรรถกถา.

คหาทิกเณยํ.

หมวด คห ธาตุเป็นต้น จบ.

ตนาทิกณิก

ตनु วิตุถาเร. ตโนติ. อายตน์,
ตनु. กมฺมณี : “ตนิยฺยติ, ตนิยฺยนฺติ.
วิตนิยฺยตี”ติ รูปานิ. อตฺตารายํ ปาฬิ “ยถา
หิ อาสภํ จมฺมํ, ปจฺพยา วิตนิยฺยตี”ติ.^๑
ครุ ปน “ปตฺตายเต, ปตฺตณฺณตี”ติ รูปานิ
วทนฺติ. ตนิตฺตุํ, ตนิตฺตฺวาน. ตฺมฺนฺตาทิ-
รูปานิ.

ตตฺถ อายตฺนฺนฺติ อายถฺเต ฐมฺเม
ตโนติ วิตุถาเรตีติ อายตน์.^๒ ตนฺติ
สรีริ. ตณฺหิ กลลโต ปฏฺจาย กมฺมาทีหิ
ยถาสมฺภวํ ตนิยฺยติ วิตุถาริยติ มหตฺตํ
ปาปิยตีติ “ตनु”ติ วุจฺจติ.

หมวด คน ธาตุ เป็นต้น

ตनु ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง วิตุถาร
(แม่ไป). ตโนติ (ย่อมแม่ไป). อายตน์
(อายตนะ), ตनु (ร่างกาย). เมื่อใช้ใน
อรรถแห่งกัมมจะมีรูปว่า ตนิยฺยติ,
ตนิยฺยนฺติ, วิตนิยฺยติ (อันเขาย่อมแม่).
ในข้อนี้ มีพระบาลีนี้ว่า ยถา หิ อาสภํ
จมฺมํ, ปจฺพยา วิตนิยฺยติ (หนึ่งว่าอุสภะ
ย่อมถูกแม่ไปบนพื้นดิน ฉนั้นใด). ส่วนครู
ทั้งหลายกล่าวรูปว่า ปตฺตายเต, ปตฺตณฺณตี
(อันเขาย่อมแม่). ตนิตฺตุํ (การแม่, การ
ขยาย), ตนิตฺตฺวาน (แม่แล้ว, ขยายแล้ว).
รูป(เหล่านี้) ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น.

อรรถของ อายตน กัณฑ์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อายตน์
มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อายตน เพราะ
อรรถว่าแม่ คือ ขยายธรรมทั้งหลาย
อันเป็นไป ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ.
บทว่า ตनु ได้แก่ ร่างกาย. ก็ ร่างกายนั้น
ท่านเรียกว่า ตनु เพราะเป็นสิ่งที่กรรม
เป็นต้นแม่ไป คือ ขยายไปให้ถึงความ
เจริญเติบโตตามสมควรตั้งแต่เป็นกลลະ.

^๑ ขุ.ชา.๒๘/๖๖๔/๒๓๙. ยถาปิ อุสภจมฺมํ ปจฺพยา วิทนิยฺยติ.

^๒ อภิ.วิ.ธ. ๔๗/-/๗๒, วิสุทฺธิ. ๓/๖๑.

“ตนุ วปุ สรีริ ปุ กายเ เทเห”ติ-
อาทโย สรีรวาจากา สททา.

สรีริ ขนุชปญจกั. ยญหิ มหาชโน
สรีรินุติ วทติ, ตั ปรมตถโต ขนุช-
ปญจกมตตเมว, น ตโต อตตวา วา
อตตนิยั วา อุปลพุภิติ. “กามราค-
พฺยาปาทานั ตนุตตกรั สกทาคามิ-
มคฺคจิตฺตุนุ”ติอาทิสุ^๑ ปน ตนุสทุเท
อปฺปตถวากโก, อปฺปตถวากสฺส จ
ตสฺส กิริยาปทึ น ปสฺสาม, ตสฺมา
นิปาตปเทน เตน ภาวิตพฺพิ. ตนุสทุเท
นิปาตปทฺนติ วุตตญฺจานมฺปิ น ปสฺสาม,
นิจฺจนเณ ปน อนิปนฺนปฏฺปิทิกอติ
คเหตุพฺโพ.

คำศัพท์ที่เป็นชื่อของร่างกาย

ศัพท์บ่งบอกถึงร่างกาย เป็นต้น คือ
ตนุ, วปุ, สรีริ, ปุ, กาย, เทห.

สรีระ ได้แก่ เบญจขันธ์. จริงอยู่
มหาชนเรียกสิ่งใดว่า สรีระ. สิ่งนั้นเป็น
เพียงเบญจขันธ์นั่นเอง โดยปรมัตถ์,
ย่อมไม่มีตัวตนหรือของตน แต่เบญจขันธ์
นั้น. ส่วน ตนุ ศัพท์ ในข้อความ เป็นต้น
ว่า กามราคพฺยาปาทานั ตนุตตกรั
สกทาคามิมคฺคจิตฺตึ (สกทาคามิมรรคจิต
อันกระทำกามราคะ และพฺยาปาทให้
เบาบาง) บ่งบอกถึงอรรถว่าเล็กน้อย.
ข้าพเจ้าไม่พบบทกิริยาของ ตนุ ศัพท์ ซึ่ง
บ่งบอกถึงอรรถว่าเล็กน้อยนั้น. เพราะ
เหตุนั้น บทนั้น ควรเป็นบทนิบาต.
ข้าพเจ้ายังไม่พบแม้ฐานะที่กล่าววว่า ตนุ
ศัพท์เป็นบทนิบาต, แต่ว่าโดยการตัดสิน
ตนุ ศัพท์นั้น ควรถือเอาว่าเป็นอนิ-
ปนฺนปฏฺปิทิกบท (บทที่ไม่ได้สำเร็จ
มาจากธาตุและปัจจัย ไม่มีรากศัพท์
เหมือนบททั่วไป).

^๑ วิสุทฺธิ. ๓/๓๒๖.

ปัทมาลาของ ตนุ ธาตุ

วัตตมานาวิภัตติ

ตโนติ, ตโนนฺติ. ตโนสิ, ตโนถ.
ตโนมิ, ตโนม. ตนุเต, ตนุนฺเต. ตนุเส,
ตนุเวห. ตเน, ตนุเมห.

เสสฺ ยถาสุมภวํ วิตุถาเวตพฺพํ.

ตโนตุ, ตโนนฺตุ. ตเนยฺย ตเน,
ตเนยฺยํ. วิตฺน, วิตฺนุ. อตฺนา, อตฺนุ.
อมฺมาย ปตฺนุ เกสา.^๑ อตฺนิ, อตฺนีสฺ.
ตฺนีสฺสฺติ, ตฺนีสฺสนฺติ. อตฺนีสฺสา, อตฺนีสฺสํสฺ.
กมฺมนิ "ตฺนียฺยติ, ตฺนียฺยนฺติ. ตฺนียฺยสิ"ติ
อาทินา วิตุถาเวตพฺพํ.

สก สฺตฺติยํ. สฺตฺติ สฺมตฺตภาโว.
สกฺโกติ สกฺโก. วิญฺญาเปตฺตุ อสกฺขิ.
สกฺขิสฺสฺสิ. สกฺขติ.^๒ ตฺวมฺปิ อมฺม

ปรัสนบท	อัสตโนบท
ตโนติ ตโนนฺติ	ตนุเต ตนุนฺเต
ตโนสิ ตโนถ	ตนุเส ตนุเวห
ตโนมิ ตโนม	ตเน ตนุเมห.

รูปที่เหลือ ฟังแจกให้ครบตาม
สมควร

(แบบแจกปัญจมีวิภัตติ เป็นต้น)

ตโนตุ, ตโนนฺตุ. ตเนยฺย. ตเน,
ตเนยฺยํ, วิตฺน, วิตฺนุ. อตฺนา, อตฺนุ. (คำว่า
อตฺนุ มีตัวอย่างเช่น) อมฺมาย ปตฺนุ เกสา
(ผมของแม่มีทรงบางแล้ว) อตฺนิ, อตฺนีสฺ.
ตฺนีสฺสฺติ, ตฺนีสฺสนฺติ. อตฺนีสฺสา, อตฺนีสฺสํสฺ.
เมื่อใช้ในอรรถแห่งกัมม ฟังแจกรูปให้
พิสดาร โดยนัยเป็นต้นว่า ตฺนียฺยติ,
ตฺนียฺยนฺติ. ตฺนียฺยสิ (อันเขาเย่อมแม่).

สก ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง สฺตฺติ
(สามารถ). ความสามารถ ชื่อว่า สฺตฺติ.
สกฺโกติ (เย่อมสามารถ). สกฺโก (ท้าว

^๑ พ.ชา. ๒๘/๑๒๓๔/๔๔๑

^๒ โป อธิ สกฺขิสฺสฺติ สกฺขติ

ปพฺพชิตฺตํ สกฺขิสฺสสฺสี.^๑ สกฺกเต ชฺรราย
ปฏิกมฺมํ กาทฺตุนฺติ^๒ ปาฬิ.

ลักกะ). วิญญาเปตฺตํ อสกฺขิ (ได้อาจแล้ว
เพื่อให้รู้). สกฺขิสฺสสฺสี (จักอาจ), สกฺขติ
(จักอาจ). มีพระบาลีว่า ตฺวมปิ อมฺม
ปพฺพชิตฺตํ สกฺขิสฺสสฺสี (ดูกรรมแม่ แม่เธอ
ก็จักอาจเพื่อบรรพชา). สกฺกเต ชฺรราย
ปฏิกมฺมํ กาทฺตํ (ยอมสามารถเพื่อกระทำ
การรักษาความชรา).

อธิบายบทว่า สกฺโก

ตตฺถ สกฺโกติ เทวราชา. โส หิ
อตฺถานํ สหสฺสมฺปิ มุหุตฺเตน จินฺตฺน-
สมตฺถตฺตาย สปรหิตฺตํ กาทฺตํ สกฺโกตีติ
“สกฺโก”ติ วุจฺจติ. อญฺญตฺร ปน ธาตฺตุนํ
อวิสเย ตทฺทิตฺตวเสน สกฺกจฺจํ ทานํ
อทาสีติ สกฺโกติ เอวมฺปิ อตฺถํ คเหตุวา
สกฺกสทฺโท นิรุตฺตินเยน สาเชตพฺโพ.
วุตฺตญฺหิ ภควตา “สกฺโก มหาลิ
เทวานมิญฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสญฺโต สฺมาโน
สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสี, ตสฺมา ‘สกฺโก’ติ
วุจฺจตี”ติ.^๓ สกฺโกนฺโต. สกฺโกนฺตี. สกฺโกนฺตํ
กุลํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สกฺโก
ได้แก่ ราชาแห่งเทพ. ก็ราชาแห่งเทพนั้น
ท่านเรียกว่า สกฺก เพราะอรรถว่าสามารถ
ทำประโยชน์เกื้อกูล ทั้งแก่ตนและผู้อื่น
เพราะสามารถคิดอรรถพินัยได้ โดย
ครู่เดียว. ส่วนในที่อื่น ในฐานะที่ไม่ใช่
วิสัยแห่งธาตุ ควรถือเอาความหมาย
ด้วยอำนาจตฺทิตตมัยอย่างนี้ว่า ชื่อว่า
สกฺก เพราะอรรถว่า ได้ให้ทานโดยเคารพ
พึงให้ สกฺก ศัพท์ สำเร็จรูปโดย
นิรุตตินัย. สมจริงดังพระดำรัสที่พระ
ผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สกฺโก มหาลิ
เทวานมิญฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสญฺโต สฺมาโน
สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสี, ตสฺมา สกฺโกติ

^๑ อ. สกฺขสิ.

^๒ ฉ. ๑๐/๒๑.

^๓ ส. ส. ๑๕/๙๑๓/๓๓๘.

วุจฺจติ (ดูกรมหาลิ ทำวสัฏกกะจอมเทพ
เมื่อคราวเป็นมนุษย์ ได้ให้ทานโดย
เคารพ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า
สกุก). สกุโกนุโต (บุรุษผู้สามารถ).
สกุโกนุตี (สตรีผู้สามารถ). สกุโกนุตฺ กุลฺ
(ตระกูล ที่สามารถ).

ขุณฺ ขิณฺ หีสายํ. ขุณฺติ. ขิณฺติ.

ขุณฺ ขิณฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง
หีสาย (เบียดเบียน). ขุณฺติ (ย่อ
เบียดเบียน). ขิณฺติ (ย่อเบียดเบียน).

อิณฺ คติยํ. อิณฺติ. อิณฺ. อิณายิกो.^๑

อิณฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง คติ (ไป).
อิณฺติ (ย่อไป). อิณฺ (หนี). อิณายิก
(ลูกหนี).

ติณฺ อทเน. तिณฺติ. तिณฺ. ऐतुठ
ติณฺนุติ ยวสํ. ตณฺหิ तिณฺยเต तिณ-
ภกฺเขหิ โคนาที่หิ อทียเต ขาทียเตติ
ติณฺ.

ติณฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อทน
(กิน). तिณฺติ (ย่อมากิน). तिณฺ (หญ้า).
ในที่นี้ บทว่า तिณฺ ได้แก่ หญ้า.
ก็หญ้านั้น ชื่อว่า ติน เพราะอรรถว่า
อันสัตว์มีวัวเป็นต้นที่มีหญ้าเป็นอาหาร
ย่อมากิน คือ เคี้ยวกิน.

มิณฺ ทิตฺติยํ. มิณฺติ.

มิณฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง ทิตฺติ
(รุ่งเรือง). มิณฺติ (ย่อรุ่งเรือง).

หนฺ อปนฺยเน. अपन्यन् ओनाला-
पर्णं निपुणजनाकरणं. हनि. हनुते.

หนฺ ชาติ ใช้ในอรรถแห่ง อปนฺย
(ไม่กล่าว). การไม่กล่าว, การกระทำการ

^๑ วิ.มหา. ๔/๑๐๘/๑๕๕.

ไม่พูด ชื่อว่า อปนยน. หโนติ (ย่อมนิ่ง). มนุเต (ย่อมนิ่ง).

ปนุ ทานเน. ปโนติ. ปนุเต.

ปนุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง ทาน (ให้). ปโนติ (ย่อมนให้). ปนุเต (ย่อมนให้).

มนุ โภชนเน. มโนติ. มนุเต. มโน.
มนั. มานส์. มนุ. มนุสฺสเ. มานโว.
มาณโว.

มนุ ธาตุ ใช้ในอรรถแห่ง โภชน (รู้). มโนติ (ย่อมนรู้). มนุเต (ย่อมนรู้).
มโน (ใจ). มนั (ใจ). มานส์ (ราคาะ, จิต, อรหัตตมรรค). มนุ (สัตว์). มนุสฺสเ (มนุษย์). มานโว (มานพ), มาณโว (มาณพ).

วิเคราะห์ - ลิงค์ของ มน ศัพท์

เอตถ มโนติ มนุเต พุชฺฌตฺตีติ
มโน, เอว มนั. อิมสฺ ปน ทฺวินนั
มนสทฺทานัน "ยสฺมี มโน นินฺสติ." สนตฺ
ตสฺส มนั โหติ"^๑ติอาทิสฺ"^๒ ปุณฺนปฺสก-
ลิ่งคตา ทฎฺจพฺพา.

ในที่นี้ บทว่า มโน มีวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่า มน เพราะอรรถว่ารู้ คือ รับรู้
(อารมณ์). มนั ก็มีวิเคราะห์อย่างเดียวก
กัน. ก็พึงทราบว่ มน ศัพท์ทั้งสองศัพท์
นี้เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ในประโยค
เป็นต้นว่า ยสฺมี มโน นินฺสติ (ใจย่อมน
จดจ่อในบุคคลใด). สนตฺ ตสฺส มนั โหติ
(ใจของบุคคลนั้นสงบแล้ว).

^๑ พ.ท. ๒๗/๑๗๕๘/๓๕๗.

^๒ พ.ท. ๒๕/๑๗/๒๘.